

Yaşamaq hüququ

*İnsan Hüquqları haqqında Avropa
Konvensiyasının
2-ci maddəsinin tətbiqinə dair
məlumat kitabçası*

Odu Korf

Mündəricat

Giriş	3
2-ci maddə	5
Həyatın xarakteri, başlanğıcı və sonu	8
Abort və yaşamaq hüququ	9
Ölmək hüququ: intihar, intihara yardım və evtanaziya	17
Dövlət nümayəndələri tərəfindən ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiqi	28
Yaşamaq hüququnun “qanunla” qorunması	31
2-ci maddənin maddi-hüquqi tələblərinə əməl edilməsinin qiymətləndirilməsi.....	35
Hadisədən sonra araşdırma aparılmasının zəruriliyi: 2-ci maddənin “prosessual aspekti”.....	46
Həbsxanada ölüm halları.....	53
Şübhəli qətlər və gizli sövdələşmə barədə iddialar	56
“Yoxa çıxma halları”	66
2-ci maddə və beynəlxalq silahlı münaqişədə güc tətbiqi.....	71
Digər vəziyyətlərdə həyatı qorumaq öhdəliyi	77
Həyata təhlükə yaradan ətraf mühit riskləri ilə bağlı dövlətin öhdəlikləri.....	77
Fərdlərin digər şəxslərin zorakılığından müdafiəsi.....	86
Məhbusların intiharının qarşısının alınması.....	96
Tibbi səhlənkarlığa qarşı müdafiə	99
Ekstradisiya, ölkədən çıxarılma və deportasiya	105
Ölüm cəzası	112
2-ci maddə və 6 və 13 sayılı Protokollar: ölüm cəzasının ləğvi.....	112
Ölüm cəzası və ekstradisiya	120

İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 2-ci maddəsi

Yaşamaq hüququ

1. Hər kəsin yaşamaq hüququ qanunla qorunur. Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə hökmün icrasından başqa, həyatından məhrum edilə bilməz.

2. Həyatdan məhrum etmə, güc tətbiqində mütləq zərurətin nəticəsi olduqda bu maddənin pozulması kimi nəzərdən keçirilmir:

- a) istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan qorunması üçün;
- b) qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün;
- c) qanuna müvafiq olaraq çevriliş və ya qiyamın yatırılması üçün.

Giriş

Bu məlumat kitabçasında İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının (İHAK və ya “Konvensiya”) 2-ci maddəsi ilə təmin olunan yaşamaq hüququndan və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (“Məhkəmə”) bu maddə üzrə pre-sident hüququndan bəhs olunur. Lakin Konvensiya bütövlükdə götürülməlidir, Konvensiyadakı hüquqlar təcrid halında işləmir. Əksinə, müəyyən əsas anlayışlar və yanaşmalar (məsələn, “qanun”, “qanuni məqsəd”, “zəruri”, “mütənasiblik”, “sui-istifadəyə yol verməmək” və “ədalətli balans” kimi anlayışlar və yanaşmalar) Konvensiyanın bütün mətnindən və Konvensiyadakı müxtəlif hüquqlardan qırmızı xətlə keçir. Həmçinin konkret maddələr arasında spesifik əlaqələr də vardır. Məsələn, yaşamaq hüququ ilə bağlı 2-ci maddənin 1-ci bəndi ilə ölüm cəzasına aid 6 və 13 sayılı Protokollar arasında, habelə 2-ci maddənin 2-ci bəndi ilə Konvensiyanın “qanuni müharibə aktları nəticəsində ölüm halları”na aid 15-ci maddəsi arasında belə əlaqələr mövcuddur. Bir məsələyə aid olan işlər əlavə olaraq bir neçə müxtəlif maddəyə aid olur (məsələn,

abort və ya intiharla bağlı aşağıda qeyd edildiyi kimi) və belə hallarda Məhkəmənin yanaşmasını yalnız onun bütün müvafiq maddələrlə bağlı qərarlarına istinad etməklə anlamaq olar.

Bu da mühüm faktdır ki, Konvensiya dövlətlərin qarşısında sərt tələblər qoymur. Bunun əvəzinə o, müəyyən minimum standartları təsbit edir və eyni zamanda həmin standartlara necə əməl etmək məsələsində dövlətlərə müəyyən sərbəst səlahiyyətlər, yəni “qiymətləndirmə sərbəstliyi” verir. Bu sərbəstliyin həddləri hüququn xarakterindən, araşdırılan məsələlərin təbiətindən, işdəki maraqların mühümlüyündən və nəzərdən keçirilən məsələ üzrə Avropa miqyasında (və ya daha geniş miqyasda) konsensusun olub-olmamasından asılıdır. Belə konsensus dövlətin praktikasından (Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin qanunvericilik və praktikasının müqayisəli tədqiqi vasitəsilə) və ya digər müqavilələrdə (məsələn, İnsan hüquqları və biotəbabət haqqında Ovyedo Konvensiyasında) təsbit olunmuş standartlardan, yaxud Avropa Şurasının Nazirlər Komitəsinin və ya Parlament

Assambleyasının, yaxud da Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qurumlarının qətnamələrindən irəli gələ bilər.

Buna görə də Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (habelə lazımi hallarda Konvensiyanın 11 sayılı Protokolu ilə ləğv edilmiş Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının) 2-ci maddə üzrə presedent hüququnu ümumiləşdirərkən bu cür ümumi məsələlər, həmçinin Konvensiyadakı digər hüquqlar və presedent hüququnda əks olunan, lakin Konvensiyanın əhatə etmədiyi məsələlər (məsələn, digər Avropa və ya BMT standartları) nəzərə alınmalıdır.

Bu məlumat kitabçası xüsusən hakimlərə və digər peşəkar hüquqşünaslara, məsələn, prokurorlara və vəkillərə ünvanlanmışdır. Onların Konvensiyanı və Məhkəmənin presedent hüququnu bilmələri zəruridir (xüsusən Avropa Şurasının üzvü olan bir çox dövlətlərdə olduğu kimi, Konvensiya formal olaraq onların ölkələrinin hüquq sisteminin tərkib hissəsidir). Həqiqətən hüquq sahəsində Konvensiya bir çox Avropa ölkələrinin qanunvericiliyindən daha üstün tutulur. Buna görə hüquqşünasların Konvensiyanın tələbləri-

ni ətraflı bilmələri vacibdir. Daha konkret desək, Konvensiyanın üstün tutulmasından belə bir tələb irəli gəlir ki, bu ölkələrin məhkəmələri Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Konvensiyaya verdiyi şərhə əməl etməlidirlər. Məhkəmənin qərarları sadəcə məsləhət xarakteri daşımır və ya konkret iş üzrə tək cə cavabdeh dövlətə aid deyil. Əksinə, Avropa Şurasının üzvü olan, bütövlükdə beynəlxalq hüququn və (və ya) insan hüquqlarına dair beynəlxalq hüququn və ya konkret olaraq Konvensiyanın daxili qanunvericilikdən və məhkəmə praktikasından üstün olduğunu bəyan edən dövlətlərdə məhkəmələr Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin Konvensiyaya verdiyi şərhlərə öz məhkəmə praktikalarında əməl etməlidirlər. Ümid edirik ki, bu məlumat kitabçası artıq nəşr olunmuş digər kitabçalarla birlikdə, bunu etməkdə onlara yardımçı olacaq.

2-ci maddə

Konvensiyanın bəyan etdiyi ilk maddi hüquq 2-ci maddədə nəzərdə tutulan yaşamaq hüququdur (həmin maddənin mətni

yuxarıda verilmişdir).

Yaşamaq hüququ ona görə birinci göstərilib ki, o, bütün insan hüquqları arasında ən əsasıdır: yaşamaq hüququndan qanunsuz olaraq məhrum edilməyə yol veriləydi, qalan bütün hüquqlar mənasız olardı. Bu hüququn fundamental xarakterini belə bir fakt aydın göstərir ki, bu hüquqdan “geri çəkilməyə” yol verilmir: hətta “müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən fəvqəladə hallar zamanı” şəxs bu hüquqdan məhrum edilə bilməz. Hərçənd, bir qədər sonra qeyd edəcəyimiz kimi, “qanuni müharibə aktları nəticəsində ölüm halları” yaşamaq hüququnun pozuntusunu təşkil etmir (15-ci maddənin 2-ci bəndi). Məhkəmənin Böyük Palatasının (BP) *Makkann və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərarında deyilir ki:

*2-ci maddə Konvensiyanı fundamental maddələrindən biri sayılır, 15-ci maddə üzrə mümkün olan geri çəkmələrə bu maddə dinc dövrdə yol vermir. Konvensiyanın 3-cü maddəsi [işgəncələrin qadağan olunması] ilə birlikdə o, Avropa Şurasını yaratmış demokratik cəmiyyətlərin əsas dəyərlərindən birini təsbit edir.*¹

¹ *Makkann və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, BP-nin 5 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı, b. 147; bu qərar *Söhrinq Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərara (7 iyul 1989-cu il tarixli qərar, b. 88) istinad edilir.

Buna görə də Məhkəmə bildirib ki, “onun müddələri məhdud şəkildə şərh olunmalıdır”.²

2-ci maddənin 1-ci bəndinin ikinci cümləsi ölüm cəzasına aiddir, bu məsələ Konvensiyanın 6 və 13 sayılı Protokollarını imzalamış iştirakçı dövlətlərin ərazisində dinc dövrdə (Konvensiyanın 6 sayılı Protokolu) və bütün hallarda (Konvensiyanın 13 sayılı Protokolu) ölüm cəzasını ləğv edən 6 və 13 sayılı Protokollara istinad edilməklə aşağıda ayrıca müzakirə olunacaq.

Bu məsələ ilə yanaşı, 2-ci maddədə iki mühüm element yer alıb ki, onlar bu maddənin iki bəndində nəzərdə tutulub: yaşamaq hüququnun “qanunla” qorunmasını nəzərdə tutan ümumi öhdəlik (1-ci bənd) və məhdud sayda müstəsna hallar istisna olmaqla həyatdan məhrum edilməyə qoyulan qadağa (2-ci bənd). Bu struktur Konvensiyanın 8-ci və 11-ci maddələrinin strukturuna oxşardır. Müvafiq surətdə 8-ci və 10-cu maddələrə aid olan, insan hüquqlarına dair 1-ci və 2-ci məlumat kitabçalarında izah edildiyi kimi, Avropa İnsan Hüquqları Komissiyası və Məhkəməsi bu st-

rukturdan qaynaqlanan bəzi mühüm konsepsiya və testlər müəyyən ediblər. Bu konsepsiya və testlər 2-ci maddənin kontekstində də önəmlidir. Baxmayaraq ki, burada fərqlər var, onlar yalnız müvafiq hüququ gücləndirən və istisna halları məhdudlaşdıran fərqlərdir.

Məsələn, 8-ci və 11-ci maddələrdə nəzərdə tutulur ki, onların təmin etdiyi hüquqlar “qanunla” nəzərdə tutulmalıdır, 2-ci maddəyə görə isə, hüququn özü “qanunla qorunmalıdır”. Bu, hüququn çəkisini daha da artırır: adətən dövlətlərdən Konvensiyanı öz hüquq sistemlərinə daxil etmələri tələb olunmasa da,³ söhbət yaşamaq hüququndan getdikdə, onlar ən azı müxtəlif vəziyyətlərdə bu hüququ 2-ci maddə ilə bağlı Konvensiya standartlarını mahiyyətcə əks etdirə bilən dərəcədə və formada qoruya bilən qanunları qəbul etməlidirlər.⁴ Bundan başqa, burada “qanun” anlayışı digər maddələrdə (və bütövlükdə Konvensiyada) olduğu kimi şərh olunmalıdır. Yəni onun normaları əlçatan və aydın olmalı və şəxs davranışının hüquqi nəticələrini öncədən görə bilməlidir.⁵ Məsələn, o, hüquq-mühafizə orqan-

² *Makkanın işi* üzrə BP-nin qərarı, b. 174.

³ Məsələn, *Ceyms və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 21 fevral 1986-cı il tarixli qərar, b. 84; *Müqəddəs monastırlar Yunanıstana qarşı*, 9 dekabr 1994-cü il tarixli qərar, b. 90.

⁴ Müqayisə üçün *Makkanın işi* üzrə BP-nin qərarının 151-155-ci bəndlərində daxili qanunvericiliyin müzakirəsinə bax.

⁵ “*Sandi Tayms*” və “*Observer*” *Birləşmiş Krallığa qarşı (N 1)*, 29 mart 1979-cu il tarixli qərar, b. 49; bu qərarla əks olunmuş bu fikir sonradan bir çox işlərdə təkrar edilib.

ları tərəfindən öldürücü güc tətbiqi haqqında normaları özündə əks etdirməlidir, bu məsələni bir qədər sonra müzakirə edəcəyik.

İkinci bəndə gəldikdə, 2-ci maddə yalnız həmin maddənin (a)-(c) bəndlərində nəzərdə tutulmuş məqsədlərdən biri üçün “mütləq zərurət” olduqda yaşamaq hüququndan istisnalara yol verir. Bir daha qeyd edək ki, sadəcə “qanuni məqsədlər” naminə “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olan hallarda istisnaları nəzərdə tutan Konvensiya maddələrindən fərqli olaraq, bu maddənin yol verdiyi istisnalar daha məhdud çərçivəlidir. *Makkannın işində* Məhkəmə qeyd etdi ki:

Bu mənada 2-ci maddənin 2-ci bəndindəki “mütləq zərurət” ifadəsindən istifadə onu göstərir ki, dövlətin hərəkətinin, Konvensiyanın 8-11-ci maddələrinin 2-ci bəndlərinə uyğun olaraq, “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olub-olmaması adi hallarda olduğuna nisbətən daha ciddi və hərtərəfli yoxlanmalıdır. Xüsusən güc tətbiqi 2-ci maddənin 2-ci bəndinin (a), (b) və (c) yarımbəndlərində sadalanan məqsədlərə nail olmaq baxımından mütənasib

*olmalıdır.*⁶

Yekun olaraq Məhkəmə bu qənaətə gəlib ki, 2-ci maddə dövlətlərin üzərinə belə bir “pozitiv öhdəlik” qoyur ki, bu maddə pozulmaqla baş vermiş ölüm hallarını araşdırırlar. İlk dəfə bu prosessual tələb dövlət nümayəndələri tərəfindən törədilən qətlərlə bağlı olan *Makkannın işində* aşağıdakı şəkildə bəyan edildi:

Məhkəmə də Komissiya kimi bu qeyd etməklə kifayətlənir ki, əgər dövlət orqanları tərəfindən həyatdan məhrum edilməyə səbəb olmuş güc tətbiqinin qanuniliyinə basılması üzrə prosedur olmasaydı, dövlətin adından hərəkət edən şəxslərin hər hansı şəxsi əsassız olaraq həyatdan məhrum etməsinə qoyulan ümumi-hüquqi qadağa praktikada səmərəsiz olardı. Bu maddədə yer almış yaşamaq hüququnu qorumaq vəzifəsi, Konvensiyanın 1-ci maddəsi üzrə “Razılığa gələn Yüksək Tərəflərin yurisdiksiyası altında olan hər kəs üçün Konvensiyanın I bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin etməsindən” ibarət ümumi vəzifə ilə birgə nəzərdən

⁶ *Makkannın işi* üzrə BP-nin qərarı, b. 149.

keçirilməklə, güc tətbiqi nəticəsində (o cümlədən dövlətin adından hərəkət edən şəxslər tərəfindən) insanların həlak olduğu halda bu və ya digər formada səmərəli rəsmi araşdırma aparılması zərurətini nəzərdə tutur.⁷

Həyatın xarakteri, başlanğıcı və sonu

2-ci maddə “hər kəsin” “yaşamaq” hüququnu qoruyur. Burada “yaşamaq” ifadəsi insan həyatını bildirir: bu anlayış nə heyvanların yaşamaq hüququnu, nə də “hüquqi şəxslərin” mövcud olma hüququnu əhatə etmir. Heyvanlar “şəxs” deyillər və buna görə də “hər kəs” (*toute personne*) anlayışına daxil deyillər, beləliklə, onların yaşamaq hüququ Konvensiya ilə ümumiyyətlə qorunmur. “Hüquqi şəxslər”, məsələn, “şirkətlər” “şəxslərdir” və Konvensiya müəyyən məsələlərdə, məsələn, mülkiyyət hüququ,⁸ mülki hüquq və vəzifələr müəyyən edilərkən ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ⁹ kimi məsələlərdə onların hüquqlarını qoruya bilər. Konvensiya həmçinin qəzətlərin və naşirlərin ifa-

də azadlığı hüququnu,¹⁰ birliklərin birləşmək azadlığı hüququnu¹¹ və dini birliklərin din azadlığı hüququnu¹² qoruya bilər. Lakin Konvensiya onların heç birinin 2-ci maddədə nəzərdə tutulan mənada “yaşamaq” hüququnu qorumur.

Konvensiya “həyat” anlayışının xarakterinə, yaxud onun nə vaxt başlanması (hansı andan başlayaraq Konvensiyanın 2-ci maddəsi ilə qorunması) və nə vaxt bitməsi məsələsinə aydınlıq gətirmir. Bu məsələ ilə bağlı Avropada (yaxud dünyada) hüquqi və ya elmi konsensus olmadığına görə Komissiya öz mövcudluğu dövründə bu məsələ ilə bağlı dəqiq standartlar müəyyən etməyə meylli olmayıb və hazırda Məhkəmə də buna meylli deyil. Məhkəmə *Vo Fransaya qarşı* işdə qeyd etdi ki (bu işlə bağlı aşağıda 13-cü haşiyə qeydində daha ətraflı məlumat verilir):

... *Konvensiyanın şərhli təkamülə uğrunda və o, “bu günə olan şəraitdə şərh edilməli olan canlı sənəd” olsa da, yaşamaq hüququnun nə zaman başlanması məsələsini Məhkəmə adətən dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları çərçivəsinə düşən mə-*

⁷ *Makkannın işi* üzrə BP-nin qərarı, b. 161.

⁸ Misal üçün bax: “*Strən*” yunan neftayırma zavodları və *Stratis Andreadis Yunanıstana qarşı*, 9 dekabr 1994-cü il tarixli qərar. Qeyd edək ki, 1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi “hər bir fiziki və ya hüquqi şəxsə” aydın şəkildə öz mülkiyyətindən mənasız istifadə hüququ verir; bu, Konvensiyada və onun Protokollarında hüquqi şəxslərin konkret göstərildiyi yeganə maddədir.

⁹ Misal üçün bax: “*Strən*” yunan neftayırma zavodları və *Stratis Andreadis Yunanıstana qarşı* (əvvəlki haşiyə qeydinə bax); həmçinin bax: “*Traktörər Aktiebolag*” İsveçə qarşı, 7 iyul 1989-cu il tarixli qərar.

¹⁰ Misal üçün bax: “*Sandi Tayms*” və “*Observer*” *Birləşmiş Krallığa qarşı*, 26 noyabr 1991-ci il tarixli qərar; “*Sandi Tayms*” *Birləşmiş Krallığa qarşı* (N 2), 26 noyabr 1991-ci il tarixli qərar; “*Groppera Radio AG*” və *başqaları İsveçərəyə qarşı*, 28 mart 1990-cı il tarixli qərar; “*Informationsverein Lentia*” *Avstriyaya qarşı*, 24 noyabr 1993-cü il tarixli qərar.

¹¹ Misal üçün bax: “*Vətən*” (Xalq Demokratik Partiyası) *Rusiyaya qarşı*, ərizə N 47978/99, ərizənin qə-

bulədilənliyinə dair 21 mart 2002-ci il tarixli qərar.

12 *Pastor (keşiş) X və Sayentologiya kilsəsi İsveçə qarşı*, ərizə N 7805/77, ərizənin qəbulədilənliyinə dair 5 may 1979-cu il tarixli qərar; bu işdəki qərar öncə baxılmış *X kilsəsi Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə qərarla (ərizə N 3798/68, ərizənin qəbulədilənliyinə dair 17 dekabr 1968-ci il tarixli qərar) ziddiyyət təşkil edirdi.

13 *Vo Fransaya qarşı*, 8 iyul 2004-cü il tarixli qərar, b. 82 və 85. Bu qərarla Məhkəmə “İnsan hüquqları və biotəbabət haqqında” Ovyedo Konvensiyasına, onun “İnsanın klonlaşdırılmasının qadağan olunması haqqında” Əlavə Protokoluna və “Biotibbi tədqiqat haqqında” Əlavə Protokolun Layihəsinə (qərarın 35-39-cu bəndləri), 1998-ci ildə Avropa İttifaqının Etikası, Elm və Yeni Texnologiyalar üzrə Avropa Qrupu tərəfindən qəbul edilmiş insan rüşeymindən istifadə ilə bağlı tədqiqatların etik aspektlərinə dair rəyə (b. 40) və müqayisəli hüquqa (b. 41) geniş şəkildə istinad etdi və yuxarıda sitat gətirilmiş parçada (bax: qərarın 82-ci və 85-ci bəndləri) bu məsələyə toxundu. Məhkəmənin qeyd etdiyi kimi, adı çəkilən Ovyedo Konvensiyasında və onun Protokollarında “insan” anlayışının tərifı verilmir (b. 84).

sələ hesab edir. [...] Bu qənaətin səbəbləri ondan ibarətdir ki, birincisi, bu cür müdafiə məsələsi bir çox iştirakçı dövlətlər və konkret olaraq Fransa tərəfindən həll olunmayıb və orada bu məsələ hələ də müzakirə mövzusuudur, ikincisi həyatın başlanğıcını Avropada elmi və hüquqi cəhətdən hələ müəyyən edilməyib...

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq, Məhkəmə əmindir ki, qarşıya çıxan sualları cavablandırmaq, yəni hələ doğulmayan uşağın Konvensiyanın 2-ci maddəsinin məqsədləri baxımından “şəxs” (fransız mətnində “*personne*”) olub-olmadığı barədə suala mücərrəd cavab vermək nə arzu ediləndir, nə də mümkündür.¹³

Beləliklə, vahid standart tətbiq etməkdənsə, Komissiya və Məhkəmə yalnız ayırı-ayrı işlər üzrə həyatın başlanğıcına aid məsələləri qiymətləndiriblər və bütövlükdə bu sahədəki məsələlərin tənzimlənməsində dövlətlərə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi veriblər, bu şərtlə ki, dövlətlər bu məsələlərə lazımı qaydada yanaşsınlar, xüsusən mühüm əhəmiyyət kəsb edən müxtəlif maraqları nəzərə alsınlar və hə-

min maraqlar arasında balansı diqqətlə gözləsinlər. Bunu Konvensiya orqanlarının hamiləliyin məcburi dayandırılması (“*abortus provocatus*”, bundan sonra buna qısaca “abort” deyəcəyik), evtanaziya və intihara yardımla bağlı presedent hüququndan görmək olar.

Abort və yaşamaq hüququ

Abortla bağlı işlərdə ərizəçilər təkcə 2-ci maddəyə deyil, həm də “şəxsi və ailə həyatını” qoruyan 8-ci maddəyə, habelə digər məsələlərlə yanaşı şəxslərin “mülki hüquq və vəzifələri” müəyyən edilərkən “məhkəməyə müraciət” hüququnu qoruyan 6-cı maddəyə və abort haqqında informasiyanın yayılması məsələsindən söhbət gətirdikdə, ifadə azadlığı ilə bağlı 10-cu maddəyə istinad ediblər. Bu kitabdakı müzakirələrin diqqət mərkəzində 2-ci maddə ilə bağlı arqumentlər olsa da, bir sıra digər arqumentləri nəzərə almaq da önəmlidir, çünki bunlar bir-biri ilə sıx əlaqədardır, həm də ona görə ki, bəzən Konvensiya orqanları digər maddələr üzrə işlərdə 2-ci maddə ilə əlaqədar olan şərhlər veriblər.

Məsələn, ilkin dövrlərə aid olan *Brüggeman və Şeuten Almaniyaya qarşı* işdə ərizəçi qadın iddia etmişdi ki, “şəxsi həyata” hörməti təmin edən Konvensiyanın 8-ci maddəsinə əsasən abort məsələsi barədə yalnız onun qərar vermək hüququ var. Lakin Komissiya qərara aldı ki:

*8-ci maddənin 1-ci bəndi prinsipə həmləliyi və onun dayandırılmasını yalnız ananın şəxsi həyatına aid edən müddə kimi şərh oluna bilməz.*¹⁴

Bu işdə Komissiya bu məsələyə 2-ci maddə üzrə baxmaq xahişini rədd etdi. Lakin sonrakı işlərdə o, bu məsələni bu maddə üzrə araşdırdı.

X Birləşmiş Krallığa qarşı işdə¹⁵ Komissiya qeyd etdi ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsində abort məsələsi qeyd olunmayıb. Konkret olaraq, o, bu maddənin ikinci bəndində sadalanan, “bu maddəyə zidd sayılmayan hərəkətlər” sırasına daxil edilməyib. Komissiyanın fikrincə, bu o deməkdir ki, burada yalnız üç seçim vardır: 2-ci maddə ya hələ doğulmayan rüşeymi ümumiyyətlə əhatə etmir; ya rüşeymin yaşamaq hüququnu müəyyən məhdudiyətlərlə tanıyır; ya da rüşeymə tam ya-

şamaq hüququ verir.

Komissiya sonuncu şərhə açıq-aydın istisna etdi, çünki bu şərh ananın həyatına qarşı hər hansı təhlükə nəzərə almır və “onu bildirir ki, “rüşeym halında olan həyat” hamilə qadının həyatından daha dəyərli hesab edilir”.¹⁶ Bu, abort məsələsi ilə bağlı 2-ci maddənin düzgün şərhə olmadığı, təkcə ona görə yox ki, Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün tərəflər hətta Konvensiyanın tərtib edildiyi 1950-ci ilədək ananın həyatını xilas etmək üçün zərurət olduqda aborta icazə verirdilər, həm də ona görə ki, istənilən halda hazırda abortun “liberallaşdırılmasına doğru tendensiya” mövcuddur.¹⁷

İlkin dövrlərə aid olan bu işdə Komissiya birinci şərhə üstünlük verdi. O, 2-ci maddənin birinci bəndinin ikinci cümləsində yer alan, yaşamaq hüququna qoyulan məhdudiyətləri müzakirə etdi və bu qənaətə gəldi ki:

Yuxarıda qeyd edilən bütün məhdudiyətlər xarakterinə görə artıq doğulmuş şəxslərə aiddir və rüşeymə tətbiq edilə bilməz..

Beləliklə, Konvensiyadakı “hər kəs” (“*toute personne*”) termininin

¹⁴ *Brüggeman və Şeuten Almaniyaya qarşı*, ərizə N 6959/75, Komissiyanın 12 iyul 1977-ci il tarixli məruzəsi.

¹⁵ *X Birləşmiş Krallığa qarşı*, ərizə N 8416/79, ərizənin qəbul ediləliyinə dair 13 may 1980-ci il tarixli qərar.

¹⁶ *X Birləşmiş Krallığa qarşı*, ərizənin qəbul ediləliyinə dair qərar, b. 19.

¹⁷ *X Birləşmiş Krallığa qarşı*, ərizənin qəbul ediləliyinə dair qərar, b. 20.

ümumi tətbiqi və 2-ci maddədə onun işlədildiyi mənə belə düşünməyə əsas verir ki, o, hələ doğulmayan şəxsləri özündə ehtiva etmir.¹⁸

Bununla belə, bir qədər sonra *H Norveçə qarşı* işdə Komissiya ikinci seçimə doğru meyl edərək hesab etdi ki, “*müəyyən hallarda 2-ci maddənin birinci cümləsinin rüşeymi müəyyən dərəcədə qoruduğu istisna olunmur*”, baxmayaraq ki, 2-ci maddənin rüşeym halında olan həyatı qoruyub-qorumaması və nə dərəcədə qoruması məsələsində iştirakçı dövlətlərdə “*əhəmiyyətli fikir ayrılığı*” var.¹⁹

Bu məsələdə fikir ayrılığı olduğu barədə Komissiyanın rəyi Avstriya və Almaniyanın Konstitusiyaya Məhkəmələrinin və Norveç Ali Məhkəməsinin bu məsələ ilə bağlı məhkəmə praktikasına əsaslanırdı. Avstriya Konstitusiyaya Məhkəməsi 1974-cü ildə qərara almışdı ki, Konvensiya (o, Avstriyaya birbaşa şamil olunur) hələ dünyaya gəlməyən şəxsin həyatını əhatə etmir. Almaniya Konstitusiyaya Məhkəməsi isə 1975-ci ildə qərara almışdı ki, “hər kəsin yaşamaq hüququ var” ifadəsindəki “hər kəs” sözləri Almaniyanın Əsas Qa-

nunundakı (bu Qanun birləşmiş Almaniyanın Konstitusiyasının əsasını təşkil edib) “hər bir canlı insan” sözlərinə uyğundur və buna görə də hələ dünyaya gəlməyən (“canlı”) insanlara da şamil olunur. Norveç Ali Məhkəməsi daha pragmatik qərar çıxardı. *H Norveçə qarşı* işdəki sitatda qeyd edildiyi kimi, o, 1979-cu ildə qərara aldı ki:

... abort haqqında qanunlar hökmən hələ doğulmayan insanın həyatına hörmət ilə digər mühüm və dəyərli mülahizələr arasında kompromisə əsaslanmalıdır. Bu kompromis qanunverici orqanın [“Hamiləliyin dayandırılması haqqında” 1978-ci il tarixli Norveç Qanunu] ilə müəyyən edilmiş bəzi hallarda azad aborta icazə verməsinə gətirib çıxarıb.

Əlbəttə, müqayisəyə gəlməyən mülahizələrin bu cür uzlaşdırılması etik problemlər doğurur və əlbəttə ki, Qanunda təsbit olunmuş sistemdə müəyyən uyğunsuzluq var. Qanuna qarşı reaksiyalar göstərir ki, çoxları ... onun əsas etik prinsiplərə zərbə endirdiyi qənaətinədir. Lakin eyni ilə o da önəmlidir ki, digərləri Qanunun

¹⁸ Ərizə N 8416/79, ərizənin qəbul edilənliliyinə dair 13 may 1980-ci il tarixli qərar.

¹⁹ *H Norveçə qarşı*, ərizə N 17004/90, ərizənin qəbul edilənliliyinə dair 19 may 1992-ci il tarixli qərar. Digər işlərə istinad edilməyib.

etik nöqtəyi-nəzərdən qəbul olunmayan hüquqi situasiyadan çıxış yolu göstərdiyini hesab edirlər.

Çətin qanunvericilik probleminin həlli üçün “Hamiləliyin dayandırılması haqqında” 1978-ci il tarixli Qanunu qəbul edərək qanunvericilik orqanının seçmiş olduğu yolun ən yaxşı yol olub-olmadığı barədə qərar vermək məhkəmələrin işi deyil. Bu məsələ ilə bağlı cəmiyyətin digər üzvləri kimi hakimlər arasında da müxtəlif rəylər mövcuddur. Abort haqqında qanunların tələbinə uyğun olaraq bir-birinə zidd olan maraqları bəzəndə qanunverici orqanın vəzifəsidir və buna görə o cavabdehdir. Qanunvericilik hakimiyyəti xalq tərəfindən Storting [Norveç parlamenti] vasitəsilə həyata keçirilir. “Hamiləliyin dayandırılması haqqında” 1978-ci il tarixli Qanunu qəbul edən, seçki kampaniyasından sonra (həmin kampaniyada abort məsələsi yenə də əsas məsələ idi) xalqdan mandat alan Stortingdəki çoxluq qanunvericilikdə hər hansı düzəliş etmək istiqamətində hər hansı təşəbbüs göstərməməyi qərara aldı. Təbii ki, məhkəmələr qanunverici orqanın seçiminə hörmət

etməlidirlər.

Komissiya “Hamiləliyin dayandırılması haqqında” 1978-ci il tarixli Qanunun konkret müddəalarına kifayət qədər ətraflı nəzər salaraq qeyd etdi ki, o, yalnız hamiləliyin ilk 12 həftəsi ərzində “abort barədə sərbəst qərar çıxarmağa” icazə verir; uşağın doğuşu və ya uşağa qulluq anının həyatını çətin vəziyyətdə qoya bilərsə, hamiləliyin 12-18-ci həftələri arasında iki həkimin icazəsi ilə aborta icazə verir; və yalnız bu addıma xüsusilə ciddi səbəblər olduqda 18-ci həftədən sonra hamiləliyi dayandırmağa icazə verir, rüşeymin yaşayacağını düşünmək üçün əsas olduqda isə aborta heç vaxt yol verilmir. Sözügedən işdə qadın hamiləliyin dayandırılmasına 14-cü həftədə icazə almışdı. Komissiya Novreç Ali Məhkəməsindəki rəyləri təkrarlayaraq bu qənaətə gəldi ki:

Hazırkı işdən görüldüyü kimi, bu cür icazənin rüşeymi qorumaqdan ibarət qanuni tələblə sözügedən qadının qanuni maraqları arasında ədalətli balans təmin edib-etmədiyinə dair müxtəlif rəylər mövcuddur. Lakin Norveç qanunvericiliyi ilə, onun hamiləliyin

dayandırılmasına dair tələbləri ilə, eləcə də bu işin konkret halları ilə bağlı yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, Komissiya hesab etmir ki, cavabdeh dövlət abort kimi həssas məsələdə malik olduğu qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudlarını aşıb. Müvafiq surətdə, Komissiya hesab edir ki, ərizəçinin Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə şikayəti Konvensiyanın 27-ci maddəsinin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan mənada açıq-aydın əsassızdır.

Bir neçə il sonra Komissiya *Riv Birləşmiş Krallığa qarşı* işi araşdırdı,²⁰ bu işdə hamiləlik zamanı ananı müalicə edən həkimlər tərəfindən müəyyən edilməli olan, lakin müəyyən edilməyən ciddi anadangəlmə qüsurlarla doğulmuş 2 yaşlı uşağın anası uşağın adından şikayət etmişdi ki, uşağın “səhvən doğulmasına” görə həmin həkimləri işə qəbul etmiş səhiyyə orqanına qarşı məhkəmə iddiası qaldırılmasına icazə verilməyib. Ana uşağın adından (uşaq formal ərizəçi idi) iddia edirdi ki, bu hərəkət Konvensiyanı və konkret olaraq uşağın Konvensiyanın 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş “məhkəməyə müraciət

etmək” hüququnu pozub. Belə ki, dövlət uşağın ziyana görə kompensasiya tələb etməsinə icazə verməyib. Halbuki uşaq elə bir şəraitdə doğulub ki, anası mövcud faktlardan tam xəbərdar olsaydı, abort barədə qərar qəbul edə bilərdi. Bununla belə, ana uşağın əlil olması ilə bağlı itirdiyi əmək haqlarına görə, habelə uşağa qulluq xərclərinə görə ziyanın kompensasiyasını tələb edə bilərdi. Komissiya qərara aldı ki, “məhkəməyə müraciət etmək” hüququnun məhdudlaşdırılması yaşamaq hüququnu müdafiə etmək məqsədi daşıyıb və dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları daxilində olan məsələdir. O, qərara aldı ki, məhdudiyyət “ağlabatan mütənasibliyə malik olub, ona görə ki, uşağın əlilliyinə şərait yaradan və valideynlərə təsir göstərən hər hansı hər hansı yanlış hərəkət valideynlərə ziyan yetirdikdə, valideynlər məruz qaldıqları ziyana görə məhkəmədə iddia qaldıra və uşağa qulluğa görə çəkdikləri xərclərin kompensasiyasını ala bilərlər”.²¹

Bu və buna bənzər bütün işlərdə Komissiya belə ərizələri “açıq-aydın əsassız” hesab etdiyinə və bu səbəbdən qəbu-

²⁰ *Riv Birləşmiş Krallığa qarşı*, ərizə N 24844/94, ərizənin qəbul edilməsinə dair 30 noyabr 1994-cü il tarixli qərar.

²¹ Yəni orada.

lulunmayan elan etdiyinə görə Məhkəmə 1998-ci ildə Komissiya ləğv olunana qədər abort məsələsi ilə birbaşa məşğul olmayıb.²² Yalnız 2002-ci ildə *Boso İtaliya-ya qarşı* işdə Məhkəmə, nəhayət ki, aborta birbaşa aidiyyəti olan işi araşdırdı. Komissiya tərəfindən araşdırılmış *H Norveçə qarşı* iş kimi bu iş də uşağın potensial atasının (*Bosonun* işində bu şəxs qadını əri idi) arzusu əleyhinə abort etmiş qadınla bağlı idi. Lakin bu abort müvafiq daxili qanunvericiliyə, yəni 1978-ci il tarixli 194 sayılı Qanuna uyğun idi. Aşağıdakıları bildirməklə Məhkəmə 2-ci maddə ilə bağlı məsələlərdə Komissiyanın *H Norveçə qarşı* işdəki yanaşması ilə razılaşdı:

Məhkəmə hesab edir ki, rüşeymin yuxarıda şərh edilmiş 2-ci maddənin birinci cümləsinə əsasən müdafiə edilməli olub-olmadığını müəyyən etmək tələb olunmur. Hətta müəyyən hallarda rüşeymin Konvensiyanın 2-ci maddəsi ilə müdafiə edilməli olduğunu fərz etsək belə, Məhkəmə qeyd edir ki, hazırkı işdə abortdan əvvəl neçə həftə keçdiyini bildirməsə də, yaxud onun həyata keçirilməsinin dəqiq səbəblə-

rini göstərməsə də, sübutlardan aydın olur ki, onun arvadının hamiləliyi 1978-ci il tarixli 194 sayılı Qanunun 5-ci maddəsinə uyğun olaraq dayandırılıb.

Bununla bağlı Məhkəmə qeyd edir ki, İtaliyanın müvafiq qanunvericiliyi qadının fiziki və ya ruhi sağlamlığına qarşı təhlükə olduqda hamiləliyin ilk on iki ayı ərzində aborta icazə verir. Bu müddətdən sonra abort yalnız o halda həyata keçirilə bilər ki, hamiləliyin davam etməsi və ya uşağın doğuşu qadının həyatını təhlükə altında qoysun, yaxud uşaq qadının fiziki və ya ruhi sağlamlığına qarşı təhlükə yaradan ağır şəraitdə doğulsun. Buradan belə nəticə çıxır ki, abort qadının sağlamlığını qorumaq məqsədi ilə həyata keçirilə bilər.

Məhkəmənin fikrincə, belə müddəalar bir tərəfdən rüşeymi, digər tərəfdən isə qadının maraqlarını qorumaq tələbatı arasında ədalətli balans təmin edir. Hamiləliyin dayandırılması üçün tələb olunan şərtləri və işin xüsusi hallarını nəzərə alaraq, Məhkəmə hesab etmir ki, cavabdeh dövlət bu cür həssas bir məsələdə qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudlarını aşıb

²² Məhkəmə digər ölkələrdə abort edən müəssisələr barədə informasiyanın İrlandiyada yayılmasının qadağan olunması ilə bağlı işdə bu məsələyə dolayısı ilə toxundu. Həmin işdə Məhkəmə qərara aldı ki, bəyan edilən məqsəd, yəni hələ doğulmayan uşağın yaşamaq hüququnu qorumaq məqsədi 10-cu maddənin məqsədləri baxımından “qanuni məqsəd” idi, lakin Məhkəmə “*abort hüququnun Konvensiyaya əsasən təmin edilib-edilməməsini, yaxud 2-ci maddədə yer alan yaşamaq hüququnun rüşeymə şamil olunub-olunmamasını*” müəyyən etməkdən açıq-aydın imtina etdi. Bax: “*Open Door Counselling*” və “*Dublin Well Woman Centre*” məhdud məsuliyyətli cəmiyyətləri və başqaları İrlandiya-ya qarşı iş, 29 oktyabr 1992-ci il tarixli qərar, b. 66.

(bax: *H Norveçə qarşı*, ərizə N 17004/90, Komissiyanın 19 may 1992-ci il tarixli qərarı, Qərarlar Toplusu, 73, s. 155).²³

Məhkəmə sonrakı işdə, yəni *Vo Fransaya qarşı* işdə abortla bağlı qaldırılmış məsələlərə hərtərəfli diqqət yetirdi.²⁴

Bu işdə ərizəçi vaxtı ilə hamilə olmuş qadın idi, o, hamiləliyini axıradək davam etdirmək niyyətində idi və onun dünyaya gələcək uşağının yaşayacağı, ən azı sağlam vəziyyətdə doğulacağı gözlənilirdi. Lakin xəstəxanaya gələrkən onu eyni adlı başqa bir qadınla səhv saldırlar və uşaqlıq yoluna spiral salıblar. Bu işə amniotik mayenin axmasına səbəb oldu və nəticədə qadın terapevtik aborta məruz qaldı ki, bu da rüşeymin ölümünə gətirib çıxardı. Xanım Vo iddia etdi ki, həkimlər səhlənkarlıqla hərəkət ediblər və ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürdüklərinə görə cinayət təqibinə məruz qalmalıdırlar. Lakin Fransa Kassasiya Məhkəməsi qərara aldı ki, cinayət qanunu məhdud şəkildə şərh edilməli olduğuna görə rüşeym ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürmənin qurbanı sayıla bilməz. Beləliklə, ərizəçinin qaldırdığı əsas məsələ ondan ibarət idi ki, Fransanın

hüquq sistemində ehtiyatsızlıq üzündən rüşeymi məhv edənləri cəzalandırmaq üçün cinayət hüquqi müdafiə vasitəsinin olmaması Konvensiyanın 2-ci maddəsinə nəzərdə tutulan mənada yaşamaq hüququnu qanunla müdafiə etmək öhdəliyinin dövlət tərəfindən pozuntusunu təşkil edirmi?²⁵

Bu sualı cavablandırarkən Məhkəmə Komissiyanın *X Birləşmiş Krallığa qarşı* və *H Norveçə qarşı* işlər üzrə presedentlərini və *Bosonun işi* üzrə öz qərarını ümumiləşdirərək bu qənaətə gəldi ki:

Bu günə qədər Konvensiya orqanları tərəfindən araşdırılan, müxtəlif halları (yəni abortla bağlı müxtəlif qanunları) əhatə edən presedentlərin ümumiləşdirilmiş icmalından belə nəticə çıxır ki, hələ doğulmayan uşaq Konvensiyanın 2-ci maddəsi ilə birbaşa qorunan "şəxs" sayılmır və əgər hələ doğulmayan uşağın "yaşamaq hüququ" varsa, o, birmənalı olaraq ananın hüquqları və maraqları ilə məhdudlaşdırılır. Lakin Konvensiya orqanları müəyyən hallarda Konvensiyanın təminatlarının hələ doğulmayan uşağa şamil olunmasının mümkünliyini istisna etmir-

²³ *Boso İtaliyaya qarşı*, ərizə N 50490/99, 5 sentyabr 2002-ci il tarixli qərar.

²⁴ *Vo Fransaya qarşı*, 8 iyul 2004-cü il tarixli qərar.

²⁵ Bax: *Vonun işi* üzrə qərar, b. 74.

*lər. Komissiyanın bildirdiyi “8-ci maddənin 1-ci bəndi hamiləliyi və onun dayandırılmasını prinsipcə yalnız ananın şəxsi həyatına aid məsələ kimi şərh edən müddəə sayıla bilməz” fikrindən (bax: Brüggeman və Şeutenin işi üzrə yuxarıda adı çəkilən qərar, b. 61) və Məhkəmənin yuxarıda adı çəkilən Bosonun işi üzrə qərarından bu qənaətə gəlmək olar. Həmçinin bu işlərin araşdırılmasından aydın olur ki, bu məsələ daim qadın tərəfindən, yaxud birbirinə və ya hələ doğulmayan uşağa münasibətdə ana və ya ata tərəfindən iddia edilən müxtəlif və bəzən ziddiyyətli hüquq və azadlıqları götür-qoy etməklə həll olunub.*²⁶

Bir qədər sonrakı qərarında Məhkəmə belə bir məsələsini nəzərdən keçirdi ki, “doğacağı uşağın itirilməsi ilə bağlı ərizəçiyə Fransanın təqdim etdiyi hüquqi müdafiə Konvensiyanın 2-ci maddəsindən irəli gələn prosessual tələblərə cavab verirmi”. Məhkəmə qərara aldı ki:

[2-ci maddənin müəyyən etdiyi] pozitiv öhdəliklər tələb edir ki, dövlətlər özəl və ya dövlət xəstəxanalarını pasiyentlərin həyatının qorunması üçün müvafiq tədbir-

*lər qəbul etməyə məcbur edən hüquqi aktlar qəbul etsinlər. Onlar həmçinin tələb edir ki, dövlət və ya özəl sektorda həkimlərin nəzarətində olan pasiyentlərin ölümünün səbəbinin müəyyən edilməsi və cavabdeh şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması üçün səmərəli və müstəqil məhkəmə sistemi təşkil edilsin.*²⁷

Qeyd edildiyi kimi, ərizəçi iddia edirdi ki, bütün bunlarla yanaşı, yalnız cinayət hüquqi müdafiə vasitəsi Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tələblərinə uyğun ola bilər. Lakin Məhkəmə qərara aldı ki, ehtiyatsızlıq üzündən adam öldürməyə aid işlərdə buna ehtiyac yoxdur. Tibbi səhlənkarlıq məsələsində mülki və ya inzibati hüquqi müdafiə vasitələri, habelə kompensasiya və intizam tədbirləri yetərli ola bilər.²⁸ Ərizəçinin ixtiyarında belə vasitələr vardı. Müvafiq olaraq, Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki:

*... hətta fərz etsək ki, 2-ci maddə hazırkı işə tətbiq edilə bilər [...], o halda da Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusu baş verməyib.*²⁹

Yuxarıda qeyd edilənlər göstərir ki, yaşamaq hüququnun səmərəli müdafiəsini

²⁶ *Vonun işi* üzrə qərar, b. 80.

²⁷ *Vonun işi* üzrə qərar, b. 89; bu işdə aşağıda müzakirə olunan *Pauelin, Kolvellinin və Çiqlionun işləri* üzrə qərarlara istinad edilib.

²⁸ Bax: *Vonun işi* üzrə qərar, b. 90; həmçinin bu işdə istinad edilən digər işlərə bax.

²⁹ *Vonun işi* üzrə qərar, b. 95.

təmin etmək üçün Məhkəmə 2-ci maddənin maddi hüquqi tələbləri ilə yanaşı, konkret dövlətdə mövcud olan prosedurlara da diqqət yetirir: qanun “ədalətli balans” sadəcə olaraq mücərrəd şəkildə təmin etməməli, məsələyə birbaşa aidiyyəti olan şəxslər onu təcrübədə sınaqdan çıxarmaq imkanına malik olmalıdırlar. 2-ci maddənin “prosessual aspekti” anlayışı ilk dəfə güc tətbiqi ilə bağlı işlərdə işlənib, bu barədə bir qədər sonra danışacağıq. Burada qeyd etmək lazımdır ki, indi Məhkəmə bu tələbi abortla bağlı işlərə də açıq-aydın geniş şəkildə tətbiq edir. Eyni zamanda, son dövrlərin presedentlərindən aydın olur ki, hətta Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərə bu məsələdə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi verilsə də, hələ doğrulmayan uşağın həyatı Konvensiyaya əsasən müdafiə tədbirləri ilə təmin olunur.

Ölmək hüququ: intihar, intiharə yardım və evtanaziya

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Konvensiyanın 2-ci maddəsi hər kəsin “yaşamaq hüququnun” “qanunla qorunmasını” tələb

edir. Ölüm cəzası istisna olmaqla, o, yalnız müstəsna hallarda şəxsin bu hüquqdan məhrum edilməsini nəzərdə tutur; bu halların heç biri intiharla və ya evtanaziya ilə bağlı deyil.

Bu, bir neçə çətin və qismən üst-üstə düşən suallar doğurur. Birincisi, həyat (beləliklə, həm də həyatın qanunla qorunması hüququ) nə vaxt başa çatır? İkincisi, sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxsi, hətta müalicə mənfi effekt doğuraraq pasiyentin həyatını qısaltsa belə, ölümü tezləşdirən vasitə ilə təmin etmək yolveriləndirməmi və bu barədə pasiyentlə məsləhətləşmək lazımdırımı? Üçüncüsü, dövlət daha yaşamaq istəməyən şəxsin yaşamaq hüququnu onun iradəsi əleyhinə “qoruya bilərmə” və ya “qorunmalıdırmı”? Yaxud insanların Konvensiyaya əsasən təkcə yaşamaq hüququ deyil, həm də öz seçimləri əsasında istədikləri kimi və istədikləri vaxt intihar edərək ölmək hüququ varmı? Əgər varsa, onlar həyatlarına son qoyulması üçün başqalarından yardım istəyə bilərlərmə? Və dördüncüsü, dövlət şəxsin əzablarının bitməsi üçün, hətta həmin şəxs bu məsələ ilə bağlı razılığını bil-

dirmək iqtidarında olmadıqda belə, onun həyatına son qoyulmasına icazə verə bilərmi?

Təəccüblü olsa da, bu sualların birinci, ikinci və dördüncü qismi hələ də Komissiya və ya Məhkəmə qarşısında qoyulmayıb, lakin abortla bağlı yuxarıda müzakirə edilmiş presedentlər Məhkəmənin bu məsələyə yanaşmasına dair müəyyən təsəvvür yaradır.

Birinci məsələ xüsusən o hallarda meydana çıxa bilər ki, Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin hakimiyyət orqanları aparatlara qoşulmuş şəxsin daha sağ olmadığını düşündükləri, amma onun qohumları bunu şübhə altına aldığı bir vaxtda həmin orqanlar şəxsin yaşamasını təmin edən aparatları söndürməyi qərara alır. Lakin həyatın başlanğıcı məsələsində olduğu kimi, ölüm anının nə vaxt başlaməsi məsələsində də Avropa miqyasında (yaxud daha geniş miqyasda) hüquqi və ya elmi konsensus yoxdur. Ola bilsin ki, ölüm anı akt deyil, davam edən prosedurdur və elmi cəhətdən, beləliklə həm də hüquqi cəhətdən bu suala birdəfəlik aydın cavab vermək mümkün deyil. Abortla bağlı pre-

sedentlər mülahizə yürütmək üçün müəyyən nümunə təşkil etdiyi halda, bu məsələdə konsensusun olmaması ucbatından Məhkəmə həyatın başlanğıc anı məsələsində olduğu kimi bu sualın cavabını da əsasən dövlətlərin öhdəsinə buraxır.

Praktiki olaraq üzv dövlətlərdə bu məsələ ilə bağlı adətən sual belə qoyulur ki, şəxsin yaşamasını təmin edən aparatlar ölüm prosesini lüzumsuz yerə uzatmamaq üçün onun “klinik ölümündən” əvvəl (belə hallar olduqda) söndürülə bilərmi?³⁰ Belə hallarda Konvensiya üzrə meydana çıxan sual bundan ibarətdir ki, şəxsin yaşamasını təmin edən aparatların söndürülməsinə icazə verən üzv dövlətin qanunvericiliyi müvafiq şəxsin yaşamaq hüququnu lazımı qaydada “qoruyurmu”? Lakin indiyədək presedent hüququnda bu məsələ bu şəkildə qoyulmayıb. İntihara yardım tələbləri ilə bağlı aşağıda müzakirə olunan presedent hüququndan belə qənaətə gəlmək olar ki, Məhkəmə, güman ki, bu məsələ ilə qarşılaşdığı təqdirdə dövlətlərə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyi verəcək. Bu məsələ ikinci sualla sıx bağlıdır. Həmin sual bundan ibarətdir ki, sağalmaz

30 Buna misal olaraq İngiltərə Yüksək Məhkəməsinin 2005-ci ilin avqustunda baxdığı işi göstərmək olar; bu işdə tibb mütəxəssislərinin çoxu pasiyent cənab A.-nin yaşamasını təmin edən aparatların söndürülməsinin lehinə idilər, lakin bir həkimin dəstəklədiyi qohumlar bunun əleyhinə çıxırdılar. Hakim cənab Kirkvud qohumların əleyhinə qərar çıxararaq qərarını belə əsaslandırdı ki: “Cənab A.-nin dinc və layiqli şəkildə ölməsinə icazə vermək onun cənab A.-nin öz marağındadır. Onun həyatını qorumaq üçün hər şeylə, o cümlədən hidratla və qida ilə təmin edildi, lakin onun ümumi vəziyyətini heç cür yaxşılaşdırma bilməyən ağırlı və üzücü tibbi proseslərin davam etdirilməsi onun marağında deyil”.

³¹ Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “həyatı təmin edən aparatları söndürməklə” həyata “passiv” şəkildə son qoymaqla “aktiv” evtanaziya arasındakı fərqin nədən ibarət olduğu aydın deyil. Məsələn üçün bax: Birləşmiş Krallığa aid olan *Re J.-nin işi (Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı işdə* bu işə istinad edilib), 18-ci bənd. Pasiyentin razılığı məsələsinə də aydınlıq gətirilməyib. 2001-ci ildə “Evtanaziya haqqında” Niderland Qanununu qəbul edərkən Niderland parlamenti əqli çatışmazlığı olduğu müəyyən edilən şəxsin evtanaziya barədə xahişinin yer aldığı yazılı bəyanatın şəxsin həyatına son qoyulması üçün əsas sayıla bilməsi məsələsini müzakirə etdi, lakin bu məsələ qanunda aydın müəyyən edilmədi. Qanuna görə əsas tələb (“ümid-siz və dözülməz əzabların” müəyyən edildiyi hallardan savayı) pasiyentin öz iradəsini azad şəkildə ifadə etməsindən ibarətdir, bu zaman pasiyentə onun vəziyyəti və perspektivləri barədə ətraflı məlumat verilməlidir, yəni o, qərarını qabaqcadan *müərrəd şəkildə* verməməlidir. Digər tərəfdən, *əgər uşaq “öz maraqlarını ağılabatan şəkildə qiymətləndirmək iqtidarında-dırsa”*, qanun uşağın və valideynlərin razılığı ilə 12 yaşdan 16 yaşınadək uşaqların evtanaziyasına icazə verir

xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxsi, hətta müalicə mənfi effekt doğuraraq pasiyentin həyatın qısaltsa belə, ölümü tezləşdirən vasitə ilə təmin etmək yolveriləndirimi? Bu məsələ ilə bağlı Avropa Şurasının Parlament Assambleyası üzv dövlətlərin aşağıdakıları təmin etməsini tövsiyə edir:

Əgər pasiyent başqa qərar verməyib-sə, hətta müalicə mənfi effekt doğuraraq fərdin həyatını qısaltsa belə, sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxs ağırlarını lazımi qaydada azaldan və yüngülləşdirən müalicə almaldır (1418 (1999) sayılı tövsiyə, 9-cu bənd, (a) (vii)).

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhkəmə aşağıda müzakirə olunan *Prittinin işində* 1418 (1999) sayılı tövsiyəyə aydın şəkildə istinad etdi. Bu məsələ ilə bağlı bu tövsiyədə və dövlətin praktikasında açıq-aydın geniş konsensus olduğunu və fərdin seçim azadlığının aydın şəkildə tanındığını nəzərə alsaq, Məhkəmə, güman ki, bu yanaşmanın Konvensiyaya zidd olmadığı ilə razılaşacaq.

Dördüncü məsələ də (“dövlət şəxsin əzablarının bitməsi üçün, hətta həmin

şəxs bu məsələ ilə bağlı razılığını bildirmək iqtidarında olmadıqda belə, onun həyatına son qoyulmasına icazə verə bilərmi?”) Konvensiya orqanları tərəfindən həll olunmayıb. Burada da müəyyən qəddər aydın əsaslar var, belə ki, “mərhəmət naminə adam öldürmə” 1418 (1999) sayılı tövsiyədə açıq-aydın qəbulolunmayan sayılıb və Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlər arasında pasiyentin xahişindən savayı digər hallarda (yuxarıda qeyd edilən cənab A.-nin işində şəxsin yaşamasını təmin edən aparatların söndürülməsindən imtina halından fərqli olaraq) həyata aktiv surətdə son qoyulmasına icazə verən dövlət yoxdur.³¹ Bu aydın konsensusu, habelə yuxarıda müzakirə edilən məsələ ilə bağlı Məhkəmənin “şəxsi sərbəstliyi” vurğuladığını nəzərə alsaq, istisna deyil ki (hətta tamamilə mümkündür), bu məsələ ilə üzləşən Məhkəmə hesab edə bilər ki, bu məsələ dövlətlərin həyatı qorumaq öhdəliyinin əhatə dairəsinə düşür, lakin çox şey işin hallarından asılı ola bilər.

Üçüncü qisim suallarla bağlı indiyədək baxılan işlər bu məsələlərə aid idi: fiziki cəhətdən ciddi xəstə, lakin əqli cəhətdən

sağlam olan şəxsin yaşamaq əvəzinə intihar yolu ilə ölməyi seçmək hüququ varmı və əgər varsa, həmin şəxs həyatına son qoyulması üçün başqalarından kömək istəyə bilərmə, yaxud dövlət bunun qarşısını almaq üçün müdaxilə etmək hüququna malikdirmi və ya müdaxilə etməyə borcludurmu?³² Məhkəmə müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəraitdə bu məsələləri təkcə 2-ci maddəyə deyil, həm də Konvensiyanın digər maddələrinə istinadən qiymətləndirib. Məsələn, o, 2, 3 və 8-ci maddələr üzrə rəylərində Konvensiya ilə qorunan hüquqlara vahid bir tam şəkildə yanaşdığını nümayiş etdirib.

1984-cü ildə baxılmış *X Almaniyaya qarşı* iş aclıq aksiyası keçirən və dövlət orqanları tərəfindən zorla yedizdirilən məhbusla bağlı idi. X bu rəftardan şikayətlənərək iddia etdi ki, bu, qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftara bərabərdir və Konvensiyanın 3-cü maddəsinə ziddir. Lakin Konvensiyaya əsasən bildirmədi ki, aclıq etmək yolu ilə ölməyi seçdiyini iddia etməmişdi. Komissiya ərizəni aşağıdakı əsaslara görə rədd etdi:

Komissiyanın rəyinə görə şəxsin məc-

buri yedizdirilməsində alçaldıcı elementlər olur ki, müəyyən hallarda onlar Konvensiyanın 3-cü maddəsi ilə qadağan olunan elementlər sayıla bilər. Lakin Konvensiyaya əsasən, Razılığa gələn Yüksək Tərəflər həmçinin hər kəsin 2-ci maddədə təsbit edilən yaşamaq hüququnu qorumağa borcludurlar. Bu öhdəlik müəyyən hallarda, məsələn, dövlət orqanları şəxsi həbsxanada saxladıqları zaman Razılığa gələn Tərəflərdən pozitiv hərəkətlər, xüsusən həmin şəxsin həyatını qorumaq üçün aktiv tədbirlər tələb edə bilər. Hazırkı işdə olduğu kimi, həbsdə saxlanılan şəxs aclıq aksiyası keçirirsə, bu, fərdin fiziki toxunulmazlığı ilə Razılığa gələn Yüksək Tərəfin Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə pozitiv öhdəliyi arasında qaçılmaz ziddiyyətə gətirib çıxara bilər, bu, Konvensiyada həllini tapmayan ziddiyyətdir. Komissiya xatırladır ki, Almaniya hüququnda bu ziddiyyət belə həll edilib ki, həbsdə saxlanılan şəxs aclıq aksiyası ucbatından daimi xarakterli zədəyə məruz qala bilsə, onu zorla yedizdirmək olar, hətta şəxsin həyatına qarşı açıq-aydın təhlükə varsa, zorla yedizdirmə məcburi vəzi-

(“Evtanaziya haqqında” Qanunun 2-ci maddəsinin 4-cü bəndi).

³² Bunun əksi olan vəziyyətlə bağlı bax: *Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı*; bu işdə dövlət ruhi xəstə olan şəxsi intihardan yetərcincə müdafiə etmədiyinə görə təqsirləndirilmişdi (bu iş aşağıda müzakirə olunur).

fəyə çevrilir. Yuxarıda qeyd edilən halların qiymətləndirilməsi həbsxanadakı növbətçi həkimin öhdəsinə düşür, lakin zorla yedizdirmə barədə yekun qərar məhkəmənin icazəsi alındıqdan sonra qəbul edilə bilər... Komissiya bununla razılaşıır ki, dövlət orqanları ərizəçinin hər hansı növ qida qəbul etməmək istəyinə və bununla da uzunmüddətli zədələrə, yaxud hətta ölüm təhlükəsinə məruz qalmaq niyyətində hörmət ilə onun salamat qalmasını təmin etmək üçün tədbir görmək arasında (hətta bu hərəkət ərizəçinin insan ləyaqətinə müdaxilə təşkil etsə belə) seçim edərəkən yalnız ərizəçinin maraqları naminə hərəkət ediblər.³³

Qeyd etmək lazımdır ki, bu işdə ərizəçi məhbus idi və “ölmək hüququna” malik olduğunu iddia etmirdi. Məhbuslar azadlıqdan məhrum edilmələri ucbatından əsəb gərginliyi altında olurlar ki, bu da onları intihara vadar edə bilər. Hərçənd, aid vəziyyətdə onlar bunu etməzdilər, buna görə də dövlət orqanlarının üzərinə onların qayğısına qalmaqdan ibarət xüsusi vəzifə düşür (bu məsələ bir qədər sonra *Kinanın işinə* istinadən müzakirə olunacaq).³⁴

caq).³⁴

Sən dövlərdə baxılmış iki iş, yəni *Sanles İspaniyaya qarşı* və *Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı* işlər ümumən “ölmək hüququ” məsələsinə daha çox aiddir. Bu işlərdən birincisində ərizəçi iyirmi beş yaşından ətrafları iflic olmuş cənab Sampedro idi. O, 1993-cü ildən, yəni əlli yaşından başlayaraq İspaniya məhkəmələrindən tələb edirdi ki, dövlətin müdaxiləsi olmadan onun digər şəxslərin (o cümlədən həkiminin) köməyi ilə ölmək hüququ tanınsın. Lakin o, İspaniyadakı məhkəmə prosesi başa çatana qədər öldü və onun bu iddiası üzrə özünə hüquq varisi təyin etdiyi qohumu xanım Sanles İspaniya məhkəmələri və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi tərəfindən işi davam etdirmək hüququna malik olmayan şəxs sayıldı, sonuncu hesab etdi ki, o, Konvensiyanın pozuntusunun qurbanı deyil.³⁵

Sanles Sanlesin işində qaldırılan məsələlər, nəhayət, sonrakı işdə, yəni *Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə işində Məhkəmə qarşısında birbaşa qaldırıldı.³⁶ Bu iş nikahda olan 43 yaşlı qadın – xanım Diana Pritti tərəfindən qaldırılmışdı, o, müalicə-

³³ X Almaniyaya qarşı, ərizə N 10565/83, ərizənin qəbul ediləliyinə dair 9 may 1984-cü il tarixli qərar.

³⁴ Yuxarıda 32-ci haşiyə qeydində bax.

³⁵ *Sanles Sanles İspaniyaya qarşı* və ərizənin qəbul ediləliyinə dair 20 oktyabr 2000-ci il tarixli qərar.

³⁶ *Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı*, 29 aprel 2002-ci il tarixli qərar.

si olmayan degenerativ xəstəlikdən – hərəkət sinirlərinin xəstəliyindən əziyyət çəkirdi və xəstəlik inkişaf mərhələsində idi. Mahiyyət etibarilə boğazdan aşağı iflic olmasına və aydın danışa bilməməsinə baxmayaraq ərizəçinin ağlına və qərarlar qəbul etmək qabiliyyətinə ziyan dəyməmişdi. Xəstəlik davam edəcəyi təqdirdə ondan irəli gələn əziyyətlərdən və alçaldıcı hisslərdən qorxuya və təşvişə düşən, lakin özü intihar edə bilməyən ərizəçi ərinin bunda ona kömək etməsini xahiş edirdi. Birləşmiş Krallıqda intihar cinayət əməli sayılmırdı, lakin hər hansı digər şəxsin intihara kömək etməsi cinayət hesab olunurdu (“İntihar haqqında” 1961-ci il tarixli Qanuna əsasən). Bununla belə, bu məsələ ilə bağlı cinayət təqibinə yalnız yüksək vəzifəli şəxs olan baş dövlət ittihamçısının razılığı ilə başlanıla bilərdi, o, bu məsələdə sərbəst qərar çıxarmaq səlahiyyətinə malik idi. Buna görə də xanım Pritti ondan xahiş etdi ki, əri onun arzusuна uyğun olaraq intiharda ona kömək edəcəyi təqdirdə ərinə qarşı cinayət təqibinə başlamasın, lakin baş dövlət ittihamçısı buna razılıq verməkdən imtina etdi. Bir-

lənmiş Krallığın məhkəmələri Avropa Komissiyasının və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedentlərini ətraflı təhlil etdikdən sonra baş dövlət ittihamçısının bu məsələni dəstəkləməmək barədə qərarını müdafiə etdilər. Bundan sonra xanım Pritti Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə müraciət etdi.

Məhkəmə nəinki işi qəbul etdi, həm də ərizəçinin və cavabdeh dövlətin arqumentlərini qəbul etdi, habelə Könüllü Evtanaziya Cəmiyyətinin (Birləşmiş Krallıqda könüllü evtanaziyanın lehinə olan təşkilatın) və İngiltərə və Uelsin Katolik Yepiskopları Məclisinin üçüncü tərəf qisminə prosesə qatılmasına icazə verdi. Məhkəmə həmçinin Avropa Şurası Parlament Assambleyasının yuxarıda qeyd edilmiş 1418 (1999) sayılı tövsiyəsinin bir hissəsindən sitat gətirdi, həmin hissədə Assambleya tövsiyə etmişdi ki:

... Nazirlər Komitəsi Avropa Şurasının üzvü olan dövlətləri sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxslərin ləyaqətinə aşağıdakıların vasitəsilə hər mənada hörmət etsinlər və onların ləyaqətini qorusunlar:

³⁷ Prittinin işi üzrə qərar, b. 24. Nəzərə almaq lazımdır ki, cənab Dik Martinin “Həyata son qoyulmasında pasiyentlərə yardım” haqqında məruzəsinə (AŞPA-nın 104559 sayılı sənədi, fevral 2005-ci il) əsaslanan, digər məsələlərlə yanaşı, “hüquqi qeyri-müəyyənliklər və ya köhnəmiş normalar ucbatından evtanaziyanın məxfilik pərdəsi altında yerinə yetirilməsinin qarşısını almaq məqsədini daşıyan” növbəti qətnamə layihəsinə Assambleya tərəfindən öncə əsaslı düzəlişlər edildi, sonra isə o, 27 aprel 2005-ci ildə rədd edildi..

...

c. sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxslərin bilərəkdən həyatdan məhrum edilməsinə qarşı qadağanı dəstəkləmək vasitəsilə, eyni zamanda:

I. *üzv dövlətlər tərəfindən İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının qəsdən “heç kəs həyatından məhrum edilə bilməz” fikrini bəyan edən 2-ci maddəsinə uyğun olaraq yaşamaq hüququnun, xüsusən də sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxslərin yaşamaq hüququnun təmin edildiyini təsdiq etməklə;*

II. *sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxslərin digər şəxsin əlində ölmək istəyinin heç bir halda qanuni tələb təşkil etmədiyini təsdiq etməklə;*

III. *sağalmaz xəstəliyi olan və ya ölməkdə olan şəxsin ölmək istəyi həmin şəxsin ölümünə imkan yaratmaq niyyəti ilə edilən hərəkətlərə hüquqi cəhətdən haqq qazandırılmasının mümkün olmadığını təsdiq etməklə.³⁷*

Məhkəmə Konvensiyanın 2-ci maddə-

sinin fərdlərin intihar etməsini təmin edən maddə kimi şərh olunmasını tamamilə rədd etdi. O, 2-ci maddə üzrə müxtəlif məsələlərə dair əvvəlki presedentlərinə istinadən qeyd etdi ki, “aydın şəkildə müəyyən edilmiş hallarda” bu maddə dövlət orqanlarının üzərinə belə bir pozitiv öhdəlik qoya bilər ki, “həyatı təhlükə altında olan şəxsi müdafiə etmək üçün qabaqlayıcı operativ tədbirlər görsünlər” və bu, ruhi xəstəliyi olan, intihar təhlükəsinin əlamətlərini nümayiş etdirən məhbuslara da şamil olunur (bu məsələ bir qədər sonra müzakirə olunacaq). Bununla belə, Məhkəmə qeyd etdi ki:

Məhkəmənin baxdığı bütün işlərdə dövlətin insan həyatını qorumaq vəzifəsi dönmə-dönmə vurğulanıb. Məhkəmə əmin deyil ki, 2-ci maddə ilə təmin olunan “yaşamaq hüququ” eyni zamanda neqativ aspekti, yəni ölmək hüququnu nəzərdə tutan maddə kimi şərh oluna bilər. Baxmayaraq ki, məsələn, Konvensiyanın 11-ci maddəsinin kontekstində birləşmək azadlığı tək-cə birliyə daxil olmaq hüququnu deyil, həm də müvafiq olaraq birliyə

məcburi qaydada daxil olmamaq hüququnu özündə ehtiva edir. Məhkəmə qeyd edir ki, azadlıq anlayışı onun həyata keçirilməsində müəyyən seçim imkanını nəzərdə tutur [...]. Konvensiyanın 2-ci maddəsi müxtəlif terminlərlə ifadə edilib. Həyatın keyfiyyəti ilə bağlı məsələlərə və ya şəxsin öz həyatı ilə bağlı hansı seçimi etməsinə onun aiddiyəti yoxdur. Bu aspektlər insanın həyat şəraiti üçün nə qədər fundamental hesab edilsə, onları dövlətin müdaxiləsindən bir o qədər qorumaq tələb olunur, onlar Konvensiyanın digər maddələrində və ya insan hüquqlarına dair digər beynəlxalq sənədlərdə əks oluna bilər. **2-ci maddə tamamilə əks hüququ, yəni ölmək hüququnu təmin edən maddə kimi şərh edilə bilməz, bu, onun mətninə xələl gətirilmiş olardı; o, həmçinin fərdə yaşamaq əvəzinə ölmək seçimini etmək hüququ verən maddə kimi də şərh edilə bilməz.**

Müvafiq olaraq, Məhkəmə hesab edir ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsində istərsə üçüncü şəxsin vasitəsilə, istərsə də döv-

lət orqanının köməyi ilə ölmək hüququ nəzərdə tutulmayıb. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının 1418 (1999) sayılı tövsiyəsi də bu rəyi təsdiq edir [...].³⁸

Lakin Məhkəmə vurğuladı ki, bu rəy heç də o demək deyil ki, konkret dövlət bu hüququ tanıdığı təqdirdə (məsələn, İsveçrə kimi) bu faktın özü 2-ci maddəyə zidd olacaq; bu həm də o demək deyil ki, şəxsin özünü həyatdan məhrum etməsi hüququnu tanıyan dövlətin bu hərəkəti 2-ci maddəyə uyğun sayılacaqdır; bu o deməkdir ki:

... hətta intihara yardımın icazə verildiyi konkret ölkədə intihara yardım hallarının Konvensiyanın 2-ci maddəsini pozduğu müəyyən edilməsə belə, bu işdə dövlətin ərizəçiyə yardım etməməsi o demək deyil ki, Birləşmiş Krallıq intihara icazə verməməklə 2-ci maddə üzrə öhdəliklərini pozub; bu işdə ərizəçinin hüquqlarının pozulduğu müəyyən edilməyib.³⁹

Məhkəmə bununla kifayətlənmədi. O, çox vaxt Konvensiyanın bir neçə maddəsindən söhbət getdiyi işlərdən fərqli olaraq, bu işdə konkret olaraq digər maddə-

³⁸ Pritinin işi üzrə qərar, b. 39-40 (tünd kursivlər əlavə olunub), digər işlərə və bu işdəki digər bəndlərə istinadlar göstərilməyib.

³⁹ Pritinin işi üzrə qərar, b. 41.

lərlə bağlı “hər hansı ayrıca məsələnin meydana çıxmadığını” bildirmədi. Əksinə, Məhkəmə açıq-aydın hesab etdi ki, bu məsələ müxtəlif maddələr üzrə araşdırılmalıdır və yekun qərar onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr əsasında çıxarılmalıdır. Buna görə də Məhkəmə dəhşətli iztirablara məruz qalan şəxsin intihar etmək hüququ bərdə iddiasını araşdırmaqda davam edərək bu məsələyə işgəncəni, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarı və ya cəzanı tam qadağan edən 3-cü maddə üzrə və digər hüquqlarla yanaşı “şəxsi həyat” hüququnu təmin edən 8-ci maddə üzrə baxdı.

Ərizəçi iddia edirdi ki, onun xəstəliyinin qaçılmaz olaraq doğurduğu əzablar o qədər ağır idi ki, 3-cü maddədə nəzərdə tutulan “ləyaqəti alçaldan rəftara” bərabər idi və dövlət ərizəçini bundan müdafiə etmək üçün pozitiv addımlar ataraq onun intiharına yardım göstərilməsinə icazə verməyə bərlu idi.⁴⁰ Lakin Məhkəmə qeyd etdi ki, “3-cü maddə 2-ci maddə ilə uzlaşdırılmış şəkildə şərh olunmalıdır” və xatırlatdı ki, 2-ci maddə fərdə belə bir hüquq vermir ki, “ölümünə icazə verilməsini və ya yar-

dım göstərilməsini dövlətdən tələb etsin”.⁴¹ Beləliklə, 3-cü maddə də dövlətlərin üzərinə bu cür işlərdə həyata son qoyulmasına icazə vermək vəzifəsini qoymur.⁴²

Məhkəmə xanım Prittinin işində 8-ci maddə üzrə məsələyə daha pozitiv mövqedən yanaşdı. Bu, müəyyən mənada elə maddədir ki, çətin və həssas məsələlər onun əsasında daha dərinlən və ətraflı nəzərdən keçirilir.

Məhkəmə hər şeydən öncə müxtəlif məsələlər üzrə əvvəlki presedentlərə istinadən xatırlatdı ki, 8-ci maddədəki “şəxsi həyat” termini tam anlayışı verilə bilməyən geniş termdir.⁴³ Ona görə də o, “şəxsi azadlıq” və ya “müstəqil qərar vermə” prinsipini tanımaqla yeni və mühüm addım atdı.

Əvvəlki işlərin heç biri Konvensiyanın 8-ci maddəsində yer alan öz taleyini həll etmə hüququnu bərqərar etməsə də, Məhkəmə hesab edir ki, şəxsi azadlıq anlayışı bu hüququn təmin edilməsinin təməlinə duran mühüm prinsipdir.⁴⁴

Məhkəmə müəyyən qədər tərəddüdlə razılaşdı (yaxud daha dəqiq desək, “inkar

⁴⁰ *Prittinin işi* üzrə qərar, b. 44-

45.

⁴¹ *Prittinin işi* üzrə qərar, b. 54.

⁴² *Bax: Prittinin işi* üzrə qərar, b.

55.

⁴³ *Prittinin işi* üzrə qərar, b. 61.

⁴⁴ *Prittinin işi* üzrə qərar, b. 61.

bilmədi”) ki, xanım Prittinin “həyatının ləyaqətsiz və əzablı sonluğundan qurtulmaq üçün etdiyi seçimi həyata keçirmək” arzusu “şəxsi azadlıq” anlayışının əhatə dairəsinə düşür və buna görə də seçimini həyata keçirməsinə mane olan qanun (o, kənardan yardım olmadan intihar edə bilməzdi, buna görə də ərindən intihara yardım etməsini xahiş etmişdi) xanım Prittinin Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi ilə təmin edilən şəxsi həyatına hörmət hüququna müdaxilə təşkil edir.⁴⁵

“Şəxsi azadlıq” prinsipinin tanınması Məhkəməyə imkan verdi ki, işin məğzini təşkil edən belə bir məsələni araşdırsın: bu prinsip anlaqlı şəxslərin ölümü seçmək (ehtiyac olduqda başqalarının köməyi ilə) hüququnu müdafiə edirmi, yaxud “həyatın toxunulmazlığı” prinsipi “müstəqil qərar vermə” prinsipindən üstün tutulmalıdırmı və ya üstün tutula bilərmi? Məhkəmə qərara aldı ki, “tərəflər arasında ümumi razılıq mövcuddur ki, başqasının yardımı ilə baş verən intihara qanunla qoyulmuş məhdudiyət həyatın qorunmasından və bununla da digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsindən ibarət qanuni məqsəd

daşıyır”. Buna görə də həll edilməli olan yeganə məsələ müdaxilənin “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olub-olmaması məsələsi idi.⁴⁶ Bu məsələnin qiymətləndirilməsində dövlətlərə verilməli olan sərbəstliklə bağlı Məhkəmə xatırlatdı ki, bu sərbəstlik “işdəki məsələlərin xarakterindən və maraqların mühümlüyündən asılı olaraq fərqlənir”.⁴⁷ Lakin Məhkəmə sırf şəxsi həyata, məsələn, seksual həyata aid məsələlərlə bağlı özünün digər işlərdəki presedentlərinə uyğun olaraq, ərizəçinin belə bir fikri ilə razılaşmadı ki, dövlətlərə yalnız məhdud qiymətləndirmə sərbəstliyi verilməlidir.⁴⁸ O, daha çox mütənasiblik məsələsinə və əsassız müdaxilənin qarşısının alınmasına diqqət yetirdi:

Qanunun başqasının yardımı ilə intiharı qadağan edərək yaşamaq hüququnun mühümlüyünü əks etdirməsi, eyni zamanda, hər bir konkret halda cinayətin təqib edilməsinə olan ictimai maraqlara və ədalətli və düzgün cəzalandırma və çəkindirmə tələblərinə lazımi qaydada hörmət edilməsini nəzərdə tutan icra və məhkəmə mexanizmini nəzərdə tutması Məhkəməyə

⁴⁵ Prittinin işi üzrə qərar, b. 67. Məhkəmə bu işdə *Rodrigues və baş prokuror Kanadaya qarşı (1994, 2 Law Reports of Canada 136)* məhkəmə işinə istinad etdi. Həmin işdə Kanada Ali Məhkəməsi qərara almışdı ki, şikayətinin intiharına yardım göstərilməsinin qadağan olunması və bu səbəbdən onun intihar edə bilməməsi onu öz taleyini həll etmək azadlığından məhrum edib və bu pozuntu fundamental əhəmiyyət daşıyan ədalət prinsiplərinə əsasən kompensasiya olunmalıdır (bax: Prittinin işi üzrə qərar, b. 66).

⁴⁶ Prittinin işi üzrə qərar, b. 69.

⁴⁷ Prittinin işi üzrə qərar, b. 70.

⁴⁸ Prittinin işi üzrə qərar, b. 71.

heç də hüquqa zidd hal kimi görünür.

Dövlət ittihamçısının ərizəçinin ərinə qarşı cinayət təqibinə başladılmasından imtina ediləcəyini öhdəsinə götürməməsində qeyri-mütənasib heç nə yoxdur. İcra orqanının hər hansı şəxsi və ya şəxslər qrupunu qanunun tətbiq dairəsi xaricində tutmaq barədə tələbinə qarşı qanunun aliliyinə əsaslanan güclü arqumentlər irəli sürülə bilər. İstənilən halda, barəsində immunitet tələb edilən hərəkət o qədər ciddidir ki, bu işdə dövlət ittihamçısının bu hərəkəti cəzalandırmamağı öhdəsinə götürməsi hüquqa zidd və ya əsassız sayıla bilməz.

Məhkəmə bu qənaətə gəlir ki, bu işdə ki müdaxiləyə digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi üçün “demokratik cəmiyyətdə zəruri” müdaxilə kimi haqq qazandıran olar, müvafiq surətdə, Konvensiyanın 8-ci maddəsi pozulmayıb.⁴⁹

Buna görə də önəmli olan məsələ bələnsi gözləmək məsələsidir. Belə bir fakt xüsusi əhəmiyyət daşıyır ki, prinsipcə digər şəxsin intihar etməsinə yardım göstər-

məyi cinayət hesab edən Birləşmiş Krallığın qanunu ayrı-ayrı hallarda dəyişkən və ya məhdud şəkildə tətbiq edilə bilər, yaxud ümumiyyətlə tətbiq edilməyə bilər. Konkret hallardan asılı olaraq hüquqi məsuliyyətin dəyişməsi Məhkəmənin 8-ci maddənin “pozulmadığı” barədə qərar çıxarmasına hər hansı digər amillərə nisbətən daha çox təsir göstərdi. Belə görünür ki, çevik olmayan qanun (məsələn, buna bənzər işdə adam öldürməyə görə hökmən ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutan və cinayət təqibi orqanlarına və ya məhkəmələrə qiymətləndirmə sərbəstliyi verməyən qanun) qeyri-mütənasib qanun olardı və bu səbəbdən 8-ci maddəyə zidd hesab edilərdi.

Bu qənaətə gəldikdən sonra Məhkəmə fikir, vicdan və din azadlığını qoruyan 9-cu maddə üzrə və Konvensiya hüquqlarından istifadə zamanı ayrı-seçkiliyi qadağan edən 14-cü maddə üzrə ərizəçinin qalan arqumentlərini tezliklə rədd etdi. O, birinci məsələ ilə bağlı qeyd etdi ki, “xanım Prittinin tələbləri dinin və ya əqidənin ifadə formasını özündə ehtiva etmir”.⁵⁰ O, 14-cü maddə ilə bağlı qərara aldı ki:

⁴⁹ Prittinin işi üzrə qərar, b. 76-78.

⁵⁰ Prittinin işi üzrə qərar, b. 82.

... Məhkəmənin fikrincə, fiziki cəhətdən intihar etmək iqtidarında olanlarla olmayanlar arasında qanunda fərq qoyulmamasına obyektiv və əsaslı səbəblərə görə haqq qazandırmaq olar. ... Bu iki kateqoriya arasında sərhəd çox vaxt olduqca şəffaf olur və intihar törətmək iqtidarında olmayanlar üçün qanunda istisnanın nəzərdə tutulmasını tələb etmək 1961-ci il tarixli Qanunla təmin edilən həyatın qorunması prinsipinə ciddi surətdə xələl gətirmiş olardı və sui-istifadə riskini artırardı. Müvafiq olaraq, bu işdə Konvensiyanın 14-cü maddəsinin pozuntusu baş verməyib.⁵¹

Bu qərardan bir neçə gün sonra xanım Prittinin tənəffüsündə çətinliklər başladı və o, qocalar evinə aparıldı. Orada yüngülləşdirici müalicədən sonra o, komaya düşdü və məhkəmə qərarından on iki gün sonra 11 may 2002-ci ildə öldü.⁵²

Dövlət nümayəndələri tərəfindən ölümlə nəticələnən birlən güc tətbiqi

2-ci maddənin 2-ci bəndində “həyatdan məhrum etmədən”, yəni qətdən söhbət gedir. Orada deyilir ki, insanların ölümünə səbəb olan müəyyən hərəkətlər müəyyən meyarlara cavab verdikdə “bu maddənin pozulması kimi nəzərdən keçirilmir” (yəni yaşamaq hüququnun pozuntusu sayılmır). Birincisi, bu hərəkətlər aşağıda sadalanan məqsədlərdən birini dəşimalıdır (bu siyahı tam siyahıdır):

- istənilən şəxsin hüquqa zidd zorakılıqdan qorunması üçün (2-ci maddənin 2-ci bəndinin (a) yarımbəndi);
- qanuni həbsi həyata keçirmək və ya qanuni əsaslarla həbsdə olan şəxsin qaçmasının qarşısını almaq üçün (2-ci maddənin 2-ci bəndinin (b) yarımbəndi);
- qanuna müvafiq olaraq çevriliş və ya qiyamın yatırılması üçün (2-ci maddənin 2-ci bəndinin (c) yarımbəndi).

Qeyd etmək lazımdır ki, mülkiyyəti qorumaq üçün güc tətbiqi bu siyahıya daxil edilməyib. O, Konvensiya ilə analoji sənəd olan Mülki və Siyasi Hüquqlar haq-

⁵¹ Prittinin işi üzrə qərar, b. 88-89, bu qərardakı digər bəndlərə istinadlar buraxılıb.

⁵² BBC News, bazar, 12 may 2002-ci il

53 *Makkann və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, Böyük Palatanın 27 sentyabr 1995-ci il tarixli qərarı, b. 148; bu bənddə öncə baxılmış *Stuart Birləşmiş Krallığa qarşı* (ərizə N 10044/82) işdə Komissiyanın ifadə etdiyi rəydən sitat gətirilir, Komissiya bu rəyini *Makkannın işi* üzrə məruzəsində də təkrar edib. *Makkannın işi* bir qədər aşağıda daha ətraflı müzakirə olunacaq. *Stuartın işində* Birləşmiş Krallığın Hökuməti iddia etdi ki, 2-ci maddə yalnız qəsdən törədilən ölüm hallarına tətbiq edilir, lakin bu fikir Komissiya tərəfindən israrla rədd edildi.

54 *Makkannın işi üzrə qərar*, b. 148.

55 İnsanların “yoxa çıxması” ilə bağlı presedentlər barədə, habelə şübhəli qətlər və dövlət nümayəndələri və dövləti təmsil etməyənlər arasında sövdələşmə nəticəsində törədilən qətlər barədə bu fəsildə bir qədər sonra ayrıca söhbət ediləcək. Nəzərə alın ki, 2-ci maddə bəzən potensial olaraq ölümlə nəticələnə bilən, lakin faktiki olaraq qurbanın sağ qaldığı güc tətbiqi hallarına da şamil olunur: aşağıda müzakirə olunan *Matsarakis Yunanıstanına qarşı* işə bax.

qında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsinin layihəsinə daxil edilmişdi, lakin güclü etirazlarla üzləşdi və mətndən çıxarıldı. Paktla Konvensiya paralel tərtib edildiklərinə görə bu müddəanın Konvensiyadan çıxarılmasını təsadüfi saymaq olmaz. Bu o deməkdir ki, mülkiyyətin müdafiəsi üçün ölümə nəticələnə bilən güc tətbiqi qanunu sayıla bilməz, çünki bu, həyatı təhlükə altına alır.

Həm Komissiya, həm də Məhkəmə bildirişlər ki:

*2-ci bənd şəxsi bilərəkdən öldürməyə icazə verilən halları öncədən müəyyən etmir, sadəcə [yuxarıda göstərilmiş məqsədlərin hər hansı biri üçün] “güç tətbiqinə” icazə verilən və qəsd niyyəti olmadan həyatdan məhrum edilmə ilə nəticələnə bilən halları sadalayır.*⁵³

Lakin dövlət və ya onun nümayəndələri tərəfindən yuxarıda göstərilmiş məqsədlər üçün bilərəkdən adam öldürmə də ikinci bəndin tətbiq dairəsinə düşə bilər,⁵⁴ bu sözlər həmçinin insanların yoxa çıxması (itkin düşməsi) hallarına, yəni dövlət nümayəndələri tərəfindən həbsə alınan şəxslərdən sonradan uzun müddət xəbər

çıxmadığı və onların öldürüldüyü güman edilən hallara da aiddir.⁵⁵

İkincisi, istənilən belə hərəkət hökumən yuxarıda sadalanan qanuni məqsədə çatmaqdan ötrü “mütləq zərurətdən” irəli gəlməlidir.

Artıq qeyd edildiyi kimi, bu bənddəki tələblər Konvensiyanın 8-11-ci maddələri kimi “tipik” maddələrdə nəzərdə tutulmuş tələblərə oxşardır, lakin onlardan daha sərtidir; həmin maddələrdə deyilir ki, onların müdafiə etdiyi hüquqlar yalnız “qanunla” nəzərdə tutulmuş hallarda”; müəyyən konkret (“qanuni”) məqsədlər üçün; və yalnız həmin məqsədlərə çatmaq naminə “demokratik cəmiyyətdə zəruri” olan hallarda məhdudlaşdırıla və ya müdaxiləyə məruz qala bilər. Sonuncu tələb o deməkdir ki, bu maddələrin nəzərdə tutduğu məhdudiyətlər müvafiq qanuni məqsədlərə mütənasib olmalıdır.

2-ci maddə məqsədlərin qanuniliyi məsələsində xüsusilə sərtidir: birinci bənddən belə nəticə çıxır ki, qanun nəinki yaşamaq hüququna müdaxilələri tənzimləməli, həm də fərdləri ikinci bəndlə haqq qazandırıla bilməyən hərəkətlərdən pozi-

tiv şəkildə “müdafiə etməlidir”; həmçinin ikinci bəndin yarımbəndlərində qanunilik tələbi və qanunsuz hərəkətlərdən müdafiə zərurəti vurğulanır. Bundan başqa, 2-ci maddədəki “mütləq zərurət” tələbi o deməkdir ki, 2-ci maddədə sadalanan istənilən məqsədlər üçün tətbiq edilən güc 2-ci bəndin (a), (b) və (c) yarımbəndlərində nəzərdə tutulan məqsədlərə “ciddi surətdə mütənasib” olmalıdır.⁵⁶

Artıq qeyd etdiyimiz *Makkann və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə bu məsələlərin hamısı Məhkəmə tərəfindən birinci növbədə ətraflı araşdırıldı.⁵⁷ Bu iş İRO-nun terror fəaliyyətində şübhəli bilinən üç şəxslə bağlı idi, onlar Britaniyanın xüsusi təyinatlı qüvvələrindən olan əsgərin atəşi ilə İrlandiya yarımadasının cənub qurtaracağındakı Britaniya müstəmləkəsi və əsas dəniz bazası olan Cəbəllüttariqdə qətlə yetirilmişdilər.⁵⁸

Onların üçü də bu müstəmləkə ərazisində maşında bomba partlatmaq məqsədi ilə İspaniyaya gəlmiş və hədəfə aldıkları yerin yaxınlığında maşını saxlamışdılar. Lakin sonradan məlum oldu ki, Malaqada terrorçuların gizli sığınacağında (Cəbəllüttariq

yaxınlığında, İspaniya ilə sərhəddə) bomba və vaxt qurğusu tapıldığına baxmayaraq, qətlə yetirilən zaman onların hamısı silahsız olub və maşında bomba olmayıb. Məhkəmə hesab etdi ki, üç şübhəli şəxs bilərəkdən qətlə yetirilib və bu qətlər Konvensiyanın 2-ci maddəsinə ziddir. İlk dəfə idi ki, Avropa dövlətinin hökuməti hüquq-mühafizə əməkdaşları tərəfindən ölümlə nəticələnmiş qanunsuz güc tətbiqinə görə Məhkəmə tərəfindən təqsirkar sayılırdı.

Makkannın işində Komissiya və Məhkəmə bu məlumat kitabı üçün əhəmiyyətli olan aşağıdakı məsələlərə toxundular:

- İngiltərənin müvafiq daxili qanunvericiliyi qətlə yetirilmiş üç şəxsin yaşamaq hüququnu lazımcına qoruyurdu;
- qətlin baş verdiyi şəraitlə bağlı faktları müəyyən edərkən Məhkəmə məsələyə hansı mövqedən yanaşmalı və işin faktlarına əsasən 2-ci maddənin pozulub-pozulmadığını, yəni güc tətbiqinin 2-ci maddənin 2-ci bəndinin (a)-(c) yarımbəndlərində sadalanan məqsədlərdən birinə nail olmaqdan ötrü “mütləq zərurətdən” irəli

⁵⁶ *Makkannın işi üzrə qərar*, b. 149.

⁵⁷ Yuxarıda 52-ci haşiyə qeydinə bax. İlk dövlətlərə aid *Farrell Birləşmiş Krallığa qarşı* (ərizə N 9013/80) işdə mübahisənin dostcasına həllinə (yəni barışıq sazişinə) nail olundu, *Stiuart Birləşmiş Krallığa qarşı* (ərizə N 10044/82) işdə isə Komissiya heç bir pozuntu aşkar etmədi. Beləliklə, bu işlərin heç biri Məhkəmə tərəfindən müsbət həll edilmədi, baxmayaraq ki, *Makkannın işi* üzrə və burada müzakirə olunan digər işlər üzrə qərarların təməli məhz *Farrellin işində* qoyulmuşdu.

⁵⁸ “İRO” abreviaturası “İrlandiya Respublikaçılar Ordusu” deməkdir. İRO, yaxud daha dəqiq desək, İRO-nun sağçı qanadı olan MIRO Şimali İrlandiyanın İrlandiya Respublikası ilə birləşməsinə çalışır. O, silahlı mübarizə kampaniyasına son qoyduğunu bəyan edib. *BBC News*, 28 iyul 2005-ci il.

gəlib-gəlmədiyini necə qiymətləndir-
məlidir; və

➤ 2-ci maddənin əlavə, prosessual
tələbinə riayət edilibmi?

Bu məsələlərə sonrakı üç bənddə toxu-
nacağıq və hər bir halda ilk növbədə *Mak-
kannın işi* üzrə qərara istinad edəcəyik.
Eyni zamanda, *Makkannın işi* üzrə qərar-
dakı mülahizələri daha da genişləndirən
sonları işlərə istinad edəcəyik. Aşağıda
görəcəksiniz ki, bu məsələ ilə bağlı bütün
presidentlərin nəticəsində hazırda terrorla
və daxili və beynəlxalq silahlı münaqişə-
lərlə bağlı işlərdə dövlət nümayəndələri
tərəfindən güc tətbiqini qiymətləndirmək
üçün güclü hüquqi baza var.

Həmçinin *Makkannın işinin* əhatə et-
mədiyi məsələlərin: həbsxanada ölüm,
şübhəli qətlər və insanların yoxa çıxması
və beynəlxalq silahlı münaqişələrdə güc
tətbiqi məsələlərinin həllində irəliləyiş
əldə edilib. Bu məsələlərə aşağıda ayrıca
toxunacağıq.

Yaşamaq hüququnun “qa- nunla” qorunması

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 2-ci mad-
dədə nəzərdə tutulur ki: 1) “hər kəsin ya-
şamaq hüququ qanunla qorunur”; və 2)
hər hansı güc tətbiqi “**mütləq** zərurət-
dən” irəli gəlməlidir. Buradan belə nəticə
çıxır ki, Konvensiyanın iştirakçısı olan
dövlətin qanunvericiliyi “**mütləq** zərurət-
dən” irəli gələn hallar istisna olmaqla, in-
sanları qətlə yetirilməkdən qormalıdır.

Makkannın işində xüsusi təyinatlı qüv-
vələrin əsgərlərinin güc tətbiq etməsi da-
xili məhkəmə prosesində İngiltərənin hü-
quq normalarına istinadən qiymətləndiril-
di. Həmin normalara uyğun olaraq, istəni-
lən güc tətbiqi mövcud şəraitdə “**ağlaba-
tan** dərəcədə zəruri” olmalıdır. Beləliklə,
ortaya belə bir sual çıxır ki, Cəbəllüttariq-
də (və İngiltərədə) qanun yaşamaq hüqu-
qunu lazımınca qoruyurdumu?

Məhkəmə hesab etdi ki, “ilk baxışdan
milli qanunvericiliyin müvafiq normasına
nisbətən Konvensiya norması daha dəqiq
görünür”. Amma eyni zamanda qeyd etdi
ki, “Hökumət iddia edir ki, həmin norma-
nın milli məhkəmələr tərəfindən necə
şərh və tətbiq edilməsi nəzərə alınarsa, ...
bu iki anlayış arasında mahiyyət etibarilə

hər hansı mühüm fərq yoxdur”.⁵⁹ Məhkəmə Hökumətin arqumentini təsdiq etməsə də, bu qənaətə gəldi ki:

*“[Hökumətin] bu arqumentinin nə dərəcədə ədalətli olmasından asılı olmayaraq, bu iki norma arasında fərq o dərəcədə böyük deyil ki, təkcə bu əsasla görə 2-ci maddənin 1-ci bəndinin pozulması barədə nəticə çıxarılsın”.*⁶⁰

Bu rəy Şimali İrlandiyadakı qətlərlə bağlı sonrakı işdə təkrar edildi (bu işi sonra müzakirə edəcəyik), həmin işdə daxili qanunvericiliyin eyni prinsipi – hərəkətin “ağlabatan dərəcədə zəruri” olması prinsipi tətbiq edildi.⁶¹

Makannın işində Məhkəmə qanunun yetərli müdafiəni təmin edib-ətmədiyini məsələsinə qiymət verilməsinin tərkib hissəsi qismində terrorçuları öldürmüş dövlət nümayəndələrinə lazımı qaydada təlim keçilib-keçilmədiyini araşdırmaqdan imtina edərək bildirdi ki, bu məsələni bu konkret işdə güc tətbiqinə Konvensiyanın haqq qazandırır-qazandırmadığı kontekstində daha geniş şəkildə qiymətləndirmək daha yaxşı olar.

Lakin sonradan baxılmış *Matsarakis*

Yunanıstana qarşı işdə təsdiq edildi ki, ölümlə nəticələnən (və ya nəticələnmə bilən) güc tətbiqi məsələsində daxili qanunvericilik bazasında qüsurların olması özlüyündə 2-ci maddənin pozuntusunu təşkil edə bilər.⁶² Həmin işdə Məhkəmə, *Makkannın işindən* fərqli olaraq, hüquq-mühafizə əməkdaşlarına bu sahədə təlim keçilməsi məsələsini və onlara verilən təlimatları təhlil etdi.

Bu iş qırmızı işıqda yolu keçmiş və polislərin qurduğu bir neçə baryerlə toqquşaraq irəliləmiş maşının polislər tərəfindən təqib edilməsi ilə bağlı idi. Polislər maşına çoxlu atəş açmış və onun içində olan cənab Matsarakisi ağır yaralamışdılar (amma öldürməmişdilər); həmin işdə Məhkəmə qərara aldı ki, əməliyyat çox pis koordinasiya olunub:

... Məhkəmə mövcud şəraitdə polislər tərəfindən odlu silahdan faktiki olaraq xaotik şəkildə istifadə edilməsindən təəccüblənir. Bu, sanki ərizəçinin məşinə tapança və avtomatlardan alov atəşinin yağdırılmasına bənzəyir. Polislərin təqibi zamanı maşına ən azı on altı güllənin dəydiyi hesablandı, onla-

⁵⁹ *Makkannın işi üzrə qərar*, b. 154.

⁶⁰ *Makkannın işi üzrə qərar*, b. 155.

⁶¹ Aşağıda müzakirə olunan bu işlərə bax: *Şeneqan; Hyu Cordan; Kelli; və Makkerr Birləşmiş Krallığa qarşı*.

⁶² *Matsarakis Yunanıstana qarşı*, Böyük Palatanın 20 dekabr 2004-cü il tarixli qərarı.

rın bəziləri üfqi istiqamətdə və ya maşının yuxarisına atılan güllələr idi və təkərləri partlatmaq məqsədilə aşağıya doğru heç bir atəş açılmamışdı. Maşının qabaq şüşəsində üç deşik və bir zədə izi vardı və arxa şüşə sına-raq yerə düşmüşdü. [...] Ümumən Məhkəməyə təqdim edilən sübutlar- dan görünür ki, əsasən nəzarətsiz olan bu qovhaqovda çoxlu sayda polis əməkdaşları iştirak edib.⁶³

Həmin vaxt Yunanıstanda odlu silahdan istifadə İkinci Dünya Müharibəsi dövrün- dən qalmış “köhnəlmiş və natamam” qa- nunla tənzimləndirdi, həmin qanunda polis əməkdaşının odlu silahdan istifadə edə biləcəyi və bunun nəticələrinə görə məsuliyyət daşımayacağı çoxlu sayda müxtəlif situasi- yalar sadalanırdı. 1991-ci ildə prezident fər- manı “yalnız mütləq zərurət olduqda və nis- bətən yüngül olan bütün digər fəvqəladə metodlar tükəndikdən sonra” qanunla nə- zərdə tutulmuş hallarda odlu silahdan istifa- də etməyə icazə verməklə odlu silahdan istifa- dənə bir qədər məhdudlaşdırdı. Lakin polisin fəaliyyəti zamanı odlu silahdan istifa- dənə tənzimləyən hər hansı digər norma-

lar və polis əməliyyatlarının planlaşdırılma- sının və onlara nəzarətin əsasını təşkil edən rəhbər prinsiplər yunan qanunvericiliyinə daxil edilmədi. Bu qanunvericilik bazasını qiymətləndirərkən Məhkəmə qərara aldı ki:

... 2-ci maddə heç kimə kart-blaş (fəaliyyət sərbəstliyi) vermir. Dövlət qulluqçularının tənzimlənməyən və özbaşına hərəkətləri insan hüquqları- na həqiqi hörmət ilə bir araya sığmır. Bu o deməkdir ki, milli qanunvericili- yə əsasən icazə verilən polis əməli- yatları həmin qanunvericilik vasitəsi- lə, özbaşınalığa və gücdən sui-istifa- dəyə qarşı [...] və hətta qaçılmaz olan bədbəxt hadisəyə qarşı adekvat və sə- mərəli təminatlar sistemi çərçivəsində, kifayət qədər tənzimlənməlidir.

... polis əməkdaşları vəzifələrini icra etdikləri zaman istər əməliyyatın hazırlan- ması kontekstində, istərsə də təhlükəli ol- duğu güman edilən şəxsin təqib edilməsi kontekstində vakuum mühitində (boşluq- da) fəaliyyət göstərməməlidirlər: hüquq- mühafizə əməkdaşlarının gücdən və ya odlu silahdan istifadə edə biləcəkləri məhdud sayda halları sadalayan qanunve-

⁶³ Matsarakisin işi üzrə qərar, b. 67.

ricilik bazası və ya inzibati baza mövcud olmalı, həmin baza bu məsələ ilə bağlı formalaşmış beynəlxalq standartların işığında hazırlanmalıdır.⁶⁴ [...]

Hadisə baş verən zaman qüvvədə olan Yunanıstan qanunvericiliyi (İkinci Dünya Müharibəsi dövründən qalmış qanun və 1991-ci il tarixli fərman) həmin standartlara cavab vermir:

*Zahirən ... bir qədər zəif görünən qanunvericilik bazası yaşamaq hüququnun “qanunla” nəzərdə tutulmuş müdafiəsini Avropada bugünkü cəmiyyətlərin tələb etdiyi dərəcədə təmin edən baza təsirini bağışlamır.*⁶⁵

Üstəlik, aydın məsələ idi ki, qanunvericiliyin standartlara cavab verməməsi bu işdə özbaşına atışmaya səbəb olub:

... situasiyanın nəzarətdən çıxmasına (bəzi polis şahidlər bunu xaosluq situasiya adlandırdılar) [...] əsasən belə bir fakt səbəb olmuşdu ki, həmin vaxt nə ayrı-ayrı polis əməkdaşları, nə də məşini təqib edən polislər kollektiv polis əməliyyatının iştirakçılarna bənzəmir. Halbuki daxili qanunvericilikdə və praktikada müvafiq st-

*ruktur nəzərdə tutulsa, bundan faydalanmaq olardı. ... Qüvvədə olan sistem hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarını dinc dövrdə güc tətbiqini tənzimləyən aydın prinsip və meyarlarla təmin etməyib. Buna görə də polis əməkdaşlarının məşini təqib edərkən və sonda ərizəçini həbsə alarkən həddən artıq sərbəst davranmaları və düşüncəsiz təşəbbüs göstərmələri qaçılmaz olub. Halbuki onlara lazımi təlim keçilsəydi və müvafiq təlimatlar verilsəydi, onlar belə davranış nümayiş etdirməzdilər”.*⁶⁶

Beləliklə, Yunanıstanın hakimiyyət orqanları təqib edilən şəxsə qarşı hüquq pozuntuları törətməkdən polisləri çəkindirə biləcək adekvat qanunvericilik bazasını və inzibati bazanı təmin etməyiblər:

... Yunanıstanın hakimiyyət orqanları həmin vaxt potensial olaraq ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiqinə məruz qalan vətəndaşları, xüsusən də ərizəçinin vəziyyətində olanları həyatlarına qarşı real və birbaşa riskdən qurtarmaq üçün tələb olunan səviyyədə qərantiyalarla təmin etməkdən ötrü

⁶⁴ *Matsarakisin işi* üzrə qərar, b. 58-59; bu qərar *Hilda Hafştaynsdottir İslandiya*ya qarşı iş üzrə 8 iyun 2004-cü il tarixli qərara, MSHBP-nin 6-cı maddəsinə dair İnsan Hüquqları Komitəsinin 6 sayılı Ümumi Şərhinə və BMT-nin “Güc və odlu silah tətbiqinin prinsipləri” adlı sənədinə (tam adı: Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Hüquq-mühafizə əməkdaşları tərəfindən güc və odlu silah tətbiqinin əsas prinsipləri”; sənəd 7 sentyabr 1990-cı ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının “Cinayətkarlığın qarşısının alınması və cinayətkarlarla rəftara dair” Səkkizinci Konqresində qəbul edilib) istinad edilib. *Hafştaynsdottirin işi* 5-cü maddə üzrə baxılıb, həmin maddədə polisin həbsə alma səlahiyyətlərindən sui-istifadəyə qarşı müdafiə zərurəti ciddi şəkildə vurğulanıb. Məhkəmənin bu işə istinad etməsi odlu silahdan istifadə zamanı polisin səlahiyyətlərindən sui-istifadə etməsinə qarşı 2-ci maddə üzrə də eyni müdafiəyə ehtiyac yarandığını göstərir. Sonuncu iki işə istinad edilməsi bir daha göstərdi ki, Məhkəmə Konvensiyanı daha geniş beynəlxalq standartlara uyğun olaraq tətbiq etməyə meyllidir.

⁶⁵ *Matsarakis Yunanıstana qarşı*

iş üzrə qərar, b. 62. Məhkəmə 61-ci bənddə qeyd etdi ki, bu işdəki hadisələrdən sonra (hətta məhkəmə qərarı qəbul edilməzdən əvvəl) Yunanıstan insan hüquqlarına və polislin fəaliyyətinə dair beynəlxalq standartlara riayət etmək məqsədini həyata keçirmək üçün polis əməkdaşları tərəfindən odlu silahın tətbiqini və polislərə təlim keçilməsini tənzimləyən yeni hüquqi bazanı qəbul edib. Bununla da dövlət əvvəlki hüquqi bazanın qüsurlu olduğunu etiraf edib.

⁶⁶ *Matsarakis Yunanıstana qarşı* iş üzrə qərar, b. 70; əvvəlki bəndlərə istinadlar buraxılıb.

⁶⁷ *Matsarakis Yunanıstana qarşı* iş üzrə qərar, b. 71; bu bənddə *Osmanın işi* üzrə qərara istinad edilib, həmin iş aşağıda müzakirə olunur.

⁶⁸ *Matsarakis Yunanıstana qarşı* iş üzrə qərar, b. 72. Ağırliq dərəcəsi nisbətən az olan, şəxsin həyatını deyil, fiziki sağlamlığını təhlükə altına alan hərəkətlər işgəncələri, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarı və ya cəzanı qadağan edən 3-cü maddə üzrə qiymətləndirilə bilər.

⁶⁹ Bax: *Matsarakis Yunanıstana qarşı* iş üzrə qərar, b. 70 (bu bəndə yuxarıda istinad edilib).

⁷⁰ Bax: *Yunanıstan işi*, Komissi-

*onlardan əsaslı olaraq gözlənilən səyləri göstərməyiblər. Halbuki onlar bilməli idilər ki, belə risklər hətta təsadüfi hallarda olsa belə, ciddi polis əməliyyatları zamanı yarana bilər. [...]*⁶⁷

Buna görə də cənab Matsarakis, hətta sağ qalsa belə, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusunun qurbanı olub.⁶⁸

Qərarı göstərilir ki, normativ aktlar bazasında ciddi qüsurların olması ucbatından polislərə odlu silahdan istifadə ilə bağlı “lazımı təlim keçilməməsi və təlimatların verilməməsi”⁶⁹ Konvensiyanın 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş yaşamaq hüququnun “qanunla” qorumaq öhdəliyinin pozuntusunu təşkil edə bilər.

2-ci maddənin maddi hüquqi tələblərinə riayət edilməsinin qiymətləndirilməsi

Konvensiyanın iddia edilən pozuntuları ilə bağlı Məhkəmənin tətbiq etdiyi ümumi sübut standartı “əsaslı şübhə yeri qoymayan” sübutdan ibarətdir: prinsipə,

bu standartı əsasən ərizəçi pozuntunun baş verdiyini sübut etməlidir.⁷⁰ Lakin Məhkəmə bu standartı müəyyən qədər yüngülləşdirərək izah edib ki:

*... bu cür sübut faktlara dair kifayət qədər güclü, aydın və uzlaşdırılmış nəticələrin və ya analoji təkzibolunmaz ehtimalların birgə mövcudluğundan irəli gəlməlidir.*⁷¹

Praktiki olaraq hər iki məsələ, yəni sübut standartı və sübut etmə yükü məsələsi işin hallarından və ərizəçinin iddialarının xarakterindən asılı olaraq müəyyən çevikliklə tətbiq edilir.

Makannın işində ərizəçilər ilk növbədə iddia etdilər ki, terrorizmdə şübhəli bilinən üç şəxsin qətli qabaqcadan planlaşdırılmışdı. Bu məsələ ilə bağlı Məhkəmə bildirdi ki, “o, ərizəçilərin ifadə etdikləri mənada qəsd planının mövcudluğu barədə nəticə çıxarmazdan əvvəl zəruri sübutlar əldə etməlidir”,⁷² ərizəçilər isə həmin sübutları təqdim etməyiblər.⁷³ Başqa sözlə, ərizəçi qətlin 2-ci maddəyə zidd olaraq qəsdən törədildiyinə dair iddianı sübut etməlidir, yəni sübut etmə yükü ərizəçinin üzərinə düşür; o, iddiasının qəbul edilmə-

si üçün öncə “inandırıcı sübut” təqdim etməlidir.⁷⁴

Lakin ümumiyyətlə qətlin (istər bilərəkdən, istərsə də bilmədən törədilən) dövlət orqanları tərəfindən lazımi səy göstərilməməsi ucbatından törədildiyi və bu səbəbdən 2-ci maddəyə zidd olduğu iddia edilirsə, Məhkəmə müəyyən dərəcədə sübutetmə yükünün subyektini dəyişə bilər. Belə ki, *Makkannın işində* Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, faktlar “həbs üzrə əməliyyata nəzarət edilərkən və həmin əməliyyat həyata keçirilərkən lazımi ehtiyatlılıq nümayiş etdirilmədiyini”⁷⁵ göstərir və 2-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan mənada güc tətbiqinə “mütləq zərurət” olduğuna dair arqument Məhkəməni “inandırmadı”.⁷⁶ Bu o deməkdir ki, şəxsin dövlət nümayəndələri tərəfindən qətlə yetirildiyi sübut edildikdə, dövlət bu hərəkətlərə 2-ci maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulan mənada “mütləq zərurət” olduğunu sübut etmək vəzifəsini daşıyır. *Ağdaşın işində* çoxluğun rəyindən qismən fərqlənən rəyində hakim Bratsanın qeyd etdiyi kimi:

... araşdırılmalı olan məsələ heç də

*tətbiq edilən gücün mütləq zərurət həddini aşması ilə bağlı Məhkəməni qane edən yetərli sübutların olub-olmaması deyil, əksinə, tətbiq edilən gücün özünümədafiə üçün mütləq zərurətdən irəli gəlib-gəlməməsi məsələsidir.*⁷⁷

Bu yanaşma həmçinin 3-cü maddə üzrə presedentlərə də uyğundur. Həmin presedentlərə əsasən, dövlət tərəfindən həbsxanada saxlanılan şəxs xəsarətlər aldıqda, həmin xəsarətlərin işgəncənin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın nəticəsi olmadığını sübut etmək vəzifəsi dövlətin üzərinə düşür.⁷⁸

Praktiki olaraq, Məhkəmə həmişə bu məsələ ilə bağlı aydın və ya ardıcıl mövqedə olmayıb (hakim Bratsanın rəyindən göründüyü kimi). Bundan əlavə:

... bu kontekstdə sübutlar əldə edilərkən tərəflərin davranışı nəzərə alınmalıdır.⁷⁹

Sonuncu məsələ *Kaya Türkiyəyə qarşı* işdə özünü bürüzə verdi,⁸⁰ bu işdə ərizəçi və digər şəxslər, o cümlədən müvafiq hadisələri görmüş hal şahidləri şəxsən ifadə vermək üçün Komissiya nümayəndələri-

yanın 5 noyabr 1969-cu il tarixli məruzəsi, b. 30.

⁷¹ *İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı*, 18 yanvar 1978-ci il tarixli qərar, b. 161.

⁷² *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 179.

⁷³ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 178.

⁷⁴ Nəzərə alın ki, bu iddia qəsdən törədilmiş qətlin 2-ci maddəni pozduğuna dair iddia ilə eyni deyil, belə ki, *Makkannın işində* qətlin qəsdən törədildiyi şübhə altına alınmamışdı (bax: Komissiyanın məruzəsi, b. 202; məhkəmə qərarının 199-cu bəndi).

⁷⁵ Bax: *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 272, sonuncu cümlə.

⁷⁶ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 213. Matsarakisin işində Məhkəmə qanunvericiliyin ərizəçinin yaşamaq hüququnu lazımınca qorumadığı və artıq bu faktın özünün 2-ci maddənin pozuntusuna bərabər olduğu qənaətinə gələrək hesab etdi ki, “polislərin həyata təhlükə yaradan davranışının” “mütləq zərurət” tələbini pozub-pozmadığını araşdırmağa “ehtiyac yoxdur”: Böyük Palatanın qərarı, b. 72.

⁷⁷ *Ağdaş Türkiyəyə qarşı*, 27 iyul 21004-cü il tarixli qərar; hakim Bratsanın çoxluğun rəyindən qismən fərqlənən rəyi, b. 6. Bu işdəki rəyində hakim Bratsa belə bir fikir ifadə

edib ki, Məhkəmədəki çoxluq nəticə etibarilə ikinci məsələni araşdırmaq-dansa, səhvən birinci məsələni araş-dırıb. Həbsxanada ölüm halları və “yoxa çıxma” halları ilə bağlı işlərdə sübut etmə standartları bu məsələlərlə bağlı bölmələrdə müzakirə olunacaq; onlar da adi standartlardan fərqlənir.

⁷⁸ Bax: *Tomazi Fransaya qarşı*, 27 avqust 1992-ci il tarixli qərar, b. 108-110: bu iş insan hüquqlarına dair 6-cı məlumat kitabçasında müzakirə olunub.

⁷⁹ *İrlandiya Birləşmiş Krallığa qarşı*, 18 yanvar 1978-ci il tarixli qərar, b. 161.

⁸⁰ *Kayanın işi* üzrə 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar.

⁸¹ Bax: *Kayanın işi* üzrə qərar, b. 76-78.

⁸² *Isayeva Rusiyaya qarşı iş* üzrə 24 fevral 2005-ci il tarixli qərar.

⁸³ Bax: *Isayevanın işi* üzrə qərar, b. 182.

⁸⁴ *Ergi Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 28 iyul 1998-ci il tarixli qərar.

⁸⁵ *Avşar Türkiyəyə qarşı*, 10 iyul 2002-ci il tarixli qərar, b. 283; bu işdə aşağıda müzakirə edəcəyimiz *Makkerr Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərara istinad edilib (yuxarıdakı

nin yanına gəlmədilər (Komissiya nümayəndələri faktları müəyyən etmək üçün Türkiyəyə gəlmişdilər) və təəccüblü deyil ki, bu, ərizəçinin arqumentlərini zəiflətməmiş oldu.⁸¹ Digər tərəfdən, *Isayeva Rusiyaya qarşı iş*də⁸² (bu işi bir qədər sonra aşağıda müzakirə edəcəyik) cavabdeh Hökumətin müvafiq məlumatları təqdim etməməsi Məhkəmənin qiymətləndirməsinə əngəl törətdi və Məhkəmənin qiymətləndirməsi açıq-aydın Hökumətin əleyhinə oldu.⁸³ Eyni sözlər *Ergi Türkiyəyə qarşı iş*ə də aiddir,⁸⁴ bu işi də bir qədər sonra müzakirə edəcəyik.

İş Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinə verilməmişdən əvvəl daxili məhkəmələrdə məhkəmə icraatı aparılıbsa, Avropa Məhkəməsi həmin daxili məhkəmələr tərəfindən müəyyən edilmiş faktlara əsaslanır. *Avşar Türkiyəyə qarşı iş*də Məhkəmənin bildirdiyi kimi (bu işə bir qədər sonra qayıdacağıq):

Məhkəmə öz yardımçı rolunu dərk edir və konkret işin halları bunu qaçılmaz etdikdə faktların müəyyən edilməsində birinci instansiya məhkəməsinin rolunu üzərinə götürərkən ehti-

*yatlı davranır. [...] Daxili məhkəmə icraatı aparılıbsa, daxili məhkəmələrin faktlara verdiyi qiyməti öz qiymətləndirməsi ilə əvəz etmək Məhkəmənin işi deyil, ümumi qayda bundan ibarətdir ki, təqdim edilmiş sübutları qiymətləndirmək daxili məhkəmələrin işidir. [...] Məhkəmə daxili məhkəmələrin gəldiyi nəticələrdən asılı olmasa da, adi hallarda həmin məhkəmələrin faktlara dair rəylərindən kənara çıxmaq üçün bir-biri ilə uzlaşan elementlərin olması tələb olunur.*⁸⁵ [...]

Lakin elə hallar olur ki, cavabdeh dövlətin hadisələrə dair apardığı araşdırmada ciddi qusurlar olduğu aşkara çıxır⁸⁶ və ərizəçi həmin qüsurların daxili məhkəmə icraatını səmərəsiz etdiyini iddia edir, buna görə də Komissiya faktların müəyyən edilməsi üçün müvafiq ölkəyə nümayəndə heyəti göndərir. İndicə qeyd etdiyimiz *Kaya Türkiyəyə qarşı* və *Avşar Türkiyəyə qarşı* işlər bu məsələyə aid iki misaldır. Digər bir misal *Gül Türkiyəyə qarşı iş*-dir;⁸⁷ bu işdə hadisə yerində dövlətdaxili araşdırma və sonra patoloji anatomik pro-

sedurlar ciddi qüsurlarla aparılmış və hadisələrin səmərəli şəkildə bərpasına ciddi maneə yaratmışdı. Ümumiyyətlə, Məhkəmə özü faktları müəyyən etməyə cəhd göstərə bilər, lakin bu, həmişə müstəsna hallarda baş verir. Adətən daxili məhkəmə icraatı və tərəflərin məhkəməyə təqdim etdikləri əlavə informasiya faktların müəyyən edilməsi üçün kifayət edir və ən azı Məhkəməni qane edir. *Makkannın işində* də məhz belə oldu: bəzi mühüm məsələlərin həll olunmamış qalmasına baxmayaraq, Məhkəmə faktları sonradan öz təşəbbüsü ilə müəyyən etməkdən açıq-aşın imtina etdi

Ortaya çıxan digər bir sual dövlətin hərəkətlərinə hansı mülahizələrlə haqq qazandırılması məsələsidir. Bu məsələ hansı faktların müəyyən edilməsinin zəruri olmasından asılıdır.

Makkannın işində Cəbəllüttariqdəki qətl hadisələrindən sonra aparılmış daxili məhkəmə icraatı, xüsusən də ibtidai istintaq zamanı əsas diqqət belə bir məsələyə yönəlmişdi ki, qətl törədilən zaman əsgərlərə məlum olan faktlar nəzərə alınarsa, terrorizmdə şübhəli bilinən şəxsləri fakti-

ki olaraq güllələnmiş xüsusi təyinatlı qüvvələrin əsgərlərinin hərəkətlərinə “ağlabatan zərurət” testi baxımından subyektiv cəhətdən haqq qazandırmaq olardı? Məhkəmə isə bunun əksinə olaraq qərara aldı ki:

*Məhkəmə [2-ci maddənin pozulub-pozulmadığını qiymətləndirərkən] həyatdan məhrum etmə hallarını diqqətlə öyrənməlidir. Bu, xüsusən qəsdən həyatdan məhrum etməyə səbəb olan güc tətbiqi hallarına aiddir; özü də təkcə həmin gücü faktiki olaraq tətbiq edən dövlət nümayəndələrinin hərəkətlərini yox, həm də buna səbəb olan bütün halları, o cümlədən mümkün hərəkətlərin planlaşdırılmasını və onlara nəzarəti nəzərə almaq lazımdır.*⁸⁸

Məhkəmə həmçinin aydın şəkildə qeyd etdi ki, “hazırkı işdə 2-ci maddənin pozulub-pozulmadığını müəyyən edərkən o, işdə birbaşa iştirak edənlərin cinayət məsuliyyətinə qiymət vermir”.⁸⁹ Sonradan Avşarın işində Məhkəmə qeyd etdi ki: *Məhkəmənin nəzərdən keçirdiyi iddialarla eyni olan iddialarla bağlı da-*

sitatda həmin istinadlar buraxılıb); həmçinin *Klaas Almaniyaya qarşı* iş üzrə 22 sentyabr 1993-cü il tarixli qərara istinad edilib (müqayisə üçün bax: *Matsarakis Yunanıstana qarşı*, 20 dekabr 2004-cü il tarixli qərar, b. 47).

⁸⁶ Dövlətin 2-ci maddə üzrə araşdırma aparmaq öhdəliyi ilə bağlı növbəti bölməyə bax.

⁸⁷ Bax: *Gül Türkiyəyə qarşı*, 14 dekabr 2000-ci il tarixli qərar, b. 89.

⁸⁸ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 150; kursiv sonradan əlavə olunub.

⁸⁹ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 173.

⁹⁰ *Avşarın işi* üzrə qərar, b. 284; kursiv sonradan əlavə olunub; istinaqlar buraxılıb.

⁹¹ Bir daha *Makkannın işi* üzrə qərarın 150-ci bəndi ilə müqayisə et. Əməliyyatın planlaşdırılması məsələsi öncə *Farrell Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə (ərizə N 9013/80) də qaldırılmışdı, lakin həmin iş dostcasına həll ilə başa çatdı. Nəticədə Komissiya bu məsələ barədə qərar çıxarmadı və iş Məhkəməyə təqdim edilmədi (Komissiyanın qərarı, 30 *DR* 96 (1982); dostcasına həll, 38 *DR* 44 (1984)).

*xili məhkəmədə cinayət icraatı aparılarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, cinayət hüquqi məsuliyyət Konvensiya üzrə beynəlxalq hüquqi məsuliyyətdən fərqlənir. Məhkəmənin səlahiyyəti yalnız sonuncunu müəyyən etməklə məhdudlaşır. Konvensiya üzrə məsuliyyət Konvensiyanın öz müddəalarına əsaslanır, onlar Konvensiyanın məqsədləri baxımından və müvafiq beynəlxalq hüquq prinsiplərinin işığında şərh və tətbiq edilməlidir. Dövlətin orqanlarının, nümayəndələrinin və qulluqçularının hərəkətlərindən irəli gələn dövlətin Konvensiya üzrə məsuliyyəti milli cinayət məhkəmələri tərəfindən araşdırılan, fərdi cinayət məsuliyyətini nəzərdə tutan dövlətdaxili qanunvericilik məsələləri ilə qarışıq salınmamalıdır. Bu baxımdan fərdlərin təqsirli və ya təqsirsiz olduqları barədə nəticə çıxarmaq Məhkəmənin işi deyil.*⁹⁰

Beləliklə, cavabdeh dövlət istənilən qətlə yetirilmə zamanı nəinki qətlə faktiki olaraq həyata keçirmiş dövlət nümayəndələrinin hərəkətlərinə “mütləq zərurət”

olduğunu sübut etməli, həm də işin “bütün hallarını”, o cümlədən əməliyyatın planlaşdırılması, ona nəzarət və onun təşkili ilə bağlı məsələlərin zəruriliyini sübuta yetirməlidir.⁹¹

Makkannın işinə bu cür geniş aspektdən yanaşması nəticəsində Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, həmin işdə 2-ci maddənin maddi hüquqi tələbləri pozulub. Məhkəmə faktların təfsilatlarına varmadan konkret olaraq hesab etdi ki, hakimiyyət orqanları bilərəkdən İRO-ya mənsub olmaqda şübhəli bilinən şəxslərin Cəbəllütəriqə gəlməsinin qarşısını almamaq barədə qərar çıxarıblar. Halbuki onları əsassız olaraq həyatdan məhrum etmədən sərhəddə həbs edə bilərdilər, eyni zamanda, hakimiyyət orqanları xüsusi təyinatlı dəstənin əsgərlərinə məşinada məsafədən idarə olunan bomba olduğunu, şübhəli şəxslərin dəqiq şəkildə silahlı olduğunu və bombanı ani olaraq partlatmaq üçün üzərlərində “düyməli” qurğu olduğunu aydın şəkildə bildirmişdilər. Amma sonradan bu mülahizələrin nəinki tamamilə yanlış olduğu, həm də daha önəmli, “əməliyyat fərziyyəindən” başqa bir şey olmadığı aşkara

çıxdı. Bu mülahizələr, xüsusən əsgərlərin lazımı hazırlığa malik olmaması nəticəsində, “ölümə səbəb olmuş güc tətbiqini, demək olar ki, qaçılmaz etmişdi”.⁹²

Lakin səhvə yol verilməsi ehtimalının nəzərə alınmaması faktını da hərbi qulluqçuların aldığı təlimatla birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır; həmin təlimata görə, onlar atəş açdıqları təqdirdə, şübhəli şəxslər öldürülməyə qədər atəşi davam etdirməli idilər. Araşdırma zamanı morq işçisinin andlı iclasçılara giriş sözündə qeyd etdiyi kimi, dörd hərbi qulluqçunun hamısı şübhəli şəxsləri öldürmək məqsədi ilə atəş açmışdılar. [...] Əsgər E.-nin verdiyi ifadəyə görə, hərbi qulluqçulara demişdilər ki, onların birbaşa hədəfə atəş açmağa məcbur olması ehtimalı böyükdür, çünki düyməni basmaqla işə düşən qurğudan istifadə edildiyi təqdirdə, onların ixtiyarında olduqca az vaxt qalacaqdı. [...] **Belə vəziyyətdə şübhəli şəxslərin yaşamaq hüququna hörmət etmək öhdəliyini daşıyan hakimiyyət orqanları sərəncamlarında olan informasiyanı hərbi**

qulluqçulara verməzdən əvvəl onu olduqca ehtiyatla qiymətləndirməli idilər, belə ki, sonuncuların silah tətbiq etməsi avtomatik olaraq hədəfə atəş açmaq deməkdir.

İctimai maraqlar naminə məhdudiyətlərin mövcud olması ilə əlaqədar olaraq [...] hərbi qulluqçuların aldığı təlimatlar rəsmi araşdırmanın gedişində təfəsilatları ilə nəzərdən keçirilməyinə görə, aydın deyil ki, onlar həbslə bağlı konkret şəraitdə birbaşa hədəfə atəş açmaq məqsədi ilə odlu silahın tətbiq edilməsinə haqq qazandırmağın mümkünliyini müəyyən etməyə borclu idilərmi?

Bu tələyüklü məsələdə onların refleksiv hərəkətləri, hətta terrorizmdə şübhəli bilinən təhlükəli şəxslərlə üzləşərkən odlu silahdan istifadə olunmasında demokratik cəmiyyətdə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarından gözlənilən dərəcədə ehtiyatlı hərəkətlər deyildi və polisə odlu silahdan istifadə etməsinə aid təlimatlarda nəzərdə tutulan ehtiyatlıq tələblərinə cavab vermirdi; həmin təlimatlarda silahın tət-

⁹² Makakanın işi üzrə qərar, b. 210.

biq edildiyi şəraitdən asılı olaraq hər bir polis əməkdaşının qanun qarşısında məsuliyyəti vurğulanırdı. [...]

Hakimiyyət orqanlarının bu səhlənkarlığı da güman etməyə əsas verir ki, həbs əməliyyatına nəzarət edilərkən və həmin əməliyyat həyata keçirilərkən lazımı ehtiyatlılıq nümayiş etdirilməyib. Nəticədə, şübhəli şəxslərin Cəbəllüttariqə daxil olmalarına mane olmaq barədə qərar qəbul edilməsini, hakimiyyət orqanlarının, ən azı bir neçə aspektdə, kəşfiyyatın qiymətləndirici məlumatlarının səhv ola biləcəyini nəzərə ala bilməməsini və hərbiçilərin atəş açmasının avtomatik olaraq insan ölümü ilə nəticələnməyə güc tətbiqinə bərabər olmasını nəzərə alaraq, Məhkəmə əmin deyil ki, üç terrorçunun həyatından məhrum edilməsi Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 2(a) bəndinin mənası baxımından insanların qanuna zidd zorakılıqdan qorunması üçün mütləq zərurət sayıla bilən güc tətbiqi təşkil edirdi.

Müvafiq surətdə, Məhkəmə hesab edir ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsi-

nin pozuntusu baş verib.⁹³

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, Konvensiya öncədən anti-terror əməliyyatlarının və ya analoji əməliyyatların planlaşdırılmasında dövlətlərin qarşısında ciddi tələblər qoyur: onlar belə əməliyyatların planlaşdırılmasında, təşkilində və onlara nəzarətdə “lazımı ehtiyat” tədbirləri görməyə, təkcə terror hərəkətlərinin qurbanı olan şəxslərin deyil, həm də mümkün olan hallarda terrorçuların özlərinin həyatını qorumağa cəhd göstərməyə və onların salamatlığını təmin etməyə börcüdürlər.⁹⁴

Əgər dövlət terrorçunun və ya digər şübhəli şəxslərin öldürülməsinə, geniş əhali kütləsinə və ya hüquq-mühafizə əməkdaşlarına qarşı təhlükə yaranmasına əğlabatan şəkildə yol verməməklə əməliyyat təşkil edə bilərsə, onda bu vəzifəsinin yerinə yetirməlidir. “Əsaslı şübhə yeri qoymayan” sübut standartına uyğun olaraq sübuta yetirilməli olan məsələ sadəcə ondan ibarətdir ki, müvafiq dövrdə hakimiyyət orqanlarına bəlli olan faktların işığında əğlabatan tədbirlər görülmə bilərdimi? Əgər belə tədbirlər görməyin mümkün olduğu

⁹³ *Makkanın işi* üzrə qərar, b. 211-214; qərarın əvvəlki bəndlərinə istinadlar buraxılıb, kursiv sonradan əlavə olunub.

⁹⁴ Planlaşdırılmayan spontan əməliyyatlarla bağlı yuxarıda müzakirə olunmuş *Matsarakisin işi*nə bax.

halda onların görülmədiyini müəyyən edilmiş, hesab edilir ki, pozuntu baş verib.

Bu, ölümə nəticələnən (və ya nəticələnə bilən) güc tətbiqinə aid sonrakı işlərin çoxunda təsdiq edildi.⁹⁵ Müəyyən hallarda sübut etmə yükünün subyekti dəyişə bilər. Məsələn, *Kelli və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə səkkiz terrorçu polis məntəqəsinə basqın etmiş və terrorçuları gözləyərək pusquda durmuş təhlükəsizlik qüvvələrinin atəşləri nəticəsində günahsız mülki şəxslər qətlə yetirilmişdi. Qətlə yetirilənlərin qohumları olan ərizəçilər iddia edirdilər ki, mərhumlar “hədəfi məhv etmək məqsədi ilə atəş açma” siyasətinin qurbanı olublar.⁹⁶ Məhkəmə özlüyündə bu iddianı qəbul etməsə də bildirdi ki:

Sözügedən hadisələr barədə dövlət orqanları bütünlüklə və ya əsasən məlumatlı olduqda, məsələn, dövlət orqanlarının nəzarəti altında həbsdə olan şəxslərin xəsarət alması və ya ölməsi halları baş verdikdə, belə faktlarla bağlı ciddi ehtimallar meydana çıxır. Belə hallarda hesab etmək olar ki, qaneedici və inandırıcı izahat vermək məsələsində sübut etmə

yükü dövlət orqanlarının üzərinə düşür.⁹⁷

Bu yanaşmanın daha geniş daxili silahlı münaqişə hallarına, xüsusən Türkiyənin cənub-şərqində kürdlərin yaşadığı zonaldakı və Rusiya Federasiyasının tərkib hissəsi olan Çeçenistan Respublikasındakı münaqişələrə şamil olunması mülki şəxslərin belə hadisələrlə üzləşməsi baxımından xüsusi maraq kəsb edir.⁹⁸

Ergi Türkiyəyə qarşı işdə⁹⁹ ərizəçinin bacısı olan gənc qadın kürd kəndində güllə ilə qətlə yetirilmişdi. Ərizəçi iddia edirdi ki, qətl hadisəsi dövlətlə “əməkdaşlıq edənlərin”, yəni dövlətin xeyrinə casusluq edənlərin qətlə yetirilməsinin qisası olaraq təhlükəsizlik qüvvələrinin kənddə ağına-bozuna baxmadan atəş açması nəticəsində baş verib. Hökumət bildirdi ki, təhlükəsizlik qüvvələri ilə silahlı kürd qrupu olan PKK arasında toqquşma baş verib və qurbanı qətlə yetirmiş güllə hərbiçilər tərəfindən atılmayıb. Məhkəmə qurbanın təhlükəsizlik qüvvələrinin atdığı güllə ilə qətlə yetirilib-yetirilmədiyini müəyyən edə bilməsə də, hərbi əməliyyatın planlaşdırılması və aparılması məsələ-

⁹⁵ Məsələn üçün bax: *Kaya Türkiyəyə qarşı*, 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar, b. 77; *Androniku və Konstantinu Kiprə qarşı*, 9 oktyabr 1997-ci il tarixli qərar, b. 171.

⁹⁶ Şimali İrlandiyada “hədəfi məhv etmək məqsədi ilə atəş açma” siyasəti ilə bağlı aşağıda şübhəli qətlərə və sövdələşmələrə aid bölməyə bax.

⁹⁷ *Kelli və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 4 may 2001-ci il tarixli qərar, b. 92; kursiv əlavə olunub; bu işdə Türkiyədəki kürdlərin işləri ilə bağlı aşağıdakı qərarlara istinad edilib: *Salman Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 27 iyun 2000-ci il tarixli qərarı, b. 100; *Çakacı Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 8 iyul 1999-cu il tarixli qərarı, b. 85; *Ertak Türkiyəyə qarşı*, 9 may 2000-ci il tarixli qərar, b. 32; və *Timurtaş Türkiyəyə qarşı*, 13 iyun 2000-ci il tarixli qərar, b. 82. Bu parça *Hyu Conson Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 4 may 2001-ci il tarixli qərarın 103-cü bəndində eyni ilə təkrar olunub, bu iş Şimali İrlandiyada qətl hadisəsi ilə bağlı idi və ona *Kellinin işi* ilə eyni gündə baxılmışdı.

⁹⁸ Konvensiyanın 2-ci maddəsinin beynəlxalq silahlı münaqişələrə tətbiqi aşağıda ayrıca müzakirə olunur.

sində dövlətin məsuliyyətini qiymətləndirməkdə davam etdi və bununla bağlı Hökumətin hər hansı informasiya təqdim etmədiyini nəzərə aldı:

... Məhkəmə bunu araşdırmalıdır ki, təhlükəsizlik qüvvələrinin əməliyyatı kənd sakinlərinin həyatına qarşı təhlükəni, o cümlədən pusquya düşmüş PKK üzvlərinin açdığı atəşin doğurduğu təhlükəni aradan qaldıran və ya bunu mümkün qədər minimuma endirən tərzdə planlaşdırılaraq həyata keçirilmişdimi?

Məhkəmə Komissiyanın gəldiyi nəticəni [...] və özünün qiymətləndirməsini nəzərə alaraq hesab edir ki, ... təhlükəsizlik qüvvələri ilə PKK arasında baş verən atışmanın arasında qalmış mülki əhəlinin həyatına qarşı real risk mövcud olub. Cavabdeh dövlətin hakimiyyət orqanları tərəfindən pusqu əməliyyatının planlaşdırılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı birbaşa sübutların təqdim edilməməsinin işığında Məhkəmə Komissiya ilə razılaşaraq hesab edir ki, mülki əhəlinin həyatını qorumaq üçün yetərli ehtiyat tədbirlərinin görülmədiyi barədə əsaslı nəticə çıxarmaq olar.¹⁰⁰

Beləliklə, ölümlə nəticələnmiş atəşin dövlət nümayəndələri tərəfindən açıldığı sübut edilməsə də, bu işdə qərara alındı ki, dövlət 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələblərini pozub: bu qərara gəlmək üçün belə bir fakt kifayət idi ki, hakimiyyət orqanları əməliyyatı mülki şəxslərə qarşı riski minimuma endirən üsulla planlaşdırmaq əvəzinə qurbanı təhlükə altına almışdılar.

İsayeva, Yusupova və Bazayeva Rusiyaya qarşı iş¹⁰¹ 1999-cu ilin oktyabrında Rusiya qüvvələri ilə çeçen qiyamçıları arasında şəhərdə baş verən ağır döyüşlərdən qurtulmaq üçün məşinlərində Çeçenistanın paytaxtı Qroznı şəhərini tərk etməyə çalışan mülki şəxslər dəstəsinin ağına-bozuna baxmadan havadan bombalanması ilə bağlı idi. Onlar eşitmişdilər ki, mülki şəxslərin çıxıb getməsi üçün humanitar dəhliz yaradılıb. Bombardman nəticəsində birinci ərizəçinin iki uşağı ölmüş, birinci və ikinci ərizəçi xəsarət almışdılar. Məhkəmə razılaşdı ki, Çeçenistandakı vəziyyət müstəsna tədbirlərin görülməsini, o cümlədən ağır döyüş silahları ilə silahlanmış hərbi aviasiyanın tətbiqini tələb edir.

⁹⁹ *Ertak Türkiyəyə qarşı*, 28 iyul 1998-ci il tarixli qərar.

¹⁰⁰ *Ertak Türkiyəyə qarşı*, b. 79-81; kursiv əlavə olub.

¹⁰¹ *İsayeva, Yusupova və Bazayeva Rusiyaya qarşı*, 24 fevral 2005-ci il tarixli qərar.

Prinsipcə, Məhkəmə bununla razılaşmağa hazır idi ki, əgər təyyarələrə qanunsuz silahlı qruplar tərəfindən hücum edilsəydi, ölümlə nəticələnən güc tətbiqinə haqq qazandırmaq olardı (lakin nəzərə alın ki, aşağıda müzakirə olunan *İsayevanın Rusiyaya qarşı* ayrıca işində¹⁰² məsələyə fərqli tövsiyə verildi). Lakin Hökumət hücumla bağlı inandırıcı izahat vermədi. Buna görə də Məhkəmə dövlətin ümumiyyətlə 2-ci maddədəki müstəsna hallara əsaslanmasının mümkünliyünü şübhə altına aldı. Amma bununla belə, mülki şəxslər dəstəsinin bombardman edilməsinə mövcud şəraitdə “mütləq zərurətin” olması ehtimalını araşdırmaqda davam etdi.

Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, bombardman bu tələbə cavab verməyib. Konkret olaraq, hakimiyyət orqanları mülki şəxslərin Qroznını tərk etməsi üçün humanitar dəhliz yaradılmasının elan edildiyini və ərazidə mülki şəxslərin olduğunu bilməli idilər. Müvafiq olaraq, onlar ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiqi ilə bağlı son dərəcə ehtiyatlı olmaq barədə xəbərdarlıq etməli idilər. Lakin istər təyyarələri yerdən idarə edən nəzarətçilər, istərsə də hü-

cumda iştirak edən pilotlar bundan xəbərsiz idilər, həm də hədəfləri qiymətləndirmək üçün təyyarəyə nəzarətçi mindirilməmişdi. Bu amillər, eləcə də hava hücumunun dörd saat müddətində davam etməsi və istifadə olunan silahların gücü Məhkəmənin bu nəticəyə gəlməsinə səbəb oldu ki, əməliyyat lazımcına planlaşdırılmayıb və mülki əhəlinin həyatını qorumaq üçün tələb olunan ehtiyatlılıqla həyata keçirilməyib. Buna görə də 2-ci maddənin maddi- hüquqi tələbləri pozulub.

Az öncə adı çəkilən *İsayeva Rusiyaya qarşı* iş Katır-Yurt kəndinin necə gəldi bombalanması ilə bağlı idi. Ərizəçi və onun qohumları kəndi təhlükəsiz çıxış hesab etdikləri yolla tərk etməyə çalışmışdılar, lakin Rusiya hərbi təyyarəsinin atdığı aviasiya bombası onların avtomobilinin yanında yerə düşərək ərizəçinin oğlunu və üç qohumunu öldürmüşdü. Bomba silahlı qiyamçılara qarşı əməliyyat kontekstində atılmışdı, hakimiyyət orqanları onların kəndə gələcəyini gözləyirdilər (və ola bilsin ki, hətta onları buna təhrik etmişdilər). Əməliyyat qabaqcadan planlaşdırılmışdı. Lakin silahlı qiyamçıların gəlişi ehtimalı

¹⁰² *İsayeva Rusiyaya qarşı*, 24 fevral 2005-ci il tarixli qərar.

ilə və kənd sakinlərinin məruz qala biləcəyi təhlükə ilə bağlı onlara xəbərdarlıq etmək üçün heç nə edilməmişdi. Məhkəmə həm bunu, həm də sonradan kəndə qarşı fərqinə varmadan kütləvi hava hücumunun həyata keçirilməsini qətiyyətlə pislədi:

Məhkəmə bunu təbii hesab edir ki, hərbcilər əhalinin məskunlaşdığı ərazidə ağır silahlarla təchiz edilmiş aviasiyaın tətbiqini nəzərdən keçirərkən bu yanaşmanın doğura biləcəyi təhlükəni də ölçüb-biçməli idilər. Lakin planlaşdırma zamanı bu cür mülahizələrin hər hansı əhəmiyyətli rol oynadığını təsdiq edən heç bir sübut yoxdur.

... Əməliyyatın planlaşdırılması mərhələsində mülki əhalinin köçürülməsinin ciddi şəkildə nəzərdən keçirildiyini, məsələn, hava zərbələri ilə bağlı əhaliyə qabaqcadan xəbərdarlıq edilməsi, əhalinin köçürülməsinin nə qədər davam etməsi, köçürülən şəxslərin hansı yollarla hərəkət etməsi, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün hansı tədbirlərin görülməsi, zəif və köməksiz şəxslərə tibbi yardım göstərilməsi üçün hansı tədbirlərin zəruri

olması və sair məsələlərin götür-qoy edildiyini göstərən hər hansı sübut yoxdur.

...

*Məhkəmə hesab edir ki, müharibə aparılmadığı bir vaxtda və mülki şəxslərin köçürülmədiyi bir şəraitdə əhalinin məskunlaşdığı yerdə bu cür silahdan [təsir göstərdiyi radius 1.000 metrədən artıq olan güclü partlayış potensialına malik ağır aviasiya bombalarından] istifadə edilməsi demokratik cəmiyyətdə hüquq-mühafizə orqanlarından gözlənilən ehtiyatlılıq dərəcəsi ilə bir araya sığmur. Çeçenistanda nə hərbi, nə də fəvqəladə vəziyyət elan edilmişdi və Konvensiyanın 15-ci maddəsi üzrə hər hansı məhdudlaşdırma tədbiri də görülməmişdi. [...] Buna görə də sözügedən əməliyyatı adi hüquqi fonda nəzərdən keçirmək lazımdır. **Həttə Hökumətin bildirdiyi vəziyyət, yəni kəndin əhalisinin yaxşı silahlanmış və təlim görmüş iri yaraqlılar dəstəsi tərəfindən girov götürülməsi mövcud olsaydı belə, əməliyyatın məqsədi insanların həyatını qanunsuz zorakılıqdan qorumaqdan ibarət olmalı idi. Güclü silahdan fərqinə***

*varmadan kütləvi şəkildə istifadə edilməsi, sözsüz ki, bu məqsədə ziddir və dövlət nümayəndələrinin ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiq etdikləri bu cür əməliyyatlar zamanı tələb olunan zəruri ehtiyatlılıq standartına uyğun sayıla bilməz.*¹⁰³

Hadisədən sonra araşdırma aparılmasının zəruriliyi: 2-ci maddənin “prosesual aspekti”

Makkannın işində və digər işlərdə çıxarılmış qərarlar 2-ci maddənin maddi-hüquqi aspekti baxımından önəmli olsa da, həmin qərarlar bəlkə də bu maddənin digər aspektinə daha mühüm təsir göstərmişdir. Belə ki, bu qərarlarda aydın şəkildə bildirilib ki, dövlətlər təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən insanların qətlə yetirilməsi hallarını araşdırmaq vəzifəsini daşıyırlar. Bu, 2-ci maddənin “prosesual tələbi” və ya “prosesual aspekti” adlanır.

Qətlə bağlı araşdırma aparılmasına dair prosesual tələb mütləq zərurət olmadıqda ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiqinə yol verməyən maddi-hüquqi tələbdən

fərqlənir: burada bu tələblərdən biri pozulmasa da, digəri pozula bilər. Məsələn, *Makkannın işində* Məhkəmə, az öncə qeyd edildiyi kimi, maddi-hüquqi tələbin pozulduğunu müəyyən etdi, amma prosesual tələbin pozulmadığı qənaətinə gəldi. *Kaya Türkiyəyə qarşı işdə*¹⁰⁴ isə (bu iş aşağıda müzakirə olunacaq), əksinə, Məhkəmə 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələblərinin pozulmadığını, amma prosesual tələblərinin pozulduğunu müəyyən etdi. Digər işlərdə, məsələn, *Kılıç Türkiyəyə qarşı*¹⁰⁵ və *Ertak Türkiyəyə qarşı işlərdə*¹⁰⁶ hər iki növ tələblər pozulmuşdu. *Bundan başqa, Kelli Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*¹⁰⁷ *görəcəyimiz kimi, Məhkəmə qərara aldı ki, müəyyən hallarda, hətta iş daxili məhkəmələrdə mahiyyəti üzrə baxılması davam etsə belə və ya həmin iş baxılmasa belə, o, prosesual tələblərin pozulduğu barədə iddiaları araşdırma bilər.*

Sonrakı bölmələrdə qeyd edildiyi kimi, araşdırma aparmaq öhdəliyi həmçinin həbsxanada ölüm hallarına, şübhəli qətlərə, gizli sövdələşmələrə və “yoxa çıxma” hallarına (eləcə də insan hüquqlarına dair 6-cı məlumat kitabçasında müzakirə

¹⁰³ *İsayevanın işi* üzrə qərar, b. 189-191; əvvəlki bəndlərə istinadlar buraxılıb, kursivlər sonradan əlavə olunub. 2-ci maddənin müharibə və ya elan edilmiş fəvqəladə vəziyyətə situasiyalarına tətbiqi ilə bağlı aşağıya – beynəlxalq silahlı münaqişələrdə ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiqinə aid bölməyə bax.

¹⁰⁴ *Kaya Türkiyəyə qarşı*, 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar.

¹⁰⁵ *Kılıç Türkiyəyə qarşı*, 28 mart 2000-ci il tarixli qərar; bu iş aşağıda müzakirə olunur.

¹⁰⁶ *Ertak Türkiyəyə qarşı*, 9 may 2000-ci il tarixli qərar; bu iş aşağıda müzakirə olunur.

¹⁰⁷ *Kelli Birləşmiş Krallığa qarşı*, 4 may 2001-ci il tarixli qərar.

108 *Makannın işi* üzrə qərar, b. 157; kursiv sonradan əlavə olunub. Qeyd edək ki, bu prosesual tələb 2-ci maddənin özündən irəli gəlir və Konvensiyanın pozulmasına qarşı “səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsinə” nəzərdə tutan müstəqil hüquqdan (13-cü maddə), habelə mülki iddia qaldırmaq üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququndan (6-cı maddə) fərqlidir; *Makkannın işində* ərizəçilər bu maddələrin heç birinə istinad etməyiblər (həmçinin qərarın 160-cü bəndinə bax).

109 64-cü haşiyə qeydinə bax.

110 Bu Prinsiplər 24 may 1989-cu ildə BMT-nin İqtisadi və Sosial Şurasının 1989/65 sayılı qətnaməsi ilə qəbul edilib.

111 *Makannın işi* üzrə qərar, b. 138-140.

112 *Makannın işi* üzrə qərar, b. 161; kursiv sonradan əlavə olunub.

rə olunan işgəncə barədə iddialara) şamil oluna bilər.

*Makkannın işində iddia edirdilər ki, 2-ci maddə dövlətin üzərinə belə bir pozitiv öhdəlik qoyur ki, “dövlətin adından hərəkət edən şəxslərin hərəkətləri nəticəsində baş vermiş ölümlə bağlı faktları ölmüş şəxsin qohumlarının sərbəst surətdə müraciət edə biləcəyi müstəqil məhkəmə proseduru vasitəsilə müəyyən etmək üçün hadisədən sonra araşdırma proseduru təmin edilməlidir”.*¹⁰⁸ *Bunu iddia edərkən onlar “Hüquq-mühafizə əməkdaşları tərəfindən güc və odlu silah tətbiqinə dair” BMT-nin Əsas Prinsiplərinə*¹⁰⁹ *və “Qanunsuz, özbaşına və sadələşdirilmiş ölüm cəzalarının qarşısının səmərəli surətdə alınmasına və araşdırılmasına dair” BMT Prinsiplərinə*¹¹⁰ *istinad etdilər. Prosesdə iştirak edən, lakin tərəf olmayan Şimali İrlandiya İnsan Hüquqları Komissiyasının (bu, dövlət orqanıdır), Beynəlxalq Şəffaflyq Təşkilatının və insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən digər qeyri-hökumət təşkilatlarının qısa xülasələrində də Məhkəmənin diqqəti adı çəkilən BMT standartlarına cəlb edildi. Məhkəmə açıq-*

*aydın bu beynəlxalq standartlara*¹¹¹ *istinad etdi və qərarının həlledici hissəsində aşağıdakı ümumi müddəanı qəbul etdi:*

*Məhkəmə də Komissiya kimi bunu qeyd etməklə kifayətlənir ki, əgər dövlət orqanları tərəfindən həyatdan məhrum edilməyə səbəb olmuş güc tətbiqinin qanuniliyinə baxılması proseduru olmasaydı, dövlətin adından hərəkət edən şəxslərin hər hansı şəxsi özbaşına həyatdan məhrum etməsinə qoyulan ümumi-hüquqi qadağa praktiki cəhətdən səmərəsiz olardı. **Bu maddədə yer almış yaşamaq hüququnu qorumaq öhdəliyi Konvensiyanın 1-ci maddəsindəki ümumi öhdəliklə (“Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın 1-ci bölməsində müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər”)** birgə nəzərdən keçirilməklə, güc tətbiqi nəticəsində (o cümlədən dövlətin adından hərəkət edən şəxslər tərəfindən) insanların həlak olduğu hallarda bu və ya digər formada səmərəli rəsmi araşdırma aparılması zərurətini nəzərdə tutur.*¹¹²

Makkannın işində Məhkəmə hesab etdi ki, belə “araşdırmanın hansı formada və hansı şərtlərlə aparılmalı olması barədə Məhkəmənin qərar verməsinə ehtiyac yoxdur”, çünki spesifik tələblər nə cür olursa-olsun, ibtidai istintaq prosedurlarında onlara əməl edilib.¹¹³

Lakin Məhkəmə ibtidai istintaq prosedurlarının bir sıra aspektlərini qeyd etdi ki, aşağıda sadalanan həmin aspektlər bütövlükdə onun 2-ci maddənin tələblərinə uyğun olan kifayət qədər səmərəli rəsmi araşdırma aparıldığı qənaətinə gəlməsinə imkan verdi:

- məhkəmə prosesi açıq keçirilmişdi;
- ərizəçilər (yəni mərhumların qohumları) hüquqi nümayəndə ilə təmsil olunmuşdular;
- çoxlu sayda (yetmiş doqquz) şahid dindirilmişdi;
- qohumların vəkilləri əsas şahidləri, antiterror əməliyyatının planlaşdırılmasında və həyata keçirilməsində iştirak etmiş hərbi qulluqçuları və polisləri birbaşa və çarpaz dindirmək və prosesin gedişində zəruri hesab etdikləri arqumentləri bildirmək imkanına

malik idilər.¹¹⁴

Ərizəçilərin və prosesdə iştirak edən, lakin tərəf olmayan təşkilatların qeyd etdikləri prosedurdakı müəyyən qüsurlar, Məhkəmənin fikrincə, “qətlə yetirilmə ilə bağlı halların hərtərəfli, qərəzsiz və diqqətlə öyrənilməsinə mane olmayıb”.¹¹⁵ Buna görə də *Makkannın işində* prosesual tələb pozulmayıb.

Birləşmiş Krallıqda və Cəbəllüttariqədə qəbul olunmuş araşdırma prosedurlarının olmadığı Avropa ölkələrinə qarşı qaldırılmış digər işlərdə əsas diqqət dövlət prokurorunun və ya hakimin nəzarəti altında aparılan polis və məhkəmə istintaqındakı qüsurlara yönəldi.

*Kaya Türkiyəyə qarşı iş*¹¹⁶ ərizəçinin qardaşı Əbdülmanaf Kayanın qətlə yetirilməsi ilə bağlı idi. Ərizəçi iddia edirdi ki, onun qardaşı 25 mart 1993-cü ildə təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən qəsdən öldürülüb. Hökumət bunun əksinə olaraq iddia edirdi ki, o, həmin gün təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvləri ilə döyüşə girmiş terrorçu dəstəsi ilə təhlükəsizlik qüvvələrinin üzvləri arasındakı silahlı atışma zamanı qətlə yetirilib. Hökumət ərizəçinin qar-

¹¹³ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 162.

¹¹⁴ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 162.

¹¹⁵ *Makkannın işi* üzrə qərar, b. 163. İstintaq prosedurundakı qüsurların qısa xülasəsi üçün qərarın 157-ci bəndinə bax.

¹¹⁶ *Kaya Türkiyəyə qarşı*, 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar.

daşının düşmən tərəfin sırasında olduğunu iddia edirdi.¹¹⁷

Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, ərizəçinin iddia etdiyi kimi mərhumun dövlətin nümayəndələri tərəfindən bilərəkdən qətlə yetirildiyini əsaslı şübhə yeri qalmadan təsdiq edən kifayət qədər faktlar və sübutlar yoxdur, buna görə də 2-ci maddənin maddi hüquqi tələbləri pozulmayıb. Lakin qətlə bağlı araşdırma ciddi qüsurarla aparılmışdı: işi araşdıran prokuror “təhlükəsizlik qüvvələrinin əməkdaşları ilə atışma zamanı qətlə yetirilmiş şəxsin terrorçu olduğuna, görünür, şübhə etməmiş” və hadisədə iştirak etmiş təhlükəsizlik qüvvələri əməkdaşlarından ifadə almamışdı; həmçinin ərizəçinin əllərində və paltarında barıt izlərinin olub-olmadığı yoxlanmamışdı; cəsəd kənd sakinlərinə təhvil verilmişdi ki, bu da hər hansı sonrakı analizlərin, o cümlədən bədənə daxil olan güllələrin analizinin aparılmasını mümkünsüz etmişdi; patoloji anatomik rəy səthi idi və hətta mərhuma dəymiş güllələrin faktiki sayı, yaxud güllələrin atıldığı məsafənin qiymətləndirilməsi və s. məsələlər oraya daxil edilməmişdi.¹¹⁸ Buna görə də 2-ci

maddənin prosesual tələbləri pozulmuşdu. Araşdırma ilə bağlı daha ətraflı tələblər sonrakı işlərdə bəyan edildi, onların çoxu *Kayanın işi* kimi Türkiyənin cənub-şərqindəki vəziyyətlə bağlı idi. Bu tələblər Şimali İrlandiyada təhlükəsizlik qüvvələri ilə toqquşma zamanı İRO-nun üzvü olan səkkiz nəfərin və günahsız bir şahidin qətlə yetirilməsi ilə bağlı olan, yuxarıda adı çəkilən *Kelli Birləşmiş Krallığa qarşı işdə* aşağıdakı şəkildə qısaca ümumiləşdirildi:¹¹⁹

➤ *Belə araşdırmanın əsas məqsədi dövlət nümayəndələrinin və ya orqanlarının cəlb olunduğu işlərdə yaşamaq hüququnu qoruyan daxili qanunların səmərəli icrasını təmin etməkdən və ölüm hallarına görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunmasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlərə çatmaq üçün araşdırmanın hansı formada aparılması müxtəlif vəziyyətlərdə müxtəlif cür ola bilər. Lakin hansı forma tətbiq edilirsə, edilsin, məsələ onların diqqətinə çatdırılan kimi hakimiyyət orqanları öz təşəbbüsləri ilə hərəkət etməlidirlər.*

¹¹⁷ Fərqli mülahizələrin təfsilatları ilə bağlı bax: *Kayanın işi* üzrə qərar, müvafiq sürətdə 9-10-cu və 1115-ci bəndlər; hər iki tərəfin iddialarını təsdiq edən sübutlardan qərarın 1630-cu bəndlərində bəhs olunur.

¹¹⁸ Bax: *Kayanın işi* üzrə qərar, b. 86-92.

¹¹⁹ *Kelli və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, 4 may 2001-ci il tarixli qərar, b. 94-98; bəndlər üzrə bölgü və kursivlər sonradan əlavə olunub, mötərizələrdə verilmiş müxtəlif işlərə istinadlar haşiyə qeydləri ilə əvəz edilib.

*Onlar bu təşəbbüsü yaxın qohumların öhdəsinə buraxmamalı, yəni onların formal şikayət təqdim etməsini, yaxud hər hansı hər hansı araşdırma prosesdurları aparılmasını tələb etmələrini gözləməməlidirlər.*¹²⁰

➤ *Dövlət nümayəndələri tərəfindən qanunsuz qətlə yetirilməyə dair iddiaların səmərəli şəkildə araşdırılması üçün araşdırma aparılmasına görə cavabdehlik daşıyan və araşdırma aparılan şəxslərin hadisələrdə əli olan şəxslərdən **müstəqil** olması zəruridir.*¹²¹ *Bu təkcə tabelik əlaqəsinin və ya institusional əlaqənin olmamasını deyil, həm də praktiki müstəqilliyin olmasını nəzərdə tutur.*¹²²

➤ *Araşdırma həmçinin **səmərəli** olmalıdır, yəni bu cür işlərdə güc tətbiqinə mövcud şəraitdə haqq qazandıran mümkün olub-olmadığının həll edilməsinə və məsuliyyət daşıyan şəxslərin müəyyən edilməsinə və cəzalandırılmasına qadir olmalıdır.*¹²³ *Bu öhdəlik məqsəd deyil, vasitədir. Hakimiyyət orqanları hadisə ilə bağlı sübutları, o cümlədən hal şahidlərinin ifadələrini,*

*məhkəmə sübutlarını və lazımi hallarda xəsarətlərin tam və dəqiq qeydə alınmasına və tibbi rəylərin, o cümlədən ölümün səbəblərinin obyektiv təhlilinə imkan verən patoloji anatomik müayinəni təmin etmək üçün imkanları daxilində olan ağılabatan tədbirlər görməlidirlər.*¹²⁴

➤ *Araşdırmada yol verilən və ölümün səbəbinin və ya məsuliyyət daşıyan şəxsin müəyyən edilməsinə əngəl törədən hər hansı qüsur yuxarıda qeyd edilən standartla xələf gətirilməsi riskini doğurur.*

➤ *Bu baxımdan araşdırmanın **vaxtında və ağılabatan cəldliklə** həyata keçirilməsi tələbi ortaya çıxır.*¹²⁵

➤ *Etiraf etmək lazımdır ki, konkret şəraitdə araşdırmada irəliləyişə maneə törədən və ya çətinliklər yaradan hallar ola bilər. Lakin ölümlə nəticələnən güc tətbiqi araşdırılarkən hakimiyyət orqanlarının sürətli reaksiyası adətən hakimiyyət orqanlarının qanunun aliliyinə sadıq olduqlarına və hər hansı gizli sövdələşmə və ya qanunsuz hərəkətlərə qarşı dözümlülük təzahürlərini aradan*

¹²⁰ Müvafiq dəyişikliklərlə bax: *İlhan Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 27 iyun 2000-ci il tarixli qərarı, b. 63.

¹²¹ Məsəl üçün bax: *Güleç Türkiyəyə qarşı*, 27 iyul 1998-ci il tarixli qərar, b. 81-82; *Uğur Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 20 may 1999-cu il tarixli qərarı, b. 91-92.

¹²² Məsəl üçün bax: *Ergi Türkiyəyə qarşı*, 28 iyul 1998-ci il tarixli qərar, b. 83-84; bu işdə iddia edilən toqquşma zamanı bir qızın qətlə yetirilməsini araşdıran dövlət prokurorunun müstəqil olmadığı aşkara çıxdı, belə ki, o, yalnız insidentdə iştirak etmiş jandarmaların təqdim etdiyi informasiyaya əsaslanmışdı.

¹²³ Məsəl üçün bax: *Kaya Türkiyəyə qarşı*, 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar, b. 87.

¹²⁴ Bax: patoloji anatomik müayinə ilə bağlı: *Salman Türkiyəyə qarşı*, 27 iyun 2000-ci il tarixli qərar, b. 106; şahid ifadələri ilə bağlı: *Tanrıqulu Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 8 iyul 1999-cu il tarixli qərarı, b. 109; məhkəmə sübutları ilə bağlı: *Gül Türkiyəyə qarşı*, 4 dekabr 2000-ci il tarixli qərar, b. 89.

¹²⁵ Bax: *Yaşa Türkiyəyə qarşı*, 2 sentyabr 1998-ci il tarixli qərar, b. 102-104; *Çakıcı Türkiyəyə qarşı*, 8 iyul

1999-cu il tarixli qərarı, b. 80, 87 və 106; *Tanrıqulu Türkiyəyə qarşı*, 8 iyul 1999-cu il tarixli qərar, b. 109; *Mahmut Kaya Türkiyəyə qarşı*, 28 mart 2000-ci il tarixli qərar, b. 106-107.

¹²⁶ Bax: *Güleç Türkiyəyə qarşı*, 27 iyul 1998-ci il tarixli qərar, b. 82 (bu işdə cinayət təqibinə başlamamaq haqqında qərarlar barədə qurbanın atasına məlumat verilməmişdi); *Uğur Türkiyəyə qarşı*, 20 may 1999-cu il tarixli qərarı, b. 92 (bu işdə qurbanın ailəsinin istintaq və məhkəmə sənədləri ilə tanış olmasına imkan yaradılmamışdı); *Gül Türkiyəyə qarşı*, 14 dekabr 2000-ci il tarixli qərar, b. 93.

¹²⁷ *Kaya Türkiyəyə qarşı*, 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar, b. 91; kursiv sonradan əlavə olunub.

¹²⁸ *Kellinin işi* üzrə qərar, b. 124, 128 və 134. Ətraflı məlumat üçün bütünlüklə 119-134-cü bəndlərə bax. Qeyd edək ki, Məhkəmənin vurğuladığına görə, Şimali İrlandiyada istintaq hərəkətləri Cəbəllüttariqdə baş vermiş *Makkannın işi* üzrə istintaqa nisbətən daha məhdud çərçivəli olub (bu işdə 2-ci maddənin prosessual tələblərinin pozulduğu müəyyən edilməyib) (b.123) və *Makkannın işindən* sonra “Məhkəmə mərhumun yaxın qohumunun daxili prosesdə iştirak etməsinin və məlumatlandırılma-

qaldırmaq əzmində olduqlarına ictimaiyyətin inamını qoruyub saxlamaq üçün önəmli sayıla bilər.

➤ *Eyni səbəblərə görə, istintaq və ya onun nəticələri üzərində yetərincə ictimai nəzarət elementi olmalıdır ki, cavabdehlik təmin olunsun. İctimai nəzarətin tələb olunan dərəcəsi ayrı-ayrı hallarda müxtəlif ola bilər. Lakin bütün hallarda qurbanın yaxın qohumu onun qanuni maraqlarının qorunması üçün zəruri olan dərəcədə prosedurdə iştirak etməlidir.*¹²⁶

Kayanın işində Məhkəmənin qeyd etdiyi aşağıdakı fikirlər digər daxili və hətta beynəlxalq münaqişələrlə (beynəlxalq münaqişələrlə bağlı məsələ aşağıda müzakirə olunacaq) əlaqədar olan işlər üçün əhəmiyyətlidir:

... həyatdan məhrum edilmə Türkiyənin cənub-şərqində yaranmış situasiyada tez-tez baş verən faciədir. [...] Lakin nə silahlı toqquşmaların, nə də bədbəxt hadisələrin çox olması (xüsusən də işin hallarının bir çox cəhətdən qeyri-müəyyən olduğu bu cür işdə) əsas vermir ki, həyatdan məh-

*rum edilmənin səbəbləri və halları ilə bağlı səmərəli və müstəqil araşdırma aparılmasını təmin etmək üzrə 2-ci maddədə nəzərdə tutulmuş öhdəlikdən imtina edilsin.*¹²⁷

Kellinin işində Məhkəmə qərara aldı ki, bu prosessual tələblər pozulub, bunun səbəbləri ondan ibarət idi ki, Şimali İrlandiyada istintaqın aparılmasında məsuliyyət bölgüsü yox idi, qohumların müvafiq sənədlərlə tanış olmasına imkan verilməmişdi, ölüm halları ilə bağlı istintaqın aparılması həddən artıq uzanaraq bir neçə il çəkmişdi və s.¹²⁸ Digər mühüm səbəb ondan ibarət idi ki, qətlərlə bağlı heç kimin cinayət təqibinə məruz qalmaması ilə bağlı izahat verilməmişdi:

Bu işdə doqquz nəfərə güllə ilə qətlə yetirilmişdi, onlardan birinin İRO ilə əlaqəsi yox idi, ən azı ikisi isə silahsız idi. Bu, daxili məhkəmələrin sözləri ilə desək, izahat tələb edən situasiya idi. Lakin ərizəçilərə məlumat verilməmişdi ki, atış açılması nə üçün cinayət əməli sayılmayıb və ya müvafiq əsgərlər nə üçün cinayət təqibinə məruz qalmayıblar. Narahatlıq keçirən ictimaiy-

*yəti qanunun aliliyinə hörmət edildiyinə inandıra bilən əsaslandırılmış qərar yox idi. Bu cür informasiya sonradan hər hansı başqa üsulla verilmirsə, bu hal 2-ci maddənin tələblərinə uyğun sayıla bilməz. Lakin bu işdə həmin informasiya verilməmişdi.*¹²⁹

Məhkəmə bütün ərizəçilərə münasibətdə 2-ci maddənin prosesual aspektinin pozulduğu barədə qərar çıxardı, baxmayaraq ki, o, bu maddə üzrə öncə qərar çıxarmışdı: yeddi haldan beşində mülki proses davam edir və o, hələlik maddi hüquqi məsələlər barədə qərar çıxara bilməz;¹³⁰ birinci ərizəçi (mülki qurbanın arvadı) mülki iddia qaldırıb və buna görə də 2-ci maddənin iddia edilən maddi hüquqi pozuntusunun qurbanı sayıla bilməz;¹³¹ və mülki iddiadan imtina etmiş bir ailə daxili hüquqi müdafiə vasitəsini tükəndirmədiyinə görə iddiasını davam etdirə bilməz.¹³²

Konvensiya üzrə maddi-hüquqi və prosesual məsələlərin bu cür aydın şəkildə fərqləndirilməsinin səbəbi (ən azı İngiltərə və Şimali İrlandiya hüququnda) ondan ibarətdir ki, “dövlətin 2-ci maddə üzrə öhdəlikləri sadəcə kompensasiya tə-

yin olunması ilə təmin edilə bilməz”;¹³³ zərərin kompensasiyası mülki prosesin əsas nəticəsidir və çox vaxt məsələnin maddi ödəniş yolu ilə həllinin dövlət tərəfindən təklif olunduğu daxili mülki proseslərin mümkün olan yeganə nəticəsidir. Konvensiyaya gəldikdə isə, əksinə, artıq gördüyümüz kimi, Konvensiyanın 2-ci və 13-cü maddələri üzrə tələb olunan araşdırmalar məsuliyyət daşıyan şəxslərin müəyyən edilməsinə və cəzalandırılmasına gətirib çıxarmalıdır”.¹³⁴

Buna görə də dövlət nümayəndələri tərəfindən qətlə yetirilmə hallarının səmərəli araşdırılması Konvensiya üzrə iki digər məsələ ilə əlaqədardır: 13-cü maddədə nəzərdə tutulmuş “səmərəli daxili hüquqi müdafiə vasitəsi” hüququ ilə və 35-ci maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş vəzifə ilə, yəni Strasburq Məhkəməsinə ərizə verməzdən əvvəl daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirmək vəzifəsi ilə.

Birinci əlaqə *Matsarakisin işində* Məhkəmə tərəfindən aşağıdakı kimi izah edildi:

Praktiki olaraq, belə işlərdə çox vaxt ölümün həqiqi halları yalnız dövlət mə-

sının əhəmiyyətini xüsusi vurğulayıb” (127-ci bənd; bu bənddə *Uğur Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 20 may 1999-cu il tarixli qərarın 92-ci bəndinə istinad edilib).

¹²⁹ *Kellinin işi* üzrə qərar, b. 118; kursiv sonradan əlavə olunub.

¹³⁰ *Kellinin işi* üzrə qərar, b. 105.

¹³¹ *Kellinin işi* üzrə qərar, b. 107.

¹³² *Kellinin işi* üzrə qərar, b. 110.

¹³³ *Kellinin işi* üzrə qərar, 105-ci bənd; bu bənddə *Kaya Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərarın 105-ci bəndinə və *Yaşa Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərarın 74-cü bəndinə istinad edilib.

¹³⁴ *Kellinin işi* üzrə qərar, b. 105.

¹³⁵ *Matsarakisin işi* üzrə qərar, b. 73.

¹³⁶ Bir-biri ilə əlaqəli olan bu mə-lələrlə bağlı bax: *Akdivar Türkiyəyə qarşı*, Böyük Palatanın 16 sentyabr 1996-cı il qərarı, xüsusən 68-ci bənd (bu qərarda Məhkəmə analoji regional orqanın –İnteramerika İnsan Hü-quqları Məhkəməsinin baxdığı *Velaskes Rodrigesin işinə*, habelə “Daxili hüquqi müdafiə vasitələrinin tükəndirilməsi haqqında qaydadan istisnalar”a dair Interamerika Məhkəməsinin 10 avqust 1990-cı il tarixli məsləhət rəyində əhəmiyyətli dərəcədə istinad edib); və *Xaşişev və Akayeva Rusiyaya qarşı iş* üzrə 24 fevral 2005-ci il tarixli qərar, xüsusən 117-ci bənd.

¹³⁷ *Salman Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 27 iyun 2000-ci il tarixli qərar, b. 99; bu qərarda *Salman Türkiyəyə qarşı iş* üzrə Böyük Palatanın 28 iyul 1999-cu il tarixli qərarının 87-ci bəndinə istinad edilib.

¹³⁸ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 99-100.

*murlarına və ya hakimiyyət orqanlarına bəlli olur, buna görə də daxili məhkəmə icraatı, məsələn, cinayət təqibi, intizam icraatı və qurbanlara və onların ailələrinə kompensasiyanı təmin edən digər prosedurlar müstəqil və qərəzsiz rəsmi araşdırma ilə şərtlənir.*¹³⁵

Buna görə də, hakimiyyət orqanları lazımi qaydada araşdırma aparmadıqda formal olaraq ərizəçilərin ixtiyarında olan hüquqi müdafiə vasitələri praktiki cəhətdən səmərəsiz ola bilər ki, bu da 13-cü maddənin pozuntusudur. Bundan başqa, bu hüquqi müdafiə vasitələrinin səmərəsiz olduğu bəlli olarsa, ərizəçilərin işlərini Strasburq Məhkəməsinə təqdim etməzdən əvvəl həmin vasitələri tükəndirmələri tələb olunmur.¹³⁶

Həbsxanada ölüm halları

Bərqərar olmuş presedent hüququna uyğun olaraq:

Həbsdə olan şəxslər əlverişsiz vəziyyətdədirlər və dövlət orqanları onları qorumaq vəzifəsini daşıyırlar. Müfəviq surətdə, polis həbsxanasına sağlam və-

*ziyyətdə salınan şəxsin azad edilən zaman öncə həbsxanada xəsarət aldığı müəyyən edilərsə, dövlət həmin xəsarətlərin necə baş verdiyində dair inandırıcı izahat verməyə borcludur.*¹³⁷

Salman Türkiyəyə qarşı işdə Məhkəmə yuxarıdakı fəikri təkrar etdikdən sonra aşağıdakıları əlavə etdi:

*Həbsdə saxlanılan şəxs öldükdə, ona qarşı rəftara görə dövlət orqanlarının məsuliyyəti xüsusilə ciddi olur. ... Belə hallarda hesab etmək olar ki, qaneedicisi və inandırıcı izahat vermək üzrə sübut etmə yükü dövlət orqanlarının üzrinə düşür.*¹³⁸

Ərizəçinin əri Agit Salman 1992-ci ilin fevralında Adanada (Türkiyə) həbs olunmuş və polis bölməsinə gətirilmişdi. 24 saatdan da az vaxt keçdikdən sonra o ölmüşdü. Türkiyənin tibb ekspertləri bu qənaətə gəlmişdilər ki, o, ürək tutmasından keçinib, sinəsindəki göyermələr və döş qəfəsinin sınması isə onu həyata qaytarmaq üçün edilən cəhdlərin nəticəsidir. Amma ərizəçinin və Komissiyanın təyin etdiyi beynəlxalq ekspertlər bununla razılaşmadılar və bu qənaətə gəldilər ki, xəsa-

rətlər döyülmə əlamətlərinə uyğun gəlir. Komissiya belə nəticə çıxardı ki, Agit Salman dindirmə zamanı işgəncəyə məruz qalıb ki, nəticədə onda ürək tutması baş verib və bu, onun ölümünə səbəb olub.¹³⁹ Məhkəmə Komissiyanın rəyini təsdiq etdi və eyni zamanda vurğuladı ki, belə hallarda qurbanın işgəncə nəticəsində ölmədiyini sübut etmək vəzifəsi dövlətin üzərinə düşür.

Agit Salman həbsxanaya açıq-aşkar sağlam vəziyyətdə, öncədən bədənində xəsarət və ya aktiv xəstəlik olmadan gətirilmişdi. Sol topuqdakı xəsarətlər, sol ayaqdakı göyermə və şiş, sinədəki şiş, habelə döş qəfəsindəki sınıq barəsində inandırıcı izahatlar verilmədi. Sübutlar Hökumətin belə bir iddiasını təsdiq etmədi ki, xəsarətlər həbs müddətində yetirilməyib, yaxud döş qəfəsinin sınıması ürəyin masajı nəticəsində baş verə bilərdi. ...

Beləliklə, Məhkəmə hesab edir ki, Adana Təhlükəsizlik Müdirliyində həbsdə olduğu müddətdə ürək tutmasından keçinmiş Agit Salmanın ölümünü Hökumət izah edə bilməyib və

onun ölümünə görə cavabdeh dövlət məsuliyyət daşıyır.

Buradan belə nəticə çıxır ki, bu məsələdə 2-ci maddənin pozuntusu baş verib.¹⁴⁰

2-ci maddənin prosessual tələbləri, əlbəttə ki, həbsxanada ölüm halları üçün eyni dərəcədə önəmlidir. *Salmanın işində* Məhkəmə bu məsələ ilə bağlı iki izahat verdi. O, ilk növbədə bildirdi ki, araşdırma aparmaq, faktları müəyyən etmək və həbsxanada baş verən ölüm hallarına görə məsuliyyəti müəyyən etmək “qətlə dövlət nümayəndəsinin əli olmasının açıq-aşkar məlum olduğu hallarla məhdudlaşmır”: şəxs həbsxanada öldükdə dövlətlər həmişə araşdırma aparmalıdır.¹⁴¹ Bu araşdırma, lazımi hallarda (yəni ölümün səbəblərinə işıq sala bilən hallarda):

... pis rəftarın və xəsarətin mümkün əlamətlərinin tam və dəqiq şəkildə qeydə alınmasını təmin edən patoloji anatomik müayinəni və ölümün səbəbləri də daxil olmaqla tibbi qərarların obyektiv təhlilini əhatə edir.¹⁴²

Bu məsələ ilə bağlı mühüm qüsurlara yol verilmişdi: məhkəmə ekspertizası

¹³⁹ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 32. Komissiyanın faktlara dair məruzəsinin ətraflı təsviri üçün qərarın 8-32-ci bəndlərinə bax.

¹⁴⁰ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 102-103. Həmçinin qeyd edək ki, Komissiya və Məhkəmə tutulma və həbsdə saxlanılma zamanı baş vermiş qüsurlara xüsusi önəm veridilər; bax: qərarın 13-cü və 16-cı bəndləri və Komissiyanın 1 mart 1999-cu il tarixli məruzəsinin 271-278-ci bəndləri (qərarın 16-cı bəndində həmin məruzəyə istinad edilib). Bundan başqa, Məhkəmə İşgəncələrin qarşısının alınmasına dair Avropa Konvensiyasına uyğun olaraq İşgəncələrə qarşı Komitənin gəldiyi aşağıdakı nəticələrə açıq-aydın istinad etdi: “polis həbsxanasında olan şəxslərə qarşı işgəncə və digər qəddar rəftar formaları Türkiyədə geniş yayılmış hal olaraq qalır” (1992-ci il) və “işgəncə və digər qəddar rəftar formalarına əl atılması Türkiyədəki polis qurumlarında adi hal olaraq qalır” (1996-cı il) (b. 70-71). O, həmçinin qeyd etdi ki, nümunəvi (model) patoloji anatomik rəy 1991-ci ildə BMT tərəfindən qəbul edilmiş “Qanunsuz, özbaşına və sadələşdirilmiş ölüm cəzalarının qarşısının səmərəli surətdə alınmasına və araşdırılmasına dair”

BMT Prinsiplərinin yer aldığı məlumat kitabına daxil edilib (b. 73). Bu mənbələrə istinadlar bir daha nümayiş etdirir ki, Məhkəmənin prezidentləri daha geniş beynəlxalq sənədlər və prosedurlar bazasının bir hissəsidir və onlar bir-biri ilə əlaqəlidir.

¹⁴¹ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 105. Müqayisə üçün bax: *Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 1 aprel 2001-ci il tarixli qərarın 91-ci bəndində Məhkəmənin qeydi; bu qeyddə həbsxanadakı bütün ölüm halları ilə bağlı Birləşmiş Krallıqda avtomatik olaraq araşdırma aparılması alqışlanır.

¹⁴² *Salmanın işi* üzrə qərar, 105-ci bənd; bu bənddə aşağıdakı qərarlara istinad edilib: *Ergi Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 28 iyul 1998-ci il tarixli qərar, b. 82 (müvafiq dəyişikliklərlə); və *Yaşa Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 2 sentyabr 1998-ci il tarixli qərar, b. 100.

¹⁴³ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 106.

¹⁴⁴ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 107.

üçün cəsədin fotoşəkilləri düzgün çəkilməmiş; zədə əlamətlərinin patoloji anatomik və ya histoloji analizi həyata keçirilməmiş; məhkəmə ekspertizasının ilkin rəyində döş qəfəsindəki sınığa ürək masajının səbəb olduğu barədə “yararsız ehtimal” irəli sürülmüş və bu zaman belə masajın həyata keçirilib-keçirilmədiyi yoxlanılmamışdı; bu ilkin rəyləri qiymətləndirmiş İstanbul Məhkəmə Təbabəti İnstitutu isə (bu, dövlət tərəfindən idarə olunan qurumdur) bu qüsurlara göz yumaraq sadəcə mərhumun ürək tutmasından ölməsi diaqnozunu təsdiq etmişdi.¹⁴³

Bu qüsurlar öncə prokurorun cinayət təqibinə başlamamaq barədə qərar çıxarmasına, habelə sonradan başlanmış cinayət təqibinin uğursuzluqla bitməsinə səbəb olmuşdu. Beləliklə, patoloji anatomik müayinədəki qüsurlar “Agit Salmanın ölümünə görə polislərin məsuliyyətini müəyyən etmək cəhdlərinə xələl gətirmişdi”.¹⁴⁴ Bundan başqa, bu qüsurlar ərizəçinin hüquqi müdafiə vasitəsindən istifadə etməsinə və beləliklə də onun həmin vasitələri tükəndirmək barədə tələbə əməl etməsinə öz təsirini göstərmişdi.

Belə olan halda, Kassasiya Məhkəməsinə (həmin məhkəmə yalnız işi yenidən baxılmaq üçün birinci instansiya məhkəməsinə göndərmək səlahiyyətinə malik idi) verilmiş apellyasiya şikayəti əldə olan sübutları aydınlaşdırmaq və ya dəqiqləşdirmək baxımından səmərəli perspektivlər yaratmırdı. Buna görə də, Məhkəmə əmin deyil ki, cinayət prosesində ərizəçinin formal olaraq apellyasiya şikayəti vermək hüququna malik olması aparılan araşdırmanın gedişini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişə bilərdi. Belə olan təqdirdə hesab edilməlidir ki, ərizəçi müvafiq cinayət-hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirmək tələbinə əməl edib.

Məhkəmə bu nəticəyə gəlir ki, dövlət orqanları Agit Salmanın ölümünü əhatə edən hallara dair səmərəli araşdırma aparmayıblar. Bu hal mövcud vəziyyətdə mülki-hüquqi müdafiə vasitələrinə əl atmağı da səmərəsiz edib. Müvafiq surətdə, Məhkəmə Hökumətin ilkin etirazının cinayət-hüquqi və mülki-hüquqi müdafiə vasitələrinə aid hissələrini [yəni ərizəçinin daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükən-

*dirmədiyi barədə Hökumətin etirazını] rədd edir[...] və qərara alır ki, bu məsələdə 2-ci maddənin pozuntusu baş verib.*¹⁴⁵

Şübhəli qətlər və gizli sövdələşmə barədə iddialar

Analoji məsələlər şübhəli qətlərlə bağlı hallarda da meydana çıxır. Burada dövlət nümayəndələrinin qətlərə görə birbaşa məsuliyyət daşıyıb-daşmaması və qatillərlə dövlət nümayəndələri arasında gizli sövdələşmənin olub-olmaması sualı ortaya çıxa bilər. Bu cür işlərin hamısında 2-ci maddənin prosessual aspekti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

*Xaşiyev və Akayeva Rusiyaya qarşı iş*də¹⁴⁶ ərizəçilər 1999-2000-ci ilin qışında Rusiya Federasiyasının silahlı qüvvələri ilə çeçen döyüşçüləri arasında gedən döyüşlər ucbatından Çeçenistanın paytaxtı Qroznını tərk etmişdilər. Qroznıya qayıtdıqdan sonra onlar bir neçə qohumlarının cəsədini aşkar etdilər. Cəsədlərdə güllə yaraları və döyülmə izləri vardı. Ərizəçilər bildirdilər ki, ölüm halları baş verən vaxt sözügedən ərazi (Qroznının Starorpo-

mıslovski rayonu) Rusiya Federasiyası qüvvələrinin nəzarəti altında idi. Ərizəçilər qohumlarından birinin federal qüvvələr tərəfindən həbsə alındığını görmüş hal şahidinin ifadəsini və həmin vaxt ərazidə əsgərlər tərəfindən törədilmiş geniş miqyaslı işgəncə aktlarına və məhkəməsiz qətlərə dair dəlilləri sübutlara əlavə etdilər. Onlar Hökuməti həm qohumlarının ölümündə, həm də qətləri lazımı qaydada araşdırmamaqda təqsirləndirdilər.

Hökumət qətlərin baş verdiyi şəraitin aydın olmadığını bildirdi və belə güman etdi ki, ərizəçilərin qohumları çeçen döyüşçüləri və ya quldurlar tərəfindən öldürülə bilərdilər, yaxud alternativ olaraq bildirdi ki, bəlkə də onlar özləri silahlı müqavimətdə iştirak ediblər və əməliyyat zamanı öldürülmüblər.

Məhkəmə Hökumətdən xahiş etdi ki, cinayət istintaqının bütün materiallarının surətini təqdim etsin, lakin materialların yalnız üçdə iki hissəsinə qədəri təqdim edildi, Hökumət iddia etdi ki, materialların qalan hissəsinin iş əidiyyəti yoxdur. Bu, Məhkəmənin işi qiymətləndirməsinə xeyli dərəcədə təsir göstərdi:

¹⁴⁵ *Salmanın işi* üzrə qərar, b. 108-109.

¹⁴⁶ *Xaşiyev və Akayeva Rusiyaya qarşı iş* üzrə 24 fevral 2005-ci il tarixli qərar.

¹⁴⁷ *Xaşiyyəv və Akayevanın işi üzrə qərar*, b. 138-139. Məhkəmə bu işdə Konvensiyanın 38-ci maddəsi üzrə ayrıca nəticələr çıxarmağa ehtiyac görmədi; həmin maddə Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərin Məhkəmə tərəfindən işin səmərəli araşdırılması üçün “bütün zəruri şəraiti” yaratmalarını tələb edir. Bununla belə, o, qeyd etdi ki, bu məsələ ilə bağlı suallar irəli sürülüb. Müqayisə üçün bax: *Timurtaş Türkiyyəyə qarşı iş* üzrə 13 iyun 2000-ci il tarixli qərar; həmin işdə Məhkəmə bu maddənin pozulduğunu müəyyən etdi (bu iş bir qədər sonra “Yoxa çıxma halları” adlanan bölmədə müzakirə olunacaq).

¹⁴⁸ Bax: *Xaşiyyəv və Akayevanın işi üzrə qərar*, b. 147.

*Sikayətdə səmərəli araşdırmanın aparılmadığı göstərilirsə və hazırkı işdə olduğu kimi, işin materialları Hökumətdən istənilirsə, Məhkəmə hesab edir ki, cavabdeh dövlət araşdırmaya aid bütün zəruri sənədləri təqdim etməyə borcludur. Müəyyən sənədlərin işə aidliyi olub-olmaması məsələsini cavabdeh Hökumət birtərəfli qaydada həll edə bilməz. ... Müvafiq olaraq, Məhkəmə hesab edir ki, o, Hökumətin bu davranışından müvafiq nəticələr çıxara bilər.*¹⁴⁷

Məhkəmə müəyyən etdi ki: cinayət istintaqı qətlərin Rusiya hərbiçiləri tərəfindən törədildiyi ehtimalına əsaslanıb və həqiqətən bir nəfər şübhəli şəxsi müəyyən edib; daxili məhkəmələr həmin vaxt Qroznının Staropromislovski rayonunun federal qüvvələrin ciddi nəzarəti altında olduğuna əsaslanaraq ərizəçilərdən birinə kompensasiya təyin ediblər; yalnız federal qüvvələrin hərbi qulluqçuları şəxsiyyət sənədlərinin yoxlaya bilərdilər; və ərizəçilərin qohumları şəxsiyyət sənədləri yoxlanılan zaman qətlə yetiriləblər. Məhkəmə bildirdi ki, həmin qohumların cəsədinin

yanında tapılmış digər qurbanlar, güman ki, eyni şəraitdə qətlə yetiriləblər. Məhkəmə hesab etdi ki, ərizəçilərin qohumlarının hərbi qulluqçular tərəfindən qətlə yetirilməsi sübut olunub və onların qətlə həmin qətlərlə bağlı heç bir izahat verməyən və ya həmin qətləri əsaslandırmayan dövlətin ayağına yazılmalıdır. Beləliklə, ərizəçilərin qohumlarının ölümünə görə məsuliyyət cavabdeh dövlətin üzərinə düşür. Beləliklə, 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələbləri pozulub.¹⁴⁸

2-ci maddənin prosesual tələblərinə əməl edilib-edilməməsi məsələsinə gəldikdə, Məhkəmə dövlətin hərəkətsizliyindən daha çox, hərəkətlərini eyni qaydada tənqid etdi. Araşdırmada çoxlu sayda qüsurlar vardı: cinayət istintaqı üç ay gecikdirildikdən sonra başlanmışdı; müstəntiqlər hətta qətlərdə iştirakı güman edilən hərbi dəstənin dəqiq adını və yerini müəyyən etməyə, yaxud hadisələrin şahidləri tərəfindən adları bildirilən bəzi əsgərlərin kimliyini aydınlaşdırmağa cəhd etməmişdilər. Araşdırma aparılan ərazidə aparılmış hərbi əməliyyatların planını əldə etməmişdilər. Halbuki Məhkəmənin

qeyd etdiyi kimi, “bu plan sözügedən cinayətlərin halları ilə bağlı mühüm sübut ola bilərdi”. Cəsədlərin və mühüm sübutların olduğu yeri göstərə bilən rayonun xəritəsi, ya da planı tərtib edilməmişdi; 1999-2000-ci ilin qışında Qroznıda qalmış yerli sakinlərin siyahısını müəyyən etmək, yaxud ərizəçilərin adlarını çəkdiyələri şahidləri tapmaq və ya yerlərini müəyyən etmək üçün, görünür, heç bir cəhd göstərilməmişdi. Patoloji anatomik müayinənin həyata keçirilməsi barədə nə qərar qəbul olunmuş, nə də həmin müayinə keçirilmişdi; cəsədlərin bəzilərinin məhkəmə-tibb ekspertizası ümumiyyətlə həyata keçirilməmişdi. Nəhayət, araşdırma səkkiz dəfə təxirə salınmış və yenidən bərpa olunmuş, iş ən azı dörd dəfə bir prokurorluqdan digərinə göndərilmişdi, özü də bu barədə nə bir izahat, nə də ərizəçilərə məlumat verilmişdi. Buna görə də Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, hakimiyət orqanları qətlərin halları ilə bağlı səmərəli cinayət araşdırması aparmayıblar və bununla da 2-ci maddənin prosesual tələbi pozulub.¹⁴⁹

Məhkəmə həmçinin Hökumətin belə bir ilkin etirazını rədd etdi ki, ərizəçilər

araşdırmanın nəticələrindən şikayət vermək və ya mülki iddia qaldırmaq imkanına malik olsalar da bunu etməyiblər, buna görə də daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirməyiblər. Yuxarıda qeyd olunan yubadılmaların və hərəkətsizliyin işığında Məhkəmə “əmin deyil ki, hətta ərizəçilərə proses barədə lazımi qaydada məlumat verilsəydi və onlar prosesdə iştirak etsəydilər belə, bu cür şikayət prosesdəki qüsurları aradan qaldıra bilərdi”.

Yuxarıda müzakirə edilmiş *Salmanın işində* olduğu kimi, lazımi cinayət istintaqının aparılmaması “mövcud vəsiyyətdə mülki hüquqi müdafiə vasitələrinə əl atılmasını eyni dərəcədə səmərəsiz etmişdi”. Buna görə də Məhkəmə Hökumətin ilkin etirazını rədd etdi.¹⁵⁰

*Yaşa Türkiyəyə qarşı iş*¹⁵¹ ərizəçiyə, onun qardaşına və əmisinə edilmiş bir neçə hücumla bağlı idi, hücumların nəticəsində əmisi qətlə yetirilmişdi. Ərizəçi iddia edirdi ki, o və əmisi kürd yönümlü “Özgür gündəm” qəzetinin satışında iştirak etdiklərinə görə polis əməkdaşları tərəfindən təhdid edildikdən sonra atəşə məruz qalıblar və bu hadisələr bu və digər

¹⁴⁹ *Xaşiyyəv və Akayevanın işi üzrə qərar*, b. 156-166.

¹⁵⁰ *Xaşiyyəv və Akayevanın işi üzrə qərar*, b. 165-166.

¹⁵¹ *Yaşa Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 2 sentyabr 1998-ci il tarixli qərar.

kürd yönümlü qəzetlərin nəşri və satışı ilə məşğul olan insanlara qarşı təqib və hücum kampaniyasının tərkib hissəsi olub. Onlar qəzet sahiblərinə, jurnalistlərə, qəzet işçilərinə və satıcılara edilmiş bir sıra hücumları qeyd etdilər. Hökumət bildirdi ki, ərizəçiyə və onun əmisinə qarşı hücumlarda təhlükəsizlik qüvvələrinin iştirak etdiyi barədə ərizəçinin iddiasını təsdiq edən heç bir sübut yoxdur. O, həmçinin bildirdi ki, ərizəçi hücum edənlərin dövlət nümayəndələri olduğu barədə müvafiq dövlət orqanlarına heç vaxt rəsmən şikayət etməyib. Bundan başqa, əmisinin qatillərinin əslində onu hədəfə aldıkları ilə bağlı bir polis əməkdaşının ona dedikləri barədə ərizəçinin iddiasını təsdiq edən heç bir sübut yoxdur. Hökumət həmçinin qəzetlərin satışı ilə hər hansı şəkildə əlaqəsi olan şəxslərin rəsmən təhdid edilməsi faktını təkzib etdi.

Komissiya qeyd etdi ki, ərizənin məğzini təşkil edən faktları şübhə altına alan yoxdur. 15 yanvar 1993-cü ildə iki nəfərin ona hücumu zamanı ərizəçi Əşrəf Yaşaya güllə atılıb və o, ciddi xəsarət alıb. Onun əmisi Həşim Yaşa 14 iyun 1993-cü ildə

silahlı şəxs tərəfindən güllə ilə qətlə yetirilib. Komissiya bu qənaətə gəldi ki, ərizəçiyə atəş açılmasında təhlükəsizlik qüvvələrinin və ya polisin nümayəndələrinin iştirakını əsaslı şübhə yeri qalmadan təsdiq edən hər hansı sübut yoxdur. Lakin “Özgür Gündəm” qəzetinin jurnalisti və sahibi cənab Yaşar Kayanın müdafiə olunmaq üçün nazirlik səviyyəsində müraciətlərini və etiraz ərizələrini, habelə qəzetlə əlaqəsi olan şəxslərə çoxsaylı hücumları nəticəsində Komissiya qərara aldı ki, Hökumət bunu bilirdi və ya bilməyə bəreclu idi ki, qəzetin nəşrində və yayımında iştirak edən şəxslər dövlət nümayəndələrinin təqdir etdiyi, yaxud təqdir etməsə də, dözümlülükə yanaşdığı kampaniyanın qurbanı olmaqdan ehtiyat edirdilər.

Ərizəçi Türkiyənin baş naziri üçün hazırlanmış məruzəni (“*Susurluk məruzəsi*”) Məhkəməyə təqdim etdi, orada digər məsələlərlə yanaşı qəzetlərə və müxbirlərə hücumlardan danışılırdı. Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, məruzədə təsvir edilən hadisələr “qəzet nəşr edən müəyyən şirkətlərin, xüsusən “Özgür Gündəm” qəzetini nəşr edən şirkətin taleyi bu baxımdan xü-

susilə həyəcan doğurur”, amma bununla belə, qərara aldı ki:

“Susurluk məruzəsi ərizəçiyə və onun əmisinə hücum edənlərin kifayət qədər dəqiqliklə müəyyən edildiyini ehtimal etməyə imkan verən material deyil. Həqiqətən, ərizəçi öz yaddaş qeydində, demək olar ki, bununla razılaşıır [...].

Müvafiq surətdə, Məhkəmə hesab etmir ki, o, bu şikayətlə bağlı Komissiyanın gəldiyi nəticədən kənara çıxmalıdır. Eləcə də o, müvafiq surətdə qərara alır ki, iş üzrə materiallar əsaslı şübhə yeri qalmadan belə nəticə çıxarmağa əsas vermir ki, cənab Əşrəf Yaşanın hücumu məruz qalması və onun əmisinin öldürülməsi təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən törədilib.¹⁵²

Buradan belə nəticə çıxır ki, 2-ci maddənin maddi- hüquqi tələbləri pozulmayıb.¹⁵³

Qətlərlə bağlı araşdırmalara gəldikdə, Məhkəmə qeyd etdi ki, onlar formal olaraq açıq olsa da, Hökumət araşdırmalarda irəliləyişə dair çox az sübut təqdim etdi. Haşim Yaşanın məsələsində hakimiyyət orqanları patoloji anatomik müayinə keçirmiş, ekspertin ballistik rəyini almış, mər-

humun oğlu da daxil olmaqla üç şahidi dinləmişdilər. Lakin Komissiyanın sorğularına baxmayaraq, sonrakı tədbirlər və ya irəliləyiş barədə heç bir sübut təqdim edilməyib. Hökumətin verdiyi yeganə izahat ondan ibarət olub ki, araşdırma terrorizmə qarşı mübarizə kontekstində aparılıb və digər işlərlə kompleks müqayisə aparılmasını tələb edir. Məhkəmə:

.. belə bir faktı nəzərə almağa hazırdır ki, Türkiyənin bu bölgəsində həmin vaxt hökm sürən mühit PKK-nın [kürdlərin əsas separatçı qrupu] zorakı fəaliyyəti ilə və bunun cavabında dövlət orqanlarının gördükləri tədbirlərlə əlamətdar idi və bu, dövlətdaxili məhkəmə prosesləri zamanı təkzibolunmaz sübutların axtarılmasına mane ola bilərdi. Lakin belə hallar dövlət orqanlarını 2-ci maddə üzrə araşdırma aparmaq öhdəliyindən azad etmir, əks halda bölgədə cəzasızlıq və güvənsizlik mühiti daha da güclənərdi və beləliklə, qapalı dairə yaranardı [...].

Bundan əlavə, hakimiyyət orqanları, görünür, dövlət nümayəndələrinin hücumlarda iştirakının mümkünlüyünü istisna

¹⁵² Yaşanın işi üzrə qərar, 96-cı bənd; qərarın əvvəlki bəndinə istinad buraxılıb.

¹⁵³ Yaşanın işi üzrə qərar, b. 97.

edirdilər. Hərçənd, Komissiyanın qeyd etdiyi kimi, onlar bunu bildirdilər və ya bilməyə borclu idilər ki, “Özgür Gündəm” qəzetinin nəşrində və ya yayımında iştirak edən şəxslərə qarşı hücumlar “dövlət rəsmilərinin təqdir etdiyi, yaxud təqdir etməsə də dözümlülüklə yanaşdığı razılaşıdırılmış kampaniyanın” tərkib hissəsidir. Buna görə, habelə hadisələrdən beş ildən artıq vaxt keçdikdən sonra araşdırmalarda “konkret və ümidverici irəliləyiş olmadığına görə” araşdırmaları 2-ci maddənin tələb etdiyi şəkildə səmərəli araşdırma hesab etmək olmaz. Buna görə də bu işdə 2-ci maddənin prosesual tələbləri pozulub.¹⁵⁴

Oxşar məsələlər *Kılıç Türkiyəyə qarşı* işdə¹⁵⁵ də qaldırıldı; bu iş “Özgür Gündəm” qəzetinin jurnalisti Kamal Kılıçın qətli ilə bağlı idi, o, Haşim Yaşanın qətlinə bir ay sonra öldürülmüşdü. Bu işdə Məhkəmə 2-ci maddənin həm maddi-hüquqi, həm də prosesual tələblərinin pozulduğunu müəyyən etdi.

Maddi-hüquqi tələblərin pozulması belə bir faktdan irəli gəlirdi ki, qurban açıq-aydın dövlət orqanlarından müdafiə istəmişdi, onlar onun qanunsuz hücumu məruz

qalması riskinin “real və birbaşa” olduğunu bildirdilər və ya bilməli idilər, lakin heç bir müdafiə tədbiri görmədilər. Halbuki, Məhkəmənin fikrincə, “geniş çeşidli qabaqlayıcı tədbirlər görə bilərdilər”.¹⁵⁶

Bundan başqa, dövlət orqanları “təhlükəsizlik qüvvələrindəki elementlərin xəbəri olmaqla və ya razılığı ilə hərəkət edən şəxslərin və ya qrupların fəaliyyətlərindən irəli gələn risklərin mümkün olduğunu” bildirdilər və ya bilməli idilər.¹⁵⁷

İnsan həyatını qorumaq məqsədi daşıyan qanunvericilik bazası qüvvədə idi: Türkiyə Cinayət Məcəlləsi adam öldürməni qadağan edirdi; cinayətlərin qarşısını almaq və prokurorların göstərişləri əsasında onları araşdırmaq funksiyasını daşıyan polis və jandarm qüvvələri vardı; həmçinin cinayət qanunvericiliyinin müddəalarını tətbiq edərək cinayətkarların işlərinə baxan, onları məhkum edərək cəzalandıran məhkəmələr vardı.¹⁵⁸ Lakin bu qanunvericilik bazasına xələl gətirən belə bir hal mövcud idi ki, təhlükəsizlik qüvvələrinin iştirakı ilə baş vermiş ölüm hallarının istintaqı müəyyən hallarda (o cümlədən *Kılıçın işində*) inzibati şuralara həvalə

¹⁵⁴ *Yaşanın işi* üzrə qərar, b. 103-107; əvvəlki bəndlərə və Komissiyanın məruzəsinə istinadlar buraxılıb.

¹⁵⁵ *Kılıç Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 28 mart 2000-ci il tarixli qərar.

¹⁵⁶ *Kılıçın işi* üzrə qərar, b. 76. Məhkəmənin bu məsələ ilə bağlı əsaslandırması ilə tanış olmaq üçün qərarın əvvəlki bəndlərinə bax.

¹⁵⁷ *Kılıçın işi* üzrə qərar, 68-ci bənd; bu bənddə 1993-cü il tarixli ilkin məruzəyə və 1998-ci il tarixli Susurluk məruzəsinə istinad edilib.

¹⁵⁸ *Kılıçın işi* üzrə qərar, b. 70.

olunurdu, bu isə təhlükəsizlik qüvvələrinin iştirakı ilə baş vermiş ölüm hallarının araşdırılması üçün müstəqil və səmərəli proseduru təmin etmirdi;¹⁵⁹ təhlükəsizlik qüvvələrinin törətdiyi hüquq pozuntularına dair iddiaların dövlət orqanları tərəfindən araşdırılmadığı barədə bir sıra məlumatlar vardı, bu isə istər Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə prosessual öhdəliklərin, istərsə də 13-cü maddədə nəzərdə tutulmuş səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri haqqında tələbin pozulması demək idi¹⁶⁰; prokurorlar “insidentlər barədə təhlükəsizlik qüvvələrinin təqdim etdikləri hesabatları həqiqət kimi qəbul edir və cüzi sübutlar əsasında və ya sübutlar olmadan bu insidentləri PKK-nın ayağına yazırdılar;¹⁶¹ belə hallarda işlər avtomatik olaraq milli təhlükəsizlik məhkəmələrinin yurisdiksiyasına aid edilirdi, bir sıra digər işlərdə Məhkəmə bunu Konvensiyanın 6-cı maddəsində nəzərdə tutulmuş müstəqillik tələbinə uyğun olmayan hal hesab etmişdi.¹⁶² Məhkəmə bu qənaətə gəlirdi ki:

... bu qüsurar bu işə aidiyyəti olan dövrdə cənub-şərq bölgəsində cinayət qanunvericiliyinin təmin etdiyi müdafiə-

nin səmərəliliyinə xələl gətirib. O, hesab edir ki, bu, Komissiya öz məruzəsində qeyd etdiyi kimi, Konvensiya əsasında təmin edilən əsas hüquq və azadlıqlara hörmət edilən demokratik cəmiyyətdə təhlükəsizlik qüvvələrinin qanunun aliliyi ilə bir araya sığmayan hərəkətlərinə görə cəzasızlığına şərait yaradıb və ya cəzasızlığını stimullaşdırıb.¹⁶³

Beləliklə, hüququn “qanunla” müdafiəsi praktiki olaraq o dərəcədə ciddi şəkildə zəifləyib ki, cinayət qanunvericiliyi daha 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələbinə cavab verməyib. Buna görə də bu maddənin bu aspekti pozulmuş olub.

Başqa sözlə, konkret bir işin istintaqında qüsurlar olduqda, bu, 2-ci maddənin pozuntusuna gətirib çıxarır. Lakin hüquq sistemi müəyyən qətl hallarının lazımı istintaqını *mütəmadi olaraq* təmin etmirsə, bu o deməkdir ki, bu maddənin maddi-hüquqi aspekti də pozulur, belə hallarda “qanun” yaşamaq hüququnu daha “qorumur”.

Əgər konkret iş hüquq sisteminin mütəmadi müdafiəsindən məhrum olan kateqoriyaya düşürsə, bu halda da, təbii ki, həmin işdə prosessual tələblərə də riayət

¹⁵⁹ *Kılıçın işi* üzrə qərar, 72-ci bənd; bu bənddə *Güleç* və *Uğurun* işlərinə istinad edilib.

¹⁶⁰ *Kılıçın işi* üzrə qərar, 73-cü bənd; bu bənddə 2-ci maddə ilə bağlı *Kaya*, *Ergi*, *Yaşa*, *Çakıcı* və *Tanrıqulunun* işlərinə istinad edilib.

¹⁶¹ *Kılıçın işi* üzrə qərar, b. 73.

¹⁶² *Kılıçın işi* üzrə qərar, 74-cü bənd; bu bənddə *Incal Türkiyəyə qarşı iş*ə istinad edilib.

¹⁶³ *Kılıçın işi* üzrə qərar, b. 75.

edilməyəcəkdir. Məsələn, *Kılıcın işində* araşdırmanın əhatə dairəsi və müddəti məhdud idi; qətl hadisəsinə islamçı Hizbullah qrupunun həbsə alınmış üzvü tərəfindən törədilmiş separatizm cinayəti kimi yanaşılırdı, hərçənd, bu işi həmin konkret cinayətlə əlaqələndirən birbaşa sübut yox idi; həmçinin “insident zamanı təhlükəsizlik qüvvələri ilə hər hansı gizli sövdələşmənin araşdırılması üçün hər hansı tədbirlərin görüldüyünü göstərən əlamətlər də yox idi”.¹⁶⁴ Buna görə də ayrıca olaraq 2-ci maddənin prosessual tələbləri də pozulmuşdu.

Kılıcın işi üzrə qərarla qeyd edildiyi kimi, dövlət qətl hallarına dözümlüləklə yanaşmaqdan savayı həm də qatillərlə gizli sövdələşməyə girirsə, onda dövlətin üzərinə hərtərəfli, tam və sürətli araşdırma aparmaq üzrə olduqca böyük məsuliyyət düşür. *Şeneqan Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*¹⁶⁵ bu bir daha təsdiq edildi. Həmin işdə şimali irlandiyalı Patrik Şeneqan 1991-ci ildə Olsterin Azadlıq Mücahidləri (OAM) adlı loyaliyyətçi (yəni Britaniya yönümlü) terror təşkilatı tərəfindən güllə ilə qətlə yetirilmişdi. Patrik Şeneqan Britani-

ya təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən İrlandiya Respublikaçılar Ordusunun (İRO) üzvü olmaqda şübhəli bilinirdi.¹⁶⁶ O, dəfələrlə həbsə alınmışdı. Onun anası (o, iş üzrə ərizəçi idi) iddia edirdi ki, dindirmə zamanı oğlu Krallığın Olster üzrə polis qüvvələrinin (KOP) (o vaxt Şimali İrlandiya polisi belə adlanırdı) əməkdaşları tərəfindən təhdid edilmişdi. Patrik Şeneqanın terrorizmdə şübhəli bilinməsinə səbəb olmuş informasiya, o cümlədən fotomontaj itirilmişdi, güman edilirdi ki, onlar silahlı yük maşınının arxa tərəfindən yerə düşmüş və ola bilsin ki, OAM-a mənsub olan terrorçuların əlinə keçmişdi. Atışma zamanı yerli polislərin çoxu yol qəza hadisəsi ilə bağlı başqa yerə çağırılmışdı və hakimiyyət orqanları iddia edirdilər ki, onları radio ilə atışma yerinə çağırmaqda çətinlik çəkmişdilər. Qatillər qaçıb aradan çıxmışdılar.

İstintaq yalnız dörd il yarım sonra başlanmışdı, lakin onun vəzifələri bilavəsiti ölümün səbəblərini (ölüm döş qəfəsindəki güllə yarası nəticəsində baş vermişdi) müəyyən etməklə məhdudlaşdı: istintaq aparalarının işin hallarını və ya po-

¹⁶⁴ *Kılıcın işi* üzrə qərar, b. 82. Bu məsələ barədə Məhkəmənin izahatı ilə bağlı daha ətraflı məlumat üçün bir daha qərarın əvvəlki bəndlərinə bax.

¹⁶⁵ *Şeneqan Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 4 may 2001-ci il tarixli qərar.

¹⁶⁶ 58-ci haşiyə qeydinə bax.

lis və təhlükəsizlik qüvvələrinin hərəkətlərini (və ya hərəkətsizliyini) daha geniş araşdırmaq səlahiyyəti yox idi. Polisə qarşı Şikayətlər üzrə Müstəqil Komissiya (PŞMK) nəzarəti altında hərəkət edən polis rəisinin köməkçisi KOP əməkdaşlarının atışma yerindəki davranışı ilə bağlı araşdırma apardı. Bu araşdırma nəticəsində müvafiq müfəttişə lazımı “məsləhət” verildi və həmin məsləhət bölmənin intizam kitabında qeydə alındı. Dövlət prokurorluğunun direktoru heç bir polis əməkdaşına qarşı cinayət təqibinə başlamamağı qərara aldı. Ərizəçi KOR-un polis rəisinə və Müdafiə Nazirliyinə qarşı mülki iddia qaldırdı, lakin Məhkəmə qərar çıxaran vaxt həmin işə baxılması hələ başa çatmamışdı.

Ərizəçi Məhkəmə qarşısında iddia etdi ki, oğlunun ölümü təhlükəsizlik qüvvələrinin yarımhərbi loyalist qrupları ilə gizli sövdələşməsi nəticəsində baş verib və o, tipik qətl halının qurbanı olub, söhbət İRO-ya üzv olduğu və ya rəğbət bəslədiyi güman edilən şəxslərin hakimiyyət orqanlarının xəbəri olmaqla və iştirakı ilə qətlə yetirilməsindən gedir.¹⁶⁷ Məhkəmə qəra-

ra aldı ki, əgər bu iddialar doğrudursa, ortaya “ciddi məsələlər” çıxır. Lakin bu iddiaların doğruluğunu müəyyən etmək üçün “faktlara dair bir sıra mühüm məsələlər ... həll edilməlidir”.¹⁶⁸ Hazırda işə Britaniya məhkəmələrində baxıldığı bir vaxtda Məhkəmə faktların müəyyən edilməsi üçün öz araşdırmasını aparmağa hazır deyil: faktları müəyyən etmək və təhlükəsizlik qüvvələrinin yol verdiyi sui-istifadə və ya ehtiyatsızlıq hallarını aşkara çıxarmaq imkanından mülki məhkəmələri məhrum edən hər hansı elementlər müəyyən edilməyib.¹⁶⁹ Məhkəmə həmçinin sadəcə olaraq tərəflərin təqdim etdiyi materiallara əsaslanma bilməz.¹⁷⁰

Eynilə Məhkəmə bu işdə və eyni dövrə aid olan və paralel olaraq Məhkəmə tərəfindən baxılan Şimali İrlandiya ilə bağlı digər üç işdə təhlükəsizlik qüvvələri ilə loyalist yarımhərbi qruplar arasında gizli inzibati sövdələşmə praktikasının olub-olmadığını araşdırmaqdan imtina etdi. O, bu dörd işin hamısında bildirdi ki, bu məsələnin araşdırılması “bu şikayətin hüddulərindən kənara çıxmış olardı”.¹⁷¹

Bununla belə, Məhkəmə Hökumətin

¹⁶⁷ Beynəlxalq Şəffaflıq Təşkilatı (*Amnesty International*), Human Rights Watch (*Human Rights Watch*) və Britaniyalı İrlandların Hüquqlarını Mühafizə Təşkilatı kimi QHT-lər, eləcə də Hakimlərin və vəkillərin müstəqilliyi üzrə BMT-nin Xüsusi Məruzəçisi bu məsələ ilə bağlı, xüsusən də şimali irlandiyalı vəkil Patrik Finyukenin qətl ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə etdilər, gizli sövdələşmə ilə bağlı digər iş həmin qətlə əlaqədar idi; bax: *Finyuken Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 1 iyul 2003-cü il tarixli qərar. İddia edilən siyasətlə bağlı Hökumətin məruzəsi ictimaiyyətə açıqlanmadı, hərçənd, məruzədə bəzi şübhələr açıq-aydın təsdiq edilirdi, Məhkəmə ərizəçilərin bu məruzəni Hökumətdən istəmək barədə Məhkəməyə göndərdiyi xahişi rədd etdi.

¹⁶⁸ *Şeneqanın işi* üzrə qərar, b. 94.

¹⁶⁹ *Şeneqanın işi* üzrə qərar, 95-96-cı bəndlər; bu bəndlərdə *Salman Türkiyəyə qarşı* işə (həmin işdə polis əməkdaşları əsasən patoloji anatomik müayinə prosedurunun qüsurlu aparılması ucbatından işgəncələrə dair sübutlar olmadığına görə bəratə almışdılar) və *Gül Türkiyəyə qarşı* işə (bu işdə hadisə yerinin məhkəmə-tibb ekspertizası və patoloji anatomik müayinə prosedurları hadisə-

lərin səmərəli şəkildə bərpa olunmasına mane oldu) istinad edilib.

170 *Şeneqanın işi* üzrə qərar, b. 97.

171 *Şeneqanın işi* üzrə qərar, b. 98. Məhkəmə yuxarıda sitat gətirilən son iki parçanı və inzibati praktikaya dair mülahizəni Şimali İrlandiya ilə bağlı aşağıdakı üç iş üzrə qərarlarda da eyni ilə təkrar etdi: *Kelli və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 4 may 2001-ci il tarixli qərar, b. 101-104; *Hyu Cordan Birləşmiş Krallığa qarşı*, 4 may 2001-ci il tarixli qərar, b. 111-114; *Makkerr Birləşmiş Krallığa qarşı*, 4 may 2001-ci il tarixli qərar, b. 117-120. Məhkəmə bu dörd işə 4 aprel 2001-ci ildə baxdı.

172 *Şeneqanın işi* üzrə qərar, 99-cu bənd; bu bənddə *Kaya* və *Yaşanın* işlərinə istinad edilib.

173 Gördüyümüz kimi, bu, *Yaşanın işi* üzrə qərarla ziddiyyət təşkil edir, həmin işdə Məhkəmə qərara almışdı ki, 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələbləri pozulmayıb. Məhkəmə Şimali İrlandiya ilə bağlı digər üç işdə də *Şeneqanın işindəki* ilə eyni qərar çıxardı, yalnız *Kellinin işi* istisna təşkil etdi, həmin işdə Kellinin ailəsi dövlətə qarşı mülki iddia qaldırmamışdı. Məhkəmə qərara aldı ki, onun ailəsinin 2-ci maddənin maddi-hüquqi pozuntusu ilə bağlı şikayətini

belə bir arqumentini də rədd etdi ki, mülki iş hələ başa çatmadığına görə ərizəçi daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirməyib, rəddetmənin səbəbi bu idi ki, mülki proses son nəticədə yalnız kompensasiya ödənişi ilə nəticələnmə bilirdi və 2-ci maddədə nəzərdə tutulmuş öhdəliklər sadəcə kompensasiya ilə təmin oluna bilməzdi.¹⁷² Buna görə də yekunda Məhkəmə 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələblərinə əməl edilib-edilmədiyini və konkret olaraq qətlə görə dövlətin məsuliyyət daşıyıb-daşmadığı barədə hər hansı nəticə çıxarmadı.¹⁷³

Əvəzində o, diqqətini 2-ci maddənin prosessual tələblərinə yönəltdi və bir sıra qüsuruları qeyd edərək onları qısaca aşağıdakı kimi ümumiləşdirdi:

- Patrik Şeneqanın ölümündə gizli sövdələşmə olduğuna dair iddialarla bağlı vaxtında və ya səmərəli araşdırma aparıldığını göstərən əlamətlər yoxdur;
- insidenti araşdıran polis əməkdaşları qurbana atəş açmış yarımhərbi loyalyist yaraqlıları ilə sövdələşmədə əli olduğu iddia edilən təhlükəsizlik qüvvələri əməkdaşlarından müstəqil olmayıblar;

➤ iddia edilən sövdələşmə ilə bağlı cinayət təqibinə başlamamaq barədə dövlət prokurorluğunun qərarı üzərində ictimai nəzarət olmayıb və qərarın səbəbləri barədə qurbanın ailəsinə məlumat verilməyib;

➤ Patrik Şeneqanın hədəfə alınması və qətlə yetirilməsi məsələsində təhlükəsizlik qüvvələrinin əməkdaşlarının gizli sövdələşməyə girməsi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması istintaq aparalarının səlahiyyəti xaricində olub;

➤ istintaq proseduru aşkara çıxarıla bilən hər hansı cinayət əməli ilə bağlı cinayət təqibini təmin etməkdə səmərəli rol oynaya bilən hər hansı verdikt və ya nəticə çıxarılmasına şərait yaratmayıb;

➤ şahidlər dindirilməzdən əvvəl istintaqa verilmiş ifadələrin açıqlanmaması ərizəçinin istintaqda iştirak etmək imkanına xələl gətirib;

➤ istintaq prosesi ləng həyata keçirilib.¹⁷⁴

Gizli sövdələşmə iddiaları ilə bağlı hakimiyyət orqanları tərəfindən hansı növ prosedurun qəbul edilməsinin zəruri oldu-

ğunu müəyyən etmək, habelə bu məqsəd üçün bütün zəruri standartlara cavab verən “vahid bir proseduru” müəyyənləşdirmək Məhkəmənin vəzifəsi deyil. Bununla belə, nəzərdən keçirilən işdə “mövcud prosedurlar ədalətli balansı təmin etməyib”: yuxarıda sadalananlardan görüldüyü kimi, müxtəlif prosedurların hamısında şəffaflyq və səmərəlilik baxımından qüsurlar olub. Buna görə də Məhkəmə Hökumətin belə bir iddiasını rədd etdi ki, polisın araşdırması, təhqiqat, PŞMK-nın araşdırması və dövlət prokurorluğunun həyata keçirdiyi yoxlama ayrı-ayrılıqda prosessual tələblərə cavab verməsə də, məcmu halında bu tələblərə cavab verib; beləliklə, Məhkəmə qərara aldı ki, 2-ci maddənin prosessual tələbləri pozulub.¹⁷⁵

“Yoxa çıxma halları”

Yuxarıda təsvir edilənlərlə eyni yanaşma “yoxa çıxma” hallarına da aiddir, bunu ən azı son dövrlərin presedentləri barədə söyləmək olar. Bu tip ilk iş olan *Kurt Türkiyəyə qarşı* işdə¹⁷⁶ Məhkəmə qərara aldı ki, ərizəçinin oğlu Üzeyir Kurtu sonuncu

dəfə təxminən dörd il yarım əvvəl təhlükəsizlik qüvvələrinin əməliyyatı zamanı əsgərlərin əhatəsində görsələr də, onun işgəncəyə məruz qaldığını və ya qətlə yetirildiyini təsdiq edən sübut yoxdur; buna görə də iş 2-ci maddə üzrə deyil, 5-ci maddə üzrə (özbaşına tutulmaqdan və həbsdə saxlanmaqdan müdafiə hüququ) araşdırılmalıdır.¹⁷⁷ Məhkəmə hesab etdi ki:

*Konvensiyanın 5-ci maddəsi ilə təmin edilən şəxsiyyətin azadlıq və təhlükəsizlik hüququ kobud şəkildə pozulub və bu fakt Üzeyir Kurtun taleyinə görə ciddi narahatlıq doğurur.*¹⁷⁸

Məhkəmə həmçinin hesab etdi ki, Üzeyir Kurtun anası (ərizəçi) oğlunun həbsdə olduğunu düşündüyünə görə, lakin “onun sonrakı taleyi barədə heç bir rəsmi məlumatın olmadığına görə” üçün uzun müddət narahatlıq keçirib. Buna görə də Məhkəmə qərara aldı ki, ananın özü Konvensiyanın 3-cü maddəsində təsbit olunmuş işgəncəyə, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaltdan rəftara və ya cəzaya qarşı qadğanın pozulmasının qurbanı olub.¹⁷⁹ Lakin sonradan baxdığı *Çakıcı Türkiyəyə qarşı* işdə Məhkəmə vurğuladı ki, “Kur-

araşdırma bilməz, çünki ailə bu məsələ ilə bağlı daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirməmişdi. Amma bununla belə, Məhkəmə bu işdə 2-ci maddə üzrə prosessual öhdəliklərin pozuntusu ilə bağlı şikayətləri digər ərizəçilərin müvafiq şikayətləri ilə birlikdə nəzərdən keçirdi.

¹⁷⁴ *Şeneqanın işi* üzrə qərar, b. 122.

¹⁷⁵ Bax: *Şeneqanın işi* üzrə qərar, b. 123-125.

¹⁷⁶ *Kurt Türkiyəyə qarşı iş* üzrə Böyük Palatanın 25 may 1998-ci il tarixli qərarı.

¹⁷⁷ *Kurtun işi* üzrə qərar, b. 107-108.

¹⁷⁸ *Kurtun işi* üzrə qərar, b. 129.

¹⁷⁹ *Kurtun işi* üzrə qərar, b. 134.

180 *Çakıcı Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 8 iyul 1999-cu il tarixli qərar, b. 98-99.

181 Bu məsələ aşağıda müzakirə olunan *Ertak Türkiyəyə qarşı* işdə qaldırılmadı, lakin aşağıda *Ertakin işindən* sonra müzakirə olunan *Timurtaş Türkiyəyə qarşı* işdə Məhkəmə bir daha hesab etdi ki, ərizəçi (“yoxa çıxmış” şəxsin atası) 3-cü maddədə nəzərdə tutulan rəftara məruz qalıb, çünki “təhlükəsizlik qüvvələrinin müəyyən üzvləri ərizəçinin üzünə duraraq həqiqəti danmaqla, yəni oğlunun həbsə alınmadığını söyləməklə ərizəçinin narahatlığına qarşı kobudcasına etniasızlıq nümayiş etdiriblər” (*Timurtaş Türkiyəyə qarşı*, b. 97).

182 *Ertak Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 9 may 2000-ci il tarixli qərar.

tun işində ... belə bir prinsip bərqərar edilməyib ki, “yoxa çıxmış” şəxsin ailə üzvü 3-cü maddəyə zidd olan rəftarın qurbanıdır”. Əslində “ailə üzvünün qurban sayılıb-sayılmaması ərizəçinin iztirablarına insan hüquqlarının ciddi pozuntularının qurbanı olmuş şəxsin qohumlarının labüd surətdə məruz qaldıqları emosional narahatlıqdan fərqlənən keyfiyyət və xarakter verən xüsusi amillərin mövcudluğundan asılıdır”. Bu işdə Məhkəmə qərara aldı ki, ərizəçi (“yoxa çıxmış” şəxsin qardaşı) pozuntunun qurbanı deyil.¹⁸⁰

Sonrakı işlərdə, ola bilsin ki, bu sahədə beynəlxalq hüququn inkişafının təsiri altında, Məhkəmə tutularaq həbsxanaya salındıqdan sonra harada olduqları bilinməyən şəxslərin işlərinə 2-ci maddə üzrə baxmağa hazır olduğunu nümayiş etdirdi, lakin o, “yoxa çıxmış” şəxslərin yaxın qohumlarına 3-cü maddənin tətbiqinə əvvəlki kimi bir qədər şübhə ilə yanaşır.¹⁸¹

Ertak Türkiyəyə qarşı işdə¹⁸² ərizəçi İsmayıl Ertak iddia edirdi ki, oğlu Mehmet Ertak üç nəfər ailə üzvü ilə birlikdə işdən qayıdarkən 20 avqust 1992-ci ildə şəxsiyyət sənədlərinin yoxlanması zamanı həb-

sə alınıb. O, Mehmeti polis həbsxanasında gördüklərini və onun işgəncələrə məruz qaldığını söyləyən şahidlərin adlarını bildirdi. İxtisasca vəkil olan bir məhbus məlumat verdi ki, Mehmeti Ertak işgəncələrdən sonra onun kamerasına böyük ehtimalla ölmüş vəziyyətdə gətirilib, sonra isə kameradan aparılıb. O, sonra Mehmeti heç vaxt görməyib. Hakimiyyət orqanları Mehmetin həbsə alındığını inkar etdilər və bildirdilər ki, onun adı həbsə alınanların qeydiyyatı kitabına daxil edilməyib.

Komissiyanın nümayəndələri ərizəçinin və hakimiyyət orqanlarının xeyrinə ifadə vermiş şahidləri Türkiyədə dindirdilər. Sonda onlar bu nəticəyə gəldilər ki, Mehmet Ertak həqiqətən həbsə alınıb. Onlar qeyd etdilər ki, həbsə alındığı şübhə doğurmayan digər bir şəxsin adı da qeydiyyat kitabına daxil edilməyib. Üstəlik, hakimiyyət orqanları həbsxananın qeydiyyat kitabındakı qeydlərin surətlərini təqdim etmədilər, halbuki Məhkəmə bunu onlardan aydın şəkildə istəmişdi. Mehmet Ertakin həbsi ilə bağlı mühüm məsələlər barədə şahidin prokurora verdiyi ifadə Komissiyaya təqdim edilmiş materialların arasına

daxil edilməmişdi. Məhkəmə bu və digər sübutların əsasında qərara aldı ki:

... əsaslı şübhə yeri qalmadan bu qənaətdə gəlmək üçün kifayət qədər sübut vardır ki, tutulduqdan və həbsxanaya aparıldıqdan sonra Mehmet Ertak təhlükəsizlik qüvvələrinin həbsxanasında olduğu müddətdə etiraf edilməyən ciddi dərəcəli qəddar rəftara məruz qalıb və ölüb. Buna görə də bu iş Kurtun işindən fərqləndirilməlidir [...], həmin işdə Məhkəmə ərizəçi qadının oğlunun yoxa çıxması ilə bağlı şikayətlərini 5-ci maddə üzrə araşdırmışdı. Kurtun işində ərizəçinin oğlu həbsxanaya aparılısa da, sonradan onun nə cür rəftara məruz qaldığına və ya sonrakı taleyinə dair hər hansı başqa sübut yox idi.

Məhkəmə hakimiyyət orqanlarının nəzarətləri altında olan fərdlərin taleyinə görə cavabdeh olduqlarını vurğulayaraq qeyd edir ki, Mehmet Ertakın həbsindən sonra nələrin baş verdiyinə dair heç bir izahat verilməyib.

Müvafiq olaraq, o, hesab edir ki, bu işin halları baxımından Mehmet Ertakın ölümünə görə Hökumət məsuliyyət daşıyır,

*həmin ölümə Ertakın həbsindən sonra dövlət nümayəndələri səbəb olublar; buna görə də bu məsələ ilə bağlı 2-ci maddənin pozuntusu baş verib.*¹⁸³

Sonra Məhkəmə 2-ci maddənin prosesual tələbinə riayət edilib-edilmədiyini araşdırdı, artıq yuxarıda gördüyümüz kimi, həmin tələbə əsasən, adam öldürmə halları ilə (yaxud ən azı həbsxanada, yəni dövlətin ixtiyarında olan şəxslərin ölməsi halları ilə) bağlı dövlət rəsmiləri tərəfindən səmərəli və müstəqil araşdırma aparılmalıdır. Məhkəmə qərara aldı ki, bu tələb Ertakın işinə bənzər işlərə də şamil olunur, söhbət elə işlərdən gedir ki, qurbanın ölümü dəqiq bilinməsə də, onun baş verdiyi barədə nəticə çıxarmaq olar.¹⁸⁴ O, Komissiyanın aşağıdakı rəyi ilə razılaşdı ki:

*... ərizəçinin iddiaları ilə bağlı milli səviyyədə araşdırma müstəqil qurumlar tərəfindən aparılmayıb, hərtərəfli olmayıb və araşdırmada ərizəçinin iştirakına imkan verilməyib.*¹⁸⁵

Məhkəmə araşdırmada bir sıra qüsurlar olduğunu qeyd edərək bu qənaətdə gəldi ki:

¹⁸³ Ertakın işi üzrə qərar, b. 131-133.

¹⁸⁴ Ertakın işi üzrə qərar, b. 135.

¹⁸⁵ Ertakın işi üzrə qərar, b. 135.

... cavabdeh dövlət ərizəçinin oğlunun yoxa çıxmasının halları ilə bağlı adekvat və səmərəli araşdırma aparmaq öhdəliyini yerinə yetirməyib. Buna görə də bu məsələdə 2-ci maddənin pozuntusu baş verib.¹⁸⁶

Timurtaş Türkiyəyə qarşı işdə¹⁸⁷ ərizəçinin oğlunun jandarmın tərəfindən tutularaq həbsxanaya salınmasından altı il yarım keçmişdi, amma onun yeri və ya taleyi barədə məlumat yox idi. Komissiya faktların müəyyən edilməsi missiyasını yetirə yetirərkən yenə də ciddi maneələrlə qarşılaşdı: onun dindirmək istədiyi on bir şahiddən beşi, o cümlədən prokuror ifadə verməyə gəlmədi və Hökumət tələb olunan sübutları təqdim etmədi. Bu problemlər ucbatından Komissiya formal olaraq Konvensiyanın 28-ci maddənin 1(a) bəndinin (indiki 38-ci maddənin 1(a) bəndi) pozulduğunu hesab edərək qərara aldı ki, Hökumət Komissiyanın tədqiqatı ilə lazımı qaydada əməkdaşlıq etməyib.¹⁸⁸ Təbii ki, əməkdaşlığın olmaması Məhkəmənin Hökumətin əleyhinə qərar çıxarmasına səbəb oldu.¹⁸⁹ Komissiya həmçinin:

... həbsxananın qeydiyyat kitabında aş-

kar edilmiş bir sıra qeyri-normal hallarla bağlı narahatlıq keçirdi və qeyd etdi ki, əvvəllər də həbsxanaların qeydiyyat kitablarındakı qeydlər Türkiyənin cənub-şərqindəki hadisələrə aid digər işlər üzrə təqdim edilərkən həmin qeydlərin düzgün aparılmaması ilə bağlı onda şübhələr olub. Bu işdə qeydiyyat kitablarında müəyyən edilmiş qeyri-normal halların işığında Komissiya bu qənaətə gəldi ki, Əbdülvahab Timurtaşın həbsxanaya salınıb-salınmaması məsələsində bu kitablara güvənmək olmaz.¹⁹⁰

Məhkəmə “yoxa çıxma” iddiaları ilə bağlı işləri Konvensiyanın 3, 5 və 2-ci maddələri üzrə araşdırarkən bu işlər üzrə qərarlarında eyni olmasa da oxşar yanaşmalar nümayiş etdirdi:

Məhkəmə öncə də bildirib ki, həbsxanaya sağlam vəziyyətdə salınan şəxsin azad edilən zaman öncə həbsxanada xəsarət aldığı müəyyən edilərsə, cavabdeh dövlət həmin xəsarətlərin necə baş verdiyinə dair inandırıcı izahat verməyə borcludur, o bunu etmədikdə Konvensiyanın 3-cü maddəsi üzrə məsələlər

¹⁸⁶ *Ertak Türkiyəyə qarşı iş* üzrə qərar, 135-ci bənd; bu bənddə 92, 93 və 121-ci bəndlərə istinad edilib.

¹⁸⁷ *Timurtaş Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 13 iyun 2000-ci il tarixli qərar.

¹⁸⁸ *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 39.

¹⁸⁹ *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 63-70.

¹⁹⁰ *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 44.

meydana çıxır [...]. Eyni ilə, 5-ci maddədə dövlətin üzərinə belə bir öhdəlik qoyur ki, həbsxanaya salınan və bununla da hakimiyyət orqanlarının nəzarəti altında olan şəxsin harada olduğu barədə məlumat versin [...]. **Hakimiyyət orqanlarının məhbusun taleyi ilə bağlı ağılabatan izahat verməməsi və ortada məhkumun cəsdinin olmaması faktının Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə məsələləri doğurub-doğurmaması işin bütün hallarından, xüsusən də işin halları ilə bağlı konkret elementlərə əsaslanan yetərli sübutların olmasından asılıdır, elə elementlərin ki, onların əsasında məhbusun həbsxanada öldüyünü güman etmək üçün zəruri sübutetmə standartı barədə nəticə çıxarmaq mümkün olsun.** [...].¹⁹¹

Nəzərdən keçirilən işdə Əbdülvahab Timurtaşın həbsə alınmasından altı il yarım keçmişdi; müəyyən edilmişdi ki, o, dövlət hakimiyyəti orqanlarının cavabdehlik daşdığı həbsxanaya salınıb; və PKK-nın fəaliyyətlərində iştirak etməsi ilə bağlı dövlət orqanları tərəfindən axtarılda olub.¹⁹² Bundan başqa, Məhkəmə-

nin fikrincə:

*1993-cü ildə Türkiyənin cənub-şərqi-dəki ümumi vəziyyətin kontekstində heç bir vəchlə istisna etmək olmaz ki, bu cür şəxsin gizli surətdə həbsxanada saxlanması onun həyatı üçün təhlükəli ola bilərdi.*¹⁹³

Buna görə də Məhkəmə belə bir ehtimala razılaşdı ki, Əbdülvahab Timurtaş təhlükəsizlik qüvvələri tərəfindən gizli surətdə həbsxanada saxlanarkən ölüb. Müvafiq olaraq, bu ölümə görə cavabdeh dövlət məsuliyyət daşıyır. Hakimiyyət orqanları qətlə bağlı hər hansı izahat və ya əsaslandırma təqdim etmədiklərinə görə bu ölüm dövlətin ayağına yazılmalıdır, beləliklə, 2-ci maddənin maddi- hüquqi tələblərinin pozuntusu baş verib.¹⁹⁴

Belə bir fakt xüsusilə diqqətə layiqdir ki, Məhkəmə bu işdə qurbanın ölməsi ehtimalını həmin vaxt Türkiyənin cənub-şərqi-də mövcud olan ümumi vəziyyətin kontekstində qiymətləndirməyə meylli oldu. Bu, Məhkəmənin presedent hüququnu İnteramerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin presedent hüququna daha da yaxınlaşdırdı, belə ki, Məhkəmə bu işdə Ame-

¹⁹¹ *Timurtaşın işi* üzrə qərar, 82-ci bənd; kursiv sonradan əlavə olunub, digər işlərə istinadlar buraxılıb.

¹⁹² Bax: *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 85.

¹⁹³ *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 85.

¹⁹⁴ Bax: *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 81-86.

rika ölkələrində insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən qeyri-hökumət təşkilatının – Ədalət və Beynəlxalq Hüquq Mərkəzinin (CEJIL) mütəxəssis rəyinə xüsusi diqqət yetirdi.¹⁹⁵

Məhkəmə Komissiya ilə razılaşdı ki, Əbdülvahab Timurtaşın “yoxa çıxması” ilə bağlı araşdırma:

*... ləng, səhlənkar, səthi şəkildə aparılıb və ərizəçinin oğlunun başına nə iş gəldiyini müəyyən etmək üçün ciddi səy göstərilməyib.*¹⁹⁶

İki il ərzində jandarmırlar dindirilməyib və müvafiq prokurorların həbsxana kitablarını və həbsdə saxlanma yerini yoxlamağa cəhd etdiklərini və ya Timurtaşın həbsə alındığı gün jandarmırların nə etdikləri barədə suallar verdiyini təsdiq edən hər hansı sübut da yoxdur. Buna görə də 2-ci maddənin prosessual tələbləri də pozulub.¹⁹⁷ Məhkəmənin qeyd etdiyi kimi:

İstintaq orqanları tərəfindən nümayiş etdirilmiş süstlük Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndlərinin tələb etdiyi məhkəmə orqanlarının vaxtında müdaxiləsinin son dərəcə vacibliyini təsdiq edir, Kurtun işində Məhkə-

*mənin vurğuladığı kimi, bu müdaxilə 2-ci maddədə yer alan fundamental təminatlara zidd olan, şəxsin həyatı üçün təhlükə törədən tədbirlərin aşkara çıxarılmasına və qarşısının alınmasına gətirib çıxara bilər [...].*¹⁹⁸

2-ci maddə və beynəlxalq silahlı münaqişədə güc tətbiqi

Əvvəlki bölmələrdə biz daxili silahlı münaqişə vəziyyətləri ilə, yəni Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin sərhədləri daxilində (Şimali İrlandiyada, Türkiyənin cənub-şərqində və Çeçenistanda) baş verən silahlı münaqişə ilə bağlı bir neçə işi müzakirə etdik. Belə bir sual ortaya çıxır ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsi beynəlxalq silahlı münaqişə vəziyyətlərinə tətbiq edilirmi və əgər tətbiq edilirsə necə və nə dərəcədə tətbiq edilir?

Burada iki məsələ nəzərdən keçirilməlidir. Birincisi, 2-ci maddənin mahiyyət etibarilə belə vəziyyətlərə tətbiqinin mümkünlüyü məsələsidir. İkincisi isə Konvensiyanın tətbiqinin ərazi hüddudları məsələsidir.

¹⁹⁵ Bax: *Timurtaş Türkiyəyə qarşı iş* üzrə qərar, b. 79-80.

¹⁹⁶ *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 88.

¹⁹⁷ Bax: *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 89-90.

¹⁹⁸ Bax: *Timurtaşın işi* üzrə qərar, b. 90.

Birinci sualın cavabı mahiyyət etibarilə Konvensiyanın özü tərəfindən verilib. Konvensiyanın 15-ci maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, “qanuni müharibə əməliyyatları nəticəsində ölüm halları istisna olmaqla”, hətta müharibə dövründə də 2-ci maddədən geri çəkilməyə yol verilmir. “Qanuni müharibə əməliyyatları nəticəsində ölüm halları” ifadəsinin işlədilməsi birbaşa beynəlxalq humanitar hüquqa istinad edildiyini bildirir. Bu o deməkdir ki, müharibə dövründə törədilən, insanların həyatlarını itirməsi ilə nəticələnən və beynəlxalq humanitar hüquqa zidd olan hərəkətlər də faktiki olaraq 2-ci maddənin pozuntusudur. Əksinə, müharibə dövründə törədilən və beynəlxalq humanitar hüquqa uyğun olan qətlər Konvensiyanın pozuntusu deyil. Beləliklə, bu məsələdə Konvensiya və beynəlxalq humanitar hüquqdan irəli gələn standartlar tamamilə uzlaşır.

Bu kitabçanın məqsədi beynəlxalq humanitar hüququ dərinlən müzakirə etmək deyil. Sadəcə olaraq, Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin qeyd etdiyi aşağıdakı fikirlərlə kifayətlənək:

Humanitar hüququn bazasını təşkil

edən sənədlərdə yer almış əsas prinsiplər aşağıdakılardır. Birinci prinsip mülki əhalinin və mülki obyektlərin müdafiəsi məqsədini daşıyır və döyüşçülərlə qeyri-döyüşçülər arasında fərqi bərqərar edir; dövlətlər heç vaxt mülki şəxsləri hücum obyektinə çevirməli və müvafiq olaraq, mülki və hərbi hədəflər arasında fərq qoymağa qadir olmayan silahlardan heç vaxt istifadə etməməlidirlər.

İkinci prinsipə əsasən, döyüşçüləri lüzumsuz itirablara məruz qoymaq qadağan olunur: müvafiq olaraq, onlara bu cür xəsarət yetirən və ya itirablarını lüzumsuz yerə ağırlaşdıran silahlardan istifadə qadağandır. İkinci prinsip tətbiq edilərkən dövlətlər tətbiq etdikləri silah növlərindən istifadə məsələsində qeyri-məhdud seçim azadlığına malik deyillər.¹⁹⁹

İndiyədək bu məsələ ilə bağlı konkret presedent hüququ mövcud olmasa da, bu prinsiplər yuxarıda müzakirə olunmuş daxili silahlı münaqişələrə dair işlərdə Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin müəyyən etdiyi ümumi prinsiplərlə uzlaşır. Xü-

¹⁹⁹ Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin “Nüvə silahlarının qanuniliyinə dair” 8 iyul 1996-cı il tarixli məsləhət rəyi, 78-ci bənd. Həmçinin 79-cu bənddə “Martens maddəsi”nə edilən istinada bax.

200 Yuxarıda “2-ci maddənin maddi hüquqi tələblərinə əməl edilməsinin qiymətləndirilməsi” bölməsinə bax.

201 *Loizidu Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 23 fevral 1995-ci il tarixli qərar (ilkin etirazlar).

202 *Kipr Türkiyəyə qarşı* iş üzrə 19 may 2001-ci il tarixli qərar.

203 *Vlastimir və Borka Banković və başqaları Belçikaya, Çexiya Respublikasına, Danimarkaya, Fransaya, Almaniya, Yunanıstana, Macarıstana, İspaniyaya, İtaliyaya, Lüksemburqa, Niderlanda, Norveçə, Polşaya, İspaniyaya, Türkiyəyə və Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə 52207/99 sayılı ərizənin qəbul edilənliyinə dair Böyük Palatanın 12 dekabr 2001-ci il tarixli qərarı.

susən Məhkəmənin qərarlarındakı aşağıdakı mülahizələri xatırlatmaq olar: hədəflərə ayrı-seçkilik qoymayan silahlardan, məsələn, yüksək partlayış gücü olan ağır aviasiya aviasiya bombalarından əhalinin məskunlaşdığı yerdə istifadə edilməsi demokratik cəmiyyətdə hüquq-mühafizə orqanından gözlənilən ehtiyatlılıq dərəcəsinə əməl etməklə mümkün deyil, buna yalnız “müharibə dövründə” və öncə əhalini köçürmək şərti ilə yol verilir; daxili silahlı münaqişə vəziyyətlərində təhlükəsiz çıxış marşrutları yaratmaqla və mümkün olan hallarda mülki əhaliyə bu tədbirlər barədə məlumat verməklə mülki şəxsləri, xüsusən köməkətsiz və zəif vəziyyətdə olanları köçürmək üçün tədbirlər görülməlidir; və münaqişə zonasında mülki şəxslər olduqda hakimiyyət orqanları ölümlə nəticələnə bilən güc tətbiqindən istifadə zamanı “müstəsna ehtiyatlılıq” nümayiş etdirməlidirlər.²⁰⁰

Bu prinsiplər həm beynəlxalq humanitar hüququ, həm də Konvensiya hüququnu əks etdirir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki (hətta bu nəticə eksperimental xarakter daşısa belə), Konvensiya beynəlxalq silahlı münaqişə vəziyyətlərinə nə dərəcə-

də tətbiq edilirsə, bu prinsiplər bir qədər öz qüvvəsini saxlayır və Məhkəmə tərəfindən tətbiq edilə bilər.

Lakin hələ ikinci məsələ, yəni Konvensiyanın tətbiqinin ərazi hədudları məsələsi qalır. Bu məsələ ilə bağlı presedent hüququ hələ tam formalaşmayıb. O, Konvensiyanın 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş aşağıdakı müddəadan asılıdır:

Razılığa gələn Yüksək Tərəflər onların yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün bu Konvensiyanın I bölməsində [yəni 2-18-ci maddələrdə] müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər.

*Loizidu Türkiyəyə qarşı*²⁰¹ və *Kipr Türkiyəyə qarşı*²⁰² işlərdə Məhkəmə qərara aldı ki, Türkiyənin Şimali Kiprdə hərbi müdaxiləsi və orada ona tabe olan hökumət qurması nəticəsində oranın əhalisi Türkiyənin “yurisdiksiyasına” keçib və buna görə də Türkiyə Şimali Kiprdə həm özünün, həm də yerli hökumətin hərəkətlərinə görə Konvensiyaya əsasən cavabdehlik daşıyır.

*Lakin Məhkəmə bu yanaşmaya Banković 17 NATO ölkəsinə qarşı işdə*²⁰³ aydın-

lıq gətirdi. Bu iş 1999-cu ildə Belqraddakı Serbiya teleradio stansiyasının NATO təyyarəsi tərəfindən bombalanması ilə bağlı idi, nəticədə 16 mülki şəxs ölmüş, digər 16 nəfər yaralanmışdı. Bombalama NATO ölkələrinin əməliyyatı kontekstində baş vermişdi, onlar iddia edirdilər ki, bu aksiya Yuqoslaviya Federativ Respublikasının Kosovo albanlarına qarşı rəftarı ilə əlaqədar olaraq Yuqoslaviya Federativ Respublikasını beynəlxalq ictimaiyyətin həmin dövrdəki tələblərinə əməl etməyə məcbur etmək məqsədini daşıyırdı. Həmin dövrdə Yuqoslaviya Federativ Respublikası İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının iştirakçısı deyildi, lakin aksiyaya iştirakçısı olan NATO ölkələrinin hamısı Konvensiyanın iştirakçısı idi. Bu işdə Məhkəmə qərara aldı ki:

... beynəlxalq ümumi hüquq nöqtəyi-nəzərindən dövlətin yurisdiksiya səlahiyyəti ilk növbədə ərazi səlahiyyətidir. ... Buna görə də Məhkəmə bu fikirdədir ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsinə yurisdiksiyanın bu adı və təbii ərazi anlayışını əks etdirən maddə kimi baxılmalıdır, yurisdiksiyanın söykəndiyi digər

əsaslar müstəsna xarakter daşıyır və hər bir işin konkret halları baxımından xüsusi əsaslandırma tələb edir.²⁰⁴

Luizidunun işində və Kipr Türkiyəyə qarşı işdə Konvensiyanın “müstəsna” qaydada tətbiqi belə bir faktla bağlı idi ki, bu işlərdə:

... cavabdeh dövlət hərbi işğal nəticəsində müvafiq əraziyə və onun sakinlərinə faktiki nəzarət etmək vasitəsilə, yaxud həmin ərazinin Hökumətinin razılığı, dəvəti və ya güzəşti vasitəsilə adətən həmin Hökumətin həyata keçirdiyi dövlət hakimiyyətini bütünlüklə və ya qismən həyata keçirirdi.²⁰⁵

Bundan başqa:

... Konvensiya onun 56-cı maddəsinin şərtlərinə uyğun olaraq tətbiq edilən, mahiyyət etibarilə iştirakçı dövlətlərə münasibətdə regional kontekstdə və yalnız hüquqi məkanda (məkan yurisdiksiyası) qüvvədə olan çoxtərəfli müqavilədir.²⁰⁶ Yuqoslaviya Federativ Respublikası açıq-aydın bu hüquqi məkanın daxilində deyil. Hətta iştirakçı dövlətlərin hərəkətləri bütün dünyada baş versə belə, Konvensiya bütün dün-

²⁰⁴ Bankoviçin işi, ərizənin qəbul edilənliyinə dair qərar, b. 60-61. Məhkəmə hesab etdi ki, dövlətlərin praktikası və digər amillər də bu rəyin lehinə dəlalət edir: qərarın 62-63-cü bəndlərinə bax.

²⁰⁵ Bankoviçin işi, ərizənin qəbul edilənliyinə dair qərar, b. 71.

²⁰⁶ Qərarın mətnindəki haşiyə qeydi: 56-cı maddənin 1-ci bəndi iştirakçı dövlətə imkan verir ki, beynəlxalq əlaqələrinə görə onun cavabdehlik daşdığı bütün ərazilərə, yaxud onlardan hər hansı birinə Konvensiyanın şamil ediləcəyini bəyan etsin.

*yada tətbiq edilmək üçün nəzərdə tutulmayıb. Müvafiq olaraq, insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində boşluqdan və vakuumdan yayınmaq istəyi yurisdiksiyanın müəyyən edilməsi məsələsini xeyli dərəcədə Məhkəmənin öhdəsinə buraxır, lakin bu, yalnız Konvensiya müddələrinin sözügedən əraziyə şamil oluna biləcəyi xüsusi hallara aiddir.*²⁰⁷

Beləliklə, əgər iştirakçı dövlətin ərazisi xaricində edilən hərəkətlər həmin dövlətin “faktiki nəzarəti” altında olan (məsələn, hərbi aksiya nəticəsində) ərazidə edilsə, xüsusən bu “faktiki nəzarətdən” öncə Konvensiyanın müddəaları iştirakçı dövlət tərəfindən sözügedən əraziyə şamil olunurdusa, yəni Avropa Şurasının üzvü olan dövlət öncə digər dövlətin nəzarəti altında olan ərazinin müəyyən hissəsinə iddiasını irəli sürərək ona faktiki nəzarət edirsə, Konvensiya bu cür hərəkətlərə tətbiq edilə bilər. Avropa Şurası (Konvensiya) zonasından xaricdəki hədəflərə hava zərbələri bu kateqoriyanın hüduqları daxilinə düşür. Lakin Konvensiyanın məkan yurisdiksiyası xaricində olan ərazi üzərində iştirakçı dövlətin

“faktiki nəzarəti” həyata keçirdiyi hesab edilsə, belə hallara Konvensiyanın tətbiqi məsələsi qeyri-müəyyəndir: Məhkəmə bildirir ki, Konvensiya mahiyyət etibarilə “regional” sənəddir və “yalnız” hüquqi məkanda qüvvədədir və qeyd edir ki, “indiyədək” adətən yalnız Konvensiyanın sözügedən əraziyə şamil olunduğu hallarda bu sənədə istinad edilib. Lakin bu işdəki etiraz Məhkəməyə açıq-aydın belə bir azad seçim imkanı verir ki, “müstəsna yurisdiksiya üçün digər əsas” olduğunu və “işin konkret halları baxımından buna haqq qazandıran digər xüsusi halların” mövcud olduğunu hesab etdikdə, Konvensiyanı belə işlərə tətbiq etsin.

Son dövrlərə aid bəzi qərarlardan görünür ki, Məhkəmə həqiqətən xüsusi hallarda Konvensiyanın ərazi tətbiqini iştirakçı dövlətlərin Avropanın məkan yurisdiksiyasından kənarında etdikləri hərəkətlərə şamil etməyə meyllidir.

*İsa və başqaları Türkiyəyə qarşı iş*də²⁰⁸ Türkiyə sərhədləri xaricində – Şimali İraqda əməliyyat aparən türk ordusu tərəfindən yeddi çoban qətlə yetirilmişdi. Bu işdə Məhkəmə məkan yurisdiksiyası

²⁰⁷ *Bankoviçin işi*, ərizənin qəbul edilənliyində dair qərar, b. 80.

²⁰⁸ *İsa və başqaları Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 16 noyabr 2004-cü tarixli qərar.

anlayışını ümumiyyətlə qeyd etmədən qərara aldı ki:

Müvafiq beynəlxalq hüquq prinsiplərinə uyğun olaraq, hərbi əməliyyat (istər qanuni, istərsə də qanunsuz) nəticəsində dövlət praktiki olaraq öz milli ərazisi xaricində olan ərazi üzərində faktiki nəzarəti həyata keçirirsə, belə halda dövlətin məsuliyyəti yarana bilər. Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqları belə ərazidə təmin etmək öhdəliyi həmin nəzarət faktından irəli gəlir (istər dövlətin nəzarəti birbaşa, istərsə də silahlı qüvvələr vasitəsilə və ya tabeliyində olan yerli hökumət tərəfindən həyata keçirilsin) [...].

İştirakçı dövlətin milli ərazisinin xaricində olan ərazinin hakimiyyət orqanlarının siyasətləri və hərəkətləri üzərində iştirakçı dövlətin hərtərəfli faktiki nəzarəti həyata keçirib-keçirmədiyini müəyyən etmək zəruridir, çünki ərazi üzərində ümumi nəzarət müvafiq iştirakçı dövlətin məsuliyyətini doğura bilər. [...]. Bundan başqa, dövlət digər dövlətin ərazisində yaşayan, həmin dövlətdə istər qanuni, istərsə də qanunsuz fəaliyyə

yət göstərən nümayəndələri vasitəsilə öz hakimiyyəti və nəzarəti altında olan şəxslərin Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquq və azadlıqlarının pozulmasına görə məsuliyyət daşıya bilər. [...]. Bu cür vəziyyətlərdə məsuliyyət belə bir faktdan irəli gəlir ki, Konvensiyanın 1-ci maddəsi öz ərazisində Konvensiyanı pozmasına icazə verməyən iştirakçı dövlətin digər dövlətin ərazisində Konvensiya pozuntuları törətməsinə icazə verən müddəə kimi şərh oluna bilməz. [...].²⁰⁹

Qeyd etmək lazımdır ki, Məhkəmə yuxarıda sitat gətirilən sonuncu abzasda təkcə özünün bəzi presedentlərinə deyil, həm də *Kord* və *başqaları ABŞ-a qarşı iş*²¹⁰ üzrə İnteramerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin qərarına, habelə *Lopes Burqos Uruqvaya qarşı* və *Seleberti de Kasaryeqo Uruqvaya qarşı iş*²¹¹ İnsan Hüquqları Komitəsinin qəbul etdiyi rəyə açıq-aydın istinad edib; *Bankoviçin işində* Məhkəmənin nümayiş etdirdiyi mövqedən fərqli olaraq, bu qərarların hamısında müvafiq sənədlərin ərazi tətbiqini genişləndirmək meylı duyulur.

²⁰⁹ *İssanın işi* üzrə qərar; digər işlərə istinadlar buraxılıb (məndə növbəti abzasdakı şərhə və həmin şərhə bağlı sonrakı iki haşiyə qeydinə bax).

²¹⁰ *Kord* və *başqaları ABŞ-a qarşı*, İnteramerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin 29 sentyabr 1999-cu il tarixli qərarı.

²¹¹ *Lopes Burqos Uruqvaya qarşı* və *Seleberti de Kasaryeqo Uruqvaya qarşı* işlər, İnsan Hüquqları Komitəsi, 52/1979 və 56/1979 sayılı ərizələr.

212 *Querra və başqaları İtaliyaya qarşı* iş üzrə 19 fevral 1998-ci il tarixli qərar. Bundan əvvəl baxılmış *Lopes Ostra İspaniyaya qarşı* iş üzrə 24 noyabr 1994-cü il tarixli qərar ərizəçinin evindən bir neçə metr aralıda yerləşən tullantı emalı zavodunun yaratdığı səs-küylə bağlı idi; həmin işdə şikayətlər yalnız Konvensiyanın 8-ci və 3-cü maddələri ilə bağlı idi və qərar həmin maddələr üzrə çıxarıldı, bu işlə bağlı Strasburqdakı prosesdə 2-ci maddəyə toxunulmadı (hərçənd, dövlətdaxili məhkəmə prosesində yaşamaq hüququna toxunulmuşdu).

213 *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı* iş üzrə Böyük Palatanın 30 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı (bu işdə Palatanın qəbul etdiyi və Böyük Palata tərəfindən yenidən baxılmış qərar 18 iyun 2002-ci ildə çıxarılmışdı).

İsanın işində Məhkəmə hesab etdi ki, ərizəçilərin qohumlarının ölümünə görə Türkiyə qoşunlarının məsuliyyət daşdığını müəyyən etmək üçün yetərinə sübut yoxdur. Lakin “yurisdiksiya” ilə bağlı hüquqi məsələlərə gəldikdə, Məhkəmə açıq-aydın qərara aldı ki, Avropanın məkan yurisdiksiyası xaricindəki hərbi əməliyyatlar kontekstində edilən hərəkətlər o halda müvafiq dövlətin məsuliyyətini yaratmır ki, o, həmin məkan xaricindəki ərazidə “müvəqəti faktiki nəzarəti” həyata keçirsin.

Digər vəziyyətlərdə həyatı qorumaq öhdəliyi

Həyata təhlükə yaradan ətraf mühit riskləri ilə bağlı dövlətin öhdəlikləri

Ətraf mühitlə bağlı bir sıra işlər vardır ki, həmin işlərdəki halların Konvensiya ilə qorunan fərdi hüquqlara, o cümlədən yaşamaq hüququna aid olduğu iddia edilib. Lakin belə işlərdə ərizəçilər həmçinin digər hüquqlarla bağlı iddialar irəli sürüblər və Komissiya və Məhkəmə bə-

zi hallarda bu işlərə 2-ci maddə üzrə, bəzi hallarda isə digər maddələr üzrə baxıblar. Bu cür hallarda yaşamaq hüququ ilə bağlı iddianın Konvensiya orqanları qarşısında qaldırıldığı ilk əsas iş aşağıda müzakirə olunacaq *Querra İtaliyaya qarşı* işdir,²¹² bu işdə Komissiya və Məhkəmə tətbiiq edilməli olan maddələrlə bağlı tamamilə fərqli mövqe tutdular. Lakin sonrakı işlər, xüsusən *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı* iş²¹³ (həmin iş də aşağıda müzakirə olunacaq) göstərdi ki, həmin işlərə müəyyən maddələr (xüsusən 2-ci və 8-ci maddələr) üzrə baxılmasının səbəbləri eynidir.

Querranın işi Manfredoniyada ətrafa çoxlu miqdarda zəhərli maddələr buraxan fabrikin yaxınlığında yaşayan bir neçə ərizəçi tərəfindən qaldırılmışdı. Onlar ümumən bu zəhərlənməyə məruz qalırdılar, çünki fabrikin tullantıları çox vaxt onların evlərinə doğru istiqamətlənirdi, bundan əlavə, ciddi bir qəza da baş vermişdi ki, nəticədə havaya bir neçə ton təhlükəli qaz sızmışdı. Bu hadisədən sonra arsen qazı ilə kəskin zəhərlənmiş 150 nəfərə yaxın adam xəstəxanaya aparılmışdı.

Komissiya işi yalnız 10-cu maddə üzrə qəbul etdi və səs çoxluğu ilə qərara aldı ki, yüksək risk zonasında yaşayan ərizəçilər bu maddəyə əsasən yaşadıkları “ətraf mühitin qorunması məsələləri ilə bağlı lazımi informasiya” almaq hüququna malik idilər. Lakin onlar belə informasiya alma-dıqlarına görə 10-cu maddə pozulub.²¹⁴ Amma Məhkəmə bununla razılaşmadı. O, *Leanderin işi* üzrə qərarındakı belə bir izahatını bir daha təkrar etdi ki, 10-cu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş informasiya almaq azadlığı “hər hansı şəxsin başqalarının ona vermək istədiyi və ya verməyə çalışdığı informasiyanı qəbul etməsinin dövlət tərəfindən məhdudlaşdırılmasını mahiyyət etibarilə qadağan edir”²¹⁵ və qərara aldı ki:

*Bu azadlıq bu işdəkinə oxşar hallarda dövlətin üzərinə öz təşəbbüsü ilə informasiya toplamaqdan və yaymaqdan ibarət pozitiv öhdəliklər qoyan azadlıq kimi şərh oluna bilməz.*²¹⁶

Lakin Məhkəmə *jura novit curia* (hüquq məhkəməyə məlumdur) prinsipini tətbiq edərək qərara aldı ki, işə Konvensiyanın 8-ci və 2-ci maddələri üzrə, eləcə də

10-cu maddəsi üzrə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. O, diqqətini bu maddələrdən birincisinə yönəldərək qərara aldı ki, bu maddə dövlətin üzərinə pozitiv öhdəliklər qoya bilər. Konkret olaraq, Məhkəmə “ərizəçinin 8-ci maddə ilə təmin edilən şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnun səmərəli təmin edilməsi üçün milli hakimiyyət orqanları tərəfindən zəruri addımların atılıb-atılmadığını”²¹⁷ müəyyən etməlidir. O, faktları araşdırdıqdan sonra bu qənaətə gəldi ki, dövlət ərizəçiləri “Manfredoniyada yaşamaqda davam edəcəkləri təqdirdə onları və ailələrini gözləyən riskləri qiymətləndirə bilmələri üçün zəruri olan informasiya” ilə lazımi qaydada təmin etməyib. Buna görə də 8-ci maddə pozulub.²¹⁸ Məhkəmə daha sonra qərara aldı ki:

*8-ci maddənin pozulduğu barədə çıxardığı nəticəni nəzərə alaraq, işə 2-ci maddə üzrə baxılmasına ehtiyac görmür.*²¹⁹

Lakin bu məlumat kitabçası üçün önəmli məqam ondan ibarətdir ki, ciddi ekoloji çirklənmə məsələləri ilə və insanlara ziyan yetirə bilən, hətta onları öldürə bilən bu çirklənmə ilə bağlı

²¹⁴ *Querranın işi*, Komissiyanın 25 iyun 1996-cı il tarixli məruzəsi. Mövqeləri Komissiyanın mövqeyindən fərqlənən iki Komissiya üzvü hesab etdilər ki, işə 8-ci maddə üzrə baxılmalıdır.

²¹⁵ *Querranın işi* üzrə qərar, 53-cü bənd; həmin bənddə *Leander İsveçə qarşı iş* üzrə 26 mart 1987-ci il tarixli qərarın 74-cü bəndindən sitat gətirilir.

²¹⁶ *Querranın işi* üzrə qərar, b. 53.

²¹⁷ Yenə də 53-cü bəndə bax; həmin bənddə *Lopes Ostra İspaniyaya qarşı iş* üzrə 9 dekabr 1994-cü il tarixli qərara istinad edilib.

²¹⁸ *Querranın işi* üzrə qərar, b. 60.

²¹⁹ *Querranın işi* üzrə qərar, b. 62.

220 *Querranın işi* üzrə qərar, b. 34.

221 *L.C.B. Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 9 iyun 1998-ci il tarixli qərar. Həmçinin bundan sonra müzakirə olunan *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı iş*ə bax. Lakin qeyd edək ki, ətraf mühit məsələlərinə hələ də Konvensiyanın müxtəlif maddələri üzrə baxıla bilər; müqayisə üçün bax: *Taşkın və başqaları Türkiyəyə qarşı iş* üzrə 10 noyabr 2004-cü il tarixli qərar; bu işdə Məhkəmə qızıl mədənin ətraf mühiti təhlükəli dərəcədə çirkləndirməsi ilə bağlı Konvensiyanın 8-ci və 6-cı maddələrinin pozulduğunu müəyyən etdi, amma qərara aldı ki, bu işə 2-ci və 13-cü maddələr üzrə baxmağa “ehtiyac yoxdur”.

222 Bax: *L.C.B. Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərar, b. 12-16.

223 *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 36. Ərizəçi 3-cü maddənin də pozulduğunu iddia etdi, lakin Məhkəmənin qərarında bu məsələ birinci dərəcəli məsələ deyildi: qərarın 28-ci bəndinə və aşağıda 228-ci haşiyə qeydinə bax. Bundan əlavə, ərizəçi bildirdi ki, hava qüvvələrinin personalını eksperiment məqsədi ilə bilərəkdən yığaraq şüalanmaya məruz qoymuşdular və onun atasının şüalanmaya məruz qalmasına nəzarət edilməmişdi. Lakin Məhkəmə hesab

informasiyanın olmaması Konvensiya üzrə məsələləri meydana çıxarır, hərçənd, bu məsələlərə konkret olaraq hansı maddələr üzrə baxılması ayrı-ayrı işlərdə fərqlənə bilər. Məhkəmənin qeyd etdiyi kimi:

*Avropa Şurasının müxtəlif sənədləri arasında bu işdə nəzərdən keçirilən sahəyə xüsusi aidiyyəti olan sənəd Parlament Assambleyasının “Çernobil qəzasının nəticələrinə dair” 1087 (1996) sayılı qətnaməsidir, həmin sənəd 26 aprel 1996-cı ildə (16-cı iclasda) qəbul edilib. Təkcə mülki sektorda nüvə enerjisinin istehsalı və istifadəsi ilə deyil, həm də digər məsələlərlə bağlı risklərin qeyd edildiyi qətnamədə deyilir ki, belə risklər barədə “aydın və tam informasiyanın ictimaiyyətə açıq olması ... əsas insan hüququ hesab edilməlidir”.*²²⁰

Məhkəmə belə işlərdə 2-ci maddənin tətbiqini elə həmin il bir qədər sonra ona təqdim edilmiş *L.C.B. Birləşmiş Krallığa*

*qarşı iş*də²²¹ təsdiq etdi. İş 1950-ci illərdə Britaniya hava qüvvələrində qulluq etmiş, 1957-ci və 1958-ci illərdə aparılmış nüvə sınaqları nəticəsində radiasiyaya məruz qalmış şəxsin qızı tərəfindən qaldırılmışdı. Onun 1966-cı ildə doğulmuş qızına təxminən 1970-ci ildə leykemiya (ağ qan xəstəliyi) diaqnozu qoyulmuşdu. O, geniş müalicələrə məruz qalmış və xəstəliyi onun həyatına ciddi təsir göstərmişdi.²²² O, hesab edirdi ki, uşaqlıqdan leykemiya-ya düşər olmasının səbəbi atasının radiasiyaya məruz qalması ola bilər:

*Ərizəçi şikayət etdi ki, ... 1970-ci ilin oktyabrında ona leykemiya diaqnozu qoyulmazdan əvvəl cavabdeh dövlətin onun valideynlərinə xəbərdarlıq etməməsi və lazımı məsləhət verməməsi, yaxud onun sağlamlığına nəzarət etməməsi Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozulmasına səbəb olub.*²²³

O vaxt Məhkəmə *Querranın işindən* fərqli olaraq bu məsələni əvvəldən axıradək 2-ci maddə üzrə araşdırdı. Dövlətin “yurisdiksiyasında olan şəxslərin həyatını qorumaq üçün zəruri addımlar atıb-atmadığını” qiymətləndirmək üçün Məhkəmə fərqli, lakin

bir-biri ilə sıx bağlı olan üç məsələni ardıcılıqla araşdırdı: birincisi, Britaniyanın hakimiyyət orqanları ərizəçinin atasının təhlükəli səviyyədə radiasiyaya məruz qaldığını bildirdiləmi və ya bilməli idiləmi; ikincisi, hakimiyyət orqanları ərizəçinin valideynlərinə konkret informasiya və məsləhət verməli idiləmi və ərizəçinin özünün sağlamlığına nəzarət etməli idiləmi; və üçüncüsü, bu məsləhət və nəzarət erkən diaqnoz qoyulmasına və vaxtında daha səmərəli müalicə aparılmasına gətirib çıxara bilərdimi. Ərizəçinin hər üç məsələ ilə bağlı iddiaları rədd edildi: Məhkəmə qərara aldı ki, həmin vaxt ərizəçinin atasının təhlükəli dərəcədə şüalanmadığını düşünmək üçün hakimiyyət orqanlarının ağılabatan əsasları vardı;²²⁴ atanın radiasiyaya məruz qalması ilə ərizəçinin uşaqlıqdan leykemiya düçar olması arasında səbəb əlaqəsi müəyyən edilməyib;²²⁵ beləliklə, hakimiyyət orqanlarının öz təşəbbüsləri ilə onun valideynlərinə bu məsələlər barədə məlumat vermələrini və ya onunla bağlı hər hansı xüsusi tədbir görmələrini gözləmək doğru olmazdı.²²⁶ Buna görə də ərizəçiye münasibətdə nə 2-ci,²²⁷ nə də 3-cü maddə pozulmayıb²²⁸ və 8-ci maddə üzrə “hər

hansı ayrıca məsələ” meydana çıxmayıb.²²⁹

2004-cü ilə aid olan *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı iş*²³⁰ Məhkəmə həyata təhlükə yaradan ətraf mühit məsələləri ilə bağlı 2-ci maddənin iki aspektini, yəni maddi-hüquqi və prosessual aspektini ayır-ayrılıqda araşdırdı və onların hər birinə tətbiq edilməli olan ümumi prinsipləri açıq-aydın ifadə etdi. Birinci aspektlə bağlı Məhkəmə ictimaiyyətə və müvafiq fərdlərə ətraf mühitin doğurduğu təhlükələrə dair məlumat verilməsinin vacibliyini vurğuladı. Məhkəmə Avropa Şurasının bu sahədəki müxtəlif konvensiyalarını və tövsiyələrini xüsusi olaraq vurğuladı.

İş Ümraniyədə (İstanbul) bələdiyyə zibilxanasının yaxınlığındakı daxmada yaşayan ailənin başçısı tərəfindən qaldırılmışdı.²³¹

1991-ci il tarixli ekspert rəyində müəyyən edildi ki, zibilxananın orada olması müvafiq hüquqi aktlara ziddir və həmin dərəlikdə yaşayan sakinlərin, xüsusən də daxmaların olduğu ərazidə yaşayanların sağlamlığına ciddi təhlükə törədir. Bu təhlükələr yoluxucu xəstəliklərə tutulma riskini və xüsusən də zibillikdə əmələ gələn metan

etdi ki, o, bu iddiaları nəzərdən keçirə bilməz, çünki Birləşmiş Krallıq Məhkəmənin zamana görə yurisdiksiyasını məhdudlaşdıran bəyanatlar verib (bax: qərarın 35-ci bəndi; bəyanatlar üçün isə qərarın 20-ci bəndinə bax). Ərizəçi həmçinin iddia etdi ki, 8-ci maddə pozulmaqla narahatlığa və nəzarət məruz qalıb, lakin sonradan bu məsələyə məhkəmə qərarında önəm verilmədi.

²²⁴ *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 37.

²²⁵ *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 39.

²²⁶ *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 41.

²²⁷ *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 41.

²²⁸ *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 43; bu bənddə sadəcə 2-ci maddə üzrə təhlilə istinad edilib.

²²⁹ *L.C.B.-nin işi* üzrə qərar, b. 46.

²³⁰ *Önəryıldız Türkiyəyə qarşı iş* üzrə Böyük Palatanın 30 noyabr 2004-cü il tarixli qərarı (bu işdə Palatanın qəbul etdiyi və Böyük Palata tərəfindən yenidən baxılmış qərar 18 iyun 2002-ci ildə çıxarılmışdı).

²³¹ İlk öncə iş həmçinin cənab Çinar tərəfindən də qaldırılmışdı, amma sonradan onun işi üzrə icraat *Önəryıldızın işindən* ayrıldı (qərarın 3-cü bəndi). Cənab Önəryıldız formal olaraq yeganə ərizəçi qismində

qaldı, amma o təkcə öz adından deyil, həm də o vaxt azyaşlı olan salamat qalmış oğulları Hüsaməddin, Aydın və Xələfin adından, habelə işin mahiyyətini təşkil edən bədbəxt hadisə nəticəsində həlak olmuş qohumlarının və yaxınlarının: arvadı Gülnaz Önrəyıldızın, rəsmi nikaha girmədən birgə yaşadığı Siddiqə Zorlunun və ölmüş uşaqları Səlahəddin, İdris, Məsud, Fatma, Zeynəb Rəmziyə və Əbdülkərim Önrəyıldızın adından hərəkət edirdi (yenə qərarın 3-cü bəndinə bax).

²³² *Önrəyıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 13.

²³³ *Önrəyıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 16.

²³⁴ Misal üçün bax: *Önrəyıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 18.

²³⁵ Müxtəlif məhkəmə prosesləri ilə bağlı *Önrəyıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarının “D” bölməsində 19-43-cü bəndlərə bax.

²³⁶ *Önrəyıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, 71-ci bənd; bu bənddə *L.C.B.-nin işinə* (bu iş yuxarıda müzakirə olunub) və *Pol və Odri Edvardsın işinə* (bu iş aşağıda müzakirə olunacaq) istinad edilib. “Təhlükəli fəaliyyətlər” məsələsi ilə bağlı Məhkəmə öncə qeyd etdiyi Avropa

qazının partlaması riskini özündə ehtiva edirdi.²³²

Şəhər bələdiyyə şurası yerli merin zibilliyin bağlanması və kompensasiya təyin edilməsi barədə məhkəmə qərarının çıxarılması üçün müraciət etmək xahişini rədd etsə də, müasir standartlara uyğun olan və 1993-cü ildə açılmalı olan yeni ərazilərin hazırlanması məqsədi ilə tədbirlər gördü.²³³ Lakin 28 aprel 1993-cü ildə təxminən saat 11-də ərazidə metan qazının partlayışı baş verdi ki, bu da torpaq sürüşməsinə səbəb oldu. Zibil dağının aşağısında yerləşən ona yaxın daxma, o cümlədən ərizəçiə məxsus olan daxma həmin dağdan enən zibillərin altında qaldı. Bədbəxt hadisə nəticəsində otuz doqquz nəfər, o cümlədən ərizəçinin qanuni arvadı, rəsmi nikaha girmədən birgə yaşadığı qadın və on oğlundan yeddisi həlak oldu.²³⁴

Araşdırma aparıldı, məsuliyyət daşıyan vəzifəli şəxslər müəyyən edildi və iki mərə qarşı cinayət təqibinə başlandı, lakin onlar insanların ölümünə səbəb olduqlarına görə deyil, yalnız “vəzifələrinin icrasına səhlənkarlıqla” yanaşdıqlarına görə itti-

ham olunurdular. Sonda onlar bu cinayətə görə hüquqi cəhətdən minimal məbləğdə – 10 avrodan da az bir məbləğdə cərimələndilər və hətta bu cərimənin icrası da təxirə salındı. Ərizəçiə və onun sağ qalmış uşaqlarına 2.285 avroya yaxın kompensasiya təyin edildi, lakin bu məbləğ onlara faktiki olaraq heç vaxt ödənilmədi.²³⁵

İşin mahiyyəti ilə bağlı ərizəçi bildirdi ki, 1993-cü ilin aprelində zibillikdə metan qazının partlayışı nəticəsində baş vermiş yaxın qohumlarının ölümünə və mülkiyyətinin məhvinə görə milli hakimiyyət orqanları cavabdehdirlər.

Məhkəmə xatırlatdı ki, 2-ci maddə dövlətlərin üzərinə “yurisdiksiyalarında olan şəxslərin həyatını qorumaq üçün zəruri addımlar atmaqdan” ibarət pozitiv öhdəlik qoyur və əlavə etdi ki:

*... bu öhdəlik yaşamaq hüququnu risk altına alan, xarakterinə görə təhlükəli olan istənilən (istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət) fəaliyyət kontekstində, məsələn, zibilliklərin idarə olunması kontekstində, xüsusən də sənaye fəaliyyətləri kontekstində tətbiq edilən öhdəlik kimi şərh olunmalıdır.*²³⁶

Məhkəmə fikrini davam etdirərək belə işlərə tətbiq edilən maddi-hüquqi prinsipləri (yəni təhlükəli fəaliyyətlər nəticəsində baş verən ölüm hallarının **qarşısının alınması** ilə bağlı prinsipləri) aşağıdakı kimi müəyyən etdi:

*2-ci maddə üzrə insanların həyatını qorumaq üçün zəruri addımlar atmaqdan ibarət üzrə pozitiv öhdəlik hər şeydən əvvəl dövlətin üzərinə yaşamaq hüququna qarşı təhlükələrlə bağlı səmərəli müdafiəni təmin edən **qanunvericilik bazasının və inzibati bazanın** qəbul edilməsi öhdəliyini qoyur [...].*

*Şübhəsiz ki, bu öhdəlik xüsusən təhlükəli fəaliyyətlər kontekstində tətbiq edilir, bundan əlavə, **sözgedən fəaliyyətin özəl xüsusiyyətləri ilə**, xüsusən insanların həyatına qarşı potensial riskin səviyyəsi ilə **bağlı hüquqi aktların** qəbulu xüsusi vurğulanmalıdır. Onlar fəaliyyətin lisenziyalaşdırılmasını, qurulmasını, həyata keçirilməsini, təhlükəsizliyini və ona nəzarət edilməsini tənqizləməli, praktiki tədbirlərin görülməsi aidiyyəti olan bütün şəxslər üçün məcburi olmalı, belə fəaliyyətlərin do-*

ğurduğu risklər ucbatından vətəndaşların təhlükə altına alınmış həyatının səmərəli müdafiəsini təmin etməlidir.

*Bu qabaqlayıcı tədbirlər arasında Konvensiya orqanlarının presedent hüququ ilə müəyyən edilmiş **ictimaiyyətin məlumatlandırılmaq hüququna** xüsusi diqqət yetirilməlidir. Böyük Palata da Palata ilə razılaşıb ki [...], artıq 8-ci maddə əsasında tanınan bu hüquq [...] prinsipə yaşamaq hüququna da aid edilə bilər, xüsusən ona görə ki, bu şərh Avropa standartlarının hazırkı inkişafı ilə dəstəklənir [...]. İstənilən halda, müvafiq proseslərdəki qüsurları və müxtəlif səviyyəli məsul şəxslərin etdiyi hər hansı səhvləri aşkara çıxarmaq üçün müvafiq hüquqi aktlarda **sözgedən fəaliyyətin texniki aspektlərini nəzərə alan münasib prosedurlar** nəzərdə tutulmalıdır.²³⁷*

Yuxarıdakı sitatın sonuncu cümləsində artıq qeyd edildiyi kimi, bu sahədə maddi-hüquqi məsələlərdən əlavə, mühum **prosessual** tələblər də olmalıdır. Məhkəmə bu tələbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirdi:

standartlarını, yəni aşağıdakıları qeyd etdi (qərarın mətnində onlar mütərəzədə verilib): AŞPA-nın “Şəhər və sənaye tullantılarından yaxa qurtarmaqla bağlı problemlərə dair” 587 (1995) sayılı qətnaməsi və “Çernobıl qəzasının nəticələrinə dair” 1087 (1993) sayılı qətnaməsi; “Tullantıların idarə olunması, emalı, təkrar dövriyyəsi və marketinqinə dair” AŞPA-nın 1225 (1993) sayılı tövsiyyəsi; “Mərkəzi, yerli və regional hakimiyyət orqanları arasında ətraf mühitlə bağlı səlahiyyət və vəzifələrin bölgüsünə dair” Nazirlər Komitəsinin R 96 (12) sayılı tövsiyyəsi; “Ətraf mühit üçün təhlükəli olan fəaliyyətlərdən irəli gələn ziyanə görə mülki hüquqi məsuliyyətə dair” 1993-cü il tarixli Luqano Konvensiyası; “Ətraf mühitin cinayət qanunvericiliyi vasitəsilə müdafiəsinə dair” 1998-ci il tarixli Strasburq Konvensiyası; ətraf mühitin cinayət qanunvericiliyi vasitəsilə müdafiəsinə dair direktiv qəbul edilməsi barədə Avropa İttifaqı Şurasının 27 yanvar 2003-cü il tarixli 2003/80 sayılı çərçivə qərarı və Avropa Komissiyasının 13 mart 2001-ci il tarixli təklifi (30 sentyabr 2002-ci ildə edilmiş düzəlişlərlə) (məhkəmə qərarının 59-cu və 60-cı bəndlərinə bax).

²³⁷ *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 89-90; kursiv

sonradan əlavə olunub; mötərizələrdə digər işlərə və Palatanın qərarının müvafiq bəndlərinə, habelə Böyük Palatanın qərarının digər bəndlərinə istinadlar buraxılıb.

... 2-ci maddə ilə tələb olunan məhkəmə sistemi səmərəlilik baxımından **müəyyən minimal standartlara cavab verən müstəqil və qərəzsiz rəsmi araşdırma proseduru** təmin etməli və təhlükəli fəaliyyət nəticəsində insanlar həyatlarını itirdikdə cinayət cəzalarının araşdırmanın nəticələri ilə əsaslandırılan dərəcədə tətbiq edilməsini təmin etməlidir [...]. Belə hallarda səlahiyyətli dövlət orqanları xüsusi səylə və cəldliklə hərəkət etməli və araşdırmalara öz təşəbbüsləri ilə başlamalıdır, həmin araşdırmalar, birincisi, insidentin baş verdiyi şəraiti və tənzimləyici sistemin fəaliyyətindəki çatışmazlıqları müəyyən etməli və ikincisi, sözügedən hadisələr zəncirində hər hansı qisimdə iştirak etmiş vəzifəli şəxsləri və ya dövlət orqanlarını aşkara çıxarmalıdır.

Beləliklə, 2-ci maddənin tələblərinin milli məhkəmələrdə iş qaldırılması ilə nəticələndiyi hallarda bu tələblər rəsmi istintaq mərhələsinin hüdüdlərindən kənara çıxır; bütövlükdə araşdırma prosesi, o cümlədən məhkəmə

araşdırması mərhələsi qanunvericilik vasitəsilə həyatın müdafiəsindən ibarət pozitiv öhdəliklərin tələblərinə cavab verməlidir.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən heç bir halda belə nəticə çıxarılmamalıdır ki, 2-ci maddə ərizəçinin üçüncü şəxslərə qarşı cinayət təqibinə başlamaq və ya onların cinayət əməlinə görə məhkum edilməsinə nail olmaq hüququnu [...], yaxud bütün cinayət təqiblərinin ittiham hökmü ilə və ya hər hansı konkret cəza ilə nəticələnməsi öhdəliyini doğura bilər [...].

Digər tərəfdən, milli məhkəmələr heç bir halda həyata qarşı təhlükə yaradan hüquq pozuntularının cəzasız qalmasına imkan verməməlidirlər. Bu, ictimaiyyətin inamını qorumaq, qanunun aliliyinə sadıqlığı təmin etmək və qanunsuz hərəkətlərə qarşı dözümlülük hallarını və ya gizli sövdələşmələri aradan qaldırmaq üçün önəmlidir [...]. Buna görə də Məhkəmənin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, məhkəmə sisteminin çəkindirici effektivə və yaşamaq hüququnun pozulmasının qarşısını al-

*maqda bu sistemin oynamalı olduğu rolun əhəmiyyətinə xələl gətirilməməsi üçün milli məhkəmələrin onlara təqdim edilmiş işlə bağlı hər hansı nəticəyə gəlmədən Konvensiyanın 2-ci maddəsinin tələb etdiyi kimi işi diqqətlə araşdırıb-araşdırmadıqlarını yoxlasın.*²³⁸

Araşdırılan işə bu prinsipləri tətbiq edərkən Məhkəmə hesab etdi ki, Türkiyənin bir neçə səviyyədə olan dövlət orqanları zibilliyin yaxınlığında yaşayan insanların həyatına və sağlamlığına qarşı real və birbaşa riskin olduğunu bildirdilər və ya bilməli idilər, amma müvafiq tədbir görmədilər, yaxud hətta zəruri təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsinə mane oldular.²³⁹ Cavabdeh dövlət bu faktın əleyhinə belə bir arqument irəli sürə bilməz ki, ərizəçi həmin yerdə formal olaraq qanunsuz yaşayırdı, çünki hakimiyyət orqanları həmin dövrdə ərizəçinin və onun yaxın qohumlarının öz evlərində sakitcə yaşamalarına imkan vermiş, onlardan və digər daxmaların sakinlərindən bələdiyyə vergiləri tutmuş və onları ödəniş müqabilində kommunal xidmətlərlə təchiz etmişdilər.²⁴⁰

Bu məsələ ilə bağlı dövlət geniş qiy-

mətləndirmə sərbəstliyinə malik olsada,²⁴¹ hər halda o, bir neçə aspektdən məsuliyyət daşıyır: əvvəla, hüquqi baza qüsurlu idi, belə ki, müvafiq texniki standartlara uyğun olmadığına baxmayaraq, həmin ərazi açıq idi və zibilxana kimi fəaliyyət göstərirdi; ikincisi, aydın nəzarət sistemi yox idi. Şəhərsalmanın ümumi planlaşdırılması məsələləri ilə bağlı səriştəsiz ümumi siyasət vəziyyəti daha da ağırlaşdırıb və qanunvericilikdə nəzərdə tutulan tədbirlərin tətbiqində qeyri-müəyyənlik yaradıb. Dövlətin vəzifəli şəxsləri və hakimiyyət orqanları ərizəçini və onun ailəsini məruz qaldıqları birbaşa və məlum risklərdən qorumaq üçün səlahiyyətləri daxilində olan hər şeyi etməyiblər. Buna görə də Konvensiyanın 2-ci maddəsinin maddi-hüquqi aspektinin pozuntusu baş verib.²⁴²

Prosessual aspektə gəldikdə, Türkiyədə cinayət hüququ prosedurları nəzəri cəhətdən yaşamaq hüququnun təhlükəli fəaliyyətlərdən qorunması üçün yetərli görünür.²⁴³ İstintaq orqanları “nümunəvi cədliliklə” hərəkət etmiş, lazımi səy göstərmiş və hadisələrə görə məsuliyyət daşıyanları

²³⁸ *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 94-96. Həmçinin qərarın əvvəlki bəndlərinə bax. Digər işlərə və bu qərarın digər bəndlərinə mötərizələrdə edilən istinadlar buraxılıb.

²³⁹ *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 97-103.

²⁴⁰ *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 105-106. Beləliklə, Məhkəmə bu işi *Çepmen Birləşmiş Krallığa qarşı* işdən (Böyük Palatanın 18 yanvar 2001-ci il tarixli qərarı) fərqləndirdi; həmin işdə Britaniyanın hakimiyyət orqanlarının ərizəçinin qanunsuz hərəkətləri qarşısında passiv qalmadıqları müəyyən edilmişdi.

²⁴¹ *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 107.

²⁴² *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 109-110.

²⁴³ *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 112.

244 *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatının qərarı, b. 113-114. Bununla belə, Məhkəmə “ona təqdim edilmiş bir sıra işlərdə müstəqilliyi şübhə altına alınmış” inzibati istintaq orqanlarının müstəqilliyinə şübhə ilə yanaşdı (misal üçün *Güleç Türkiyəyə qarşı* və *Uğur Türkiyəyə qarşı* işlər üzrə qərarlara bax; yuxarıda müzakirə edilmiş *Kılıç Türkiyəyə qarşı* iş üzrə qərarın 72-ci bəndində bu işlərə istinadlar var). Onlar cinayət işinə başlamaq səlahiyyətinə malikdirlər, lakin *Önəryıldızın işində* “Məhkəmənin yan keçdiyi və Hökumətin heç vaxt izah etməyə çalışmadığı səbəblər” bağlı dövlət prokurorunun arqumentləri yalnız qismən təsdiq edildi. Bununla belə, Məhkəmə hesab etdi ki, “hər halda cinayət prosesinin başlandığını gördükdən sonra bu qüsurlar üzərində ətraflı dayanmağa ehtiyac yoxdur” (qərarın 115-ci bəndi; bu bənddə bu cür qurumların Məhkəmə tərəfindən tənqid edildiyi digər işlərə istinadlar var).

245 *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatının qərarı, b. 116-117.

246 *Önəryıldızın işi* üzrə Böyük Palatının qərarı, b. 116-118.

müəyyən etmişdilər.²⁴⁴ Lakin cinayət prosesinin hüdudları məhdud idi: cinayət işi üzrə ittiham hökmü vəzifəli şəxslərin “vəzifələrinin icrasına səhlənkar yanaşdıqlarını” müəyyən etməklə məhdudlaşmış, yaşamaq hüququnun qorunmamasına görə məsuliyyət müəyyən edilməmişdi. Hadisənin son dərəcə ciddi nəticələrinə baxmayaraq, məsuliyyət daşıyan şəxslər son nəticədə “gülünc cərimələrə” məhkum edilmiş, “üstünlük hökmün icrası təxirə salınmışdı”.²⁴⁵

*Qısaca desək, hazırkı işdə belə nəticə çıxarılmalıdır ki, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin prosessual aspekti də pozulub, belə ki, təhlükəli fəaliyyətdən irəli gələn ölümlə nəticələnmiş hadisə ilə bağlı “qanunla” lazımi müdafiə təmin edilməyib, söhbət yaşamaq hüququnu təmin edən və gələcəkdə insanları həyat üçün təhlükə yaradan bu cür fəaliyyətlərdən çəkindirən qanunvericilikdən gedir.*²⁴⁶

Bu iş ətraf mühitin tənzimlənməsi, planlaşdırılması və nəzarət olunması sistemləri zəif olan dövlətlər üçün faydalı xəbərdarlıqdır. Ətraf mühit məsələləri barədə, məsələn, Avropa standartlarına cavab verən zibilxanalar haqqında hüquqi

aktların qəbul edilməməsi o deməkdir ki, sözügedən dövlət yaşamaq hüququnu 2-ci maddənin tələb etdiyi kimi “qanunla” müdafiə etmir. Lakin sadəcə Avropa standartlarına cavab verən hüquqi aktların qəbul edilməsi Konvensiyanın tələblərinə cavab vermək üçün kifayət deyil. Belə aktların praktikada dəqiq şəkildə tətbiq edilməməsi, risklər barədə müvafiq əhaliyə lazımi məlumatın verilməməsi və (və ya) cavabdehlik daşıyan şəxslərin ciddi məsuliyyətə cəlb olunmaması, o cümlədən vəzifə borcunun ciddi şəkildə pozulduğu hallarda müvafiq cəza ilə nəticələnmənin cinayət təqibi vasitəsilə cəzalandırılmaması və qurbanlara əhəmiyyətli dərəcədə kompensasiya təyin edilməməsi – bütün bunlar Konvensiyanın 2-ci maddəsinin (yaxud ən azı 8-ci maddəsinin) pozuntusunun müəyyən edilməsinə səbəb ola bilər. Bundan başqa, ciddi qəza hallarında qurbanların sayının çox olması da mühüm amildir. Ən önəmlisi, bu prinsiplər Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətlərdə məhkəmələr tərəfindən birbaşa və ya ən azı səmərəli şəkildə tətbiq edilməlidir.

Fərdlərin digər şəxslərin zərəkılığından müdafiəsi

Bir sıra işlər var ki, orada digər fiziki şəxslər tərəfindən qətlə yetirilən insanların qohumları və ya digər fiziki şəxslər tərəfindən ağır yaralanan insanların özləri iddia ediblər ki, dövlət qurbanları müdafiə etməli olduğu halda bunu etməyib. Bu işlər həm qanunvericilik və sübutlardan, həm də maddi və prosesual hüquq məsələlərindən çox asılıdır.

*Osman Birləşmiş Krallığa qarşı iş*²⁴⁷ iki nəfərin, o cümlədən məktəbli oğlanın atası Əhməd Osmanın həmin oğlanı təqib edən müəllim tərəfindən qətlə yetirilməsi ilə bağlı idi. Müəllim Paje-Lyuislə bu kimi hallar əvvəllər də baş vermişdi. Üstəlik, bu müəllimin iştirakı ilə olduqca ciddi insidentlər baş vermişdi ki, nəticədə o, psixiatriya müayinəsindən sonra işdən müvəqqəti kənarlaşdırılmışdı. Bu qətlərdən sonra o, iki nəfəri öldürməkdə ittiham olundu və cəzasını yüngülləşdirmək üçün təqsirini boynuna aldı. O, qeyri-məhdud müddətə ciddi rejimli ruhi xəstəxanaya salındı.

Bu iş belə bir məsələ ilə bağlı idi ki,

hakimiyyət orqanları qurbanları müdafiə etmək üçün lazımi tədbir görə bilərdilərmə və görməli idilərmə? Oğlan və anası iddia etdilər ki, bütün müvafiq faktlar barədə polisə qabaqcadan məlumat verilib və polis onları müdafiə edəcəyini vəd edib, amma etməyib. Polis isə bunu vəd etdiyini inkar etdi və iddia etdi ki, qətlərdən əvvəl müəllimi həbs etmək üçün onlarda ona qarşı kifayət qədər sübut olmayıb. Təhqiqat aparıldı, amma qətlə görə təqsirli şəxs bəlli olduğuna görə bu, yalnız sadələşdirilmiş icraat idi. Belə ki, bu təhqiqatın məqsədi bütün faktları, xüsusən də polisin hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi ilə bağlı faktları müəyyən etmək deyildi.²⁴⁸ Buna görə də polis Əhmədi və atasını müdafiə etməkdən ötrü zəruri addımlar atmadığı üçün xanım Osman və Əhməd polisə qarşı mülki iddia qaldırmağa cəhd etdilər, lakin Britaniya məhkəmələri onların müraciətini rədd etdilər, həmin məhkəmələr hüquqi presedentlərə istinadən qərara aldılar ki, ictimai maraqların mülahizələri səbəbindən polis cinayətlərin istintaqında və təqibində səhlənkarlığa görə mülki məsuliyyətdən azaddır.²⁴⁹

²⁴⁷ *Osman Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə Böyük Palatının 28 oktyabr 1998-ci il tarixli qərarı.

²⁴⁸ *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatının qərarı, b. 60.

²⁴⁹ *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatının qərarı, b. 63-66. Hökumət iddia etdi ki, polisi məsuliyyətdən azad edən norma ("istisnaedici norma") mütləq norma deyildi, lakin Məhkəmə bu arqumenti qəbul etmədi (b. 152). Məhkəmə bununla da razılaşmadı ki, ərizəçilərin kompensasiya almasını təmin edən alternativ yol vardı (b. 153).

Faktlara aydınlıq gətirməyə çalışan Komissiya bu qənaətə gəldi ki, polis hadisələrin mahiyyətindən və həmin müəllimlə bağlı məktəbin narahatlığından xəbərdar idi, lakin polisin qurbanların ailələrini müdafiə etmək barədə vəd verməsi haqqında deyilənlər əsassız idi.²⁵⁰ Mahiyyət etibarilə Komissiya hesab etdi ki, polis müəllimin doğurduğu təhlükənin ciddiliyindən xəbərdar deyildi və ola da bilməzdi, buna görə də Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusu baş verməyib.²⁵¹

Lakin o, qərara aldı ki, 6-cı maddənin pozuntusu baş verib, belə ki, ərizəçilərə iddialarına mahiyyəti üzrə baxılması üçün məhkəməyə müraciət etmək imkanı verilməyib və bu zaman belə bir hüquq norması əsas gətirilib ki, rəsmi vəzifəsinin icrasında səhlənkarlığa görə polisə qarşı mülki iddia qaldırıla bilməz.

Məhkəmə Komissiyanın rəyini (Böyük Palatanın qərarı vasitəsilə) mahiyyət etibarilə təsdiq etdi. O vurğuladı ki, “müasir cəmiyyətlərdə ictimai asayişin qorunmasındakı çətinlikləri, insanın davranışını öncədən görməyin mümkünsüzlüyünü və prioritetlər və resurslar baxımından opera-

tiv seçim imkanlarını nəzərə alaraq”, “onu təmin etmək lazımdır ki, polis cinayətkarlığı nəzarət altında saxlamaq və onun qarşısını almaq üzrə səlahiyyətlərini cinayətlərin istintaqını aparmağa və cinayətkarları məhkəməyə verməyə yönələn hərəkətlərə qanuni məhdudiyətlər qoyan müvafiq prosesə və digər təminatlarla, o cümlədən Konvensiyanın 5-ci və 8-ci maddələrində yer alan təminatlara hörmət edilən üsulla həyata keçirsin”. Konvensiyanın 2-ci maddəsindən irəli gələn pozitiv öhdəliklər ictimai asayişin qorunması kontekstində “elə şərh olunmalıdır ki, hakimiyyət orqanlarının üzərinə qeyri-mümkün və ya qeyri-mütənasib məsuliyyət yükü qoyulmasın”. Məhkəmə daha sonra bildirdi ki:

Məhkəmənin fikrincə, yuxarıda qeyd edilən hər hansı şəxsə qarşı cinayətlərin qarşısını almaq və cinayətləri təqib etmək vəzifəsi kontekstində yaşamaq hüququnu qorumaqdan ibarət pozitiv öhdəliklərin hakimiyyət orqanları tərəfindən pozulduğu iddia edildikdə [...], Məhkəmənin əmin olması üçün sübut edilməlidir ki, hakimiyyət orqanları üçüncü şəxslərin cinayətkar hərəkətlə-

²⁵⁰ Bax: *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 68, 70-71.

²⁵¹ Bax: *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarının 111-ci bəndi.

ri ucbatından müəyyən fərdin və ya fərdlərin həyatına qarşı real və birbaşa riskin mövcud olduğunu bildikləri və ya bilməyə borclu olduqları halda riskdən yaxa qurtarmaq üçün onlardan əsaslı olaraq gözlənilən və səlahiyyətləri daxilində olan tədbirləri görməyiblər. Məhkəmə Hökumətin belə bir rəyini qəbul etmir ki, həmin vaxt mövcud olan şəraitdə həyata qarşı riskin dərk edilməməsi və ya riskdən yaxa qurtarmaq üçün qabaqlayıcı tədbirlərin görülməməsi kobudcasına səhlənkarlığa və ya yaşamaq hüququnu qorumaq vəzifəsinə bilərəkdən etinasız yanaşmaya bərabər tutulmalıdır [...]. Bu cür qeyri-çevik standart Konvensiyanın 1-ci maddəsinin tələblərinə və orada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqların praktiki və səmərəli müdafiəsi üzrə iştirakçı dövlətlərin öhdəliklərinə, o cümlədən 2-ci maddə üzrə öhdəliklərə zidd sayılmalıdır [...]. Məhkəmə Konvensiya çərçivəsində fundamental hüququn, yəni 2-ci maddə ilə qorunan hüququn xarakterini nəzərə alaraq belə hesab edir ki, ərizəçinin bunu sübut etməsi kifayətdir ki,

hakimiyyət orqanları xəbərdar olduqları və ya xəbərdar olmağa borclu olduqları insan həyatına qarşı real və birbaşa riski aradan qaldırmaq üçün onlardan əsaslı olaraq gözlənilən hər şeyi etməyiblər. Bu elə bir məsələdir ki, onun cavabı yalnız hər hansı konkret işin hallarının işığında verilə bilər.²⁵²

Bu işdə Məhkəmə bu qənaətə gəlmiş ki, ərizəçilər Paje-Lyuis tərəfindən Osmanlar ailəsinin həyatına qarşı real və birbaşa riskdən hakimiyyət orqanlarının xəbərdar olduqlarını və ya xəbərdar olmağa borclu olduqlarını, yaxud ona qarşı ittiham irəli sürmək və ya onu psixiatriya xəstəxanasına salmaq üçün yetərli sübutlara malik olduqlarını sübut edə bilməyiblər. Kifayət qədər sübut olmayan hallarda təqsirsizlik prezumpsiyasına istinad etdiklərinə, yaxud tutma və ya həbs etmə səlahiyyətini həyata keçirmədiklərinə görə hakimiyyət orqanlarını tənqid etmək olmaz. Buna görə də Konvensiyanın 2-ci²⁵³ və ya 8-ci maddəsinin²⁵⁴ pozuntusu baş verməyib.

Lakin iş üzrə milli səviyyədə hər hansı məhkəmə araşdırmasının aparılmaması Konvensiya üzrə məsələləri doğurdu və

²⁵² *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 115-116; qərarın əvvəlki bəndlərinə və digər işə istinadlar buraxılıb.

²⁵³ *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 121-122.

²⁵⁴ *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarının 128-ci bəndi, həmçinin 129-cu bəndə bax.

Məhkəmə də Komissiya kimi həmin məsələləri 2-ci maddənin əvvəlki bölmədə daha ətraflı müzakirə olunmuş “prosesual aspekti” və ya “prosesual şəxəsi” üzrə deyil, 6-cı maddə üzrə araşdırdı.²⁵⁵

Məhkəmə razılaşdı ki, istisnaedici norma qanuni məqsədə, yəni polis xidmətinin səmərəliliyinin mühafizəsinə və deməli, iğtişaşların və ya cinayətlərin qarşısının alınmasına xidmət edib.²⁵⁶ Lakin polisə qarşı mülki iddia qaldırmaq imkanının tamamilə istisna edilməsi (“tam immunitet”) bu qanuni məqsədə mütənasib olmayıb:

*[Ərizəçilər] polisin mövcud şəraitdə səhlənkarlıq etməsinə daxili məhkəməni inandıra və ya inandırmaya bilərdilər. Lakin onlar məhkəmə çəkişməsi vasitəsilə polisin hərəkətlərinə və ya hərəkətsizliyinə görə məsuliyyətə cəlb olmasına cəhd etmək hüququna malik idilər.*²⁵⁷

Beləliklə, 6-cı maddənin pozuntusu baş verib.

Məhkəmənin yuxarıdakı işi 6-cı maddə üzrə araşdırmasının səbəbi ondan ibarət idi ki, qətl hadisəsini araşdırmadığına görə polisi məsuliyyətə cəlb etmək məsələsi bu cür araşdırmaların birinci növbədə aparıl-

ması tələbi ilə sıx bağlıdır. Sonuncu məsələ ilə bağlı Konvensiyanın tələbləri 2-ci maddənin özündən irəli gəlir (məsələn, əvvəlki bölmədə müzakirə olunmuş dövlət nümayəndələri tərəfindən qətlə yetirilmə hallarında olduğu kimi). Həmin tələblər *Menson Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*²⁵⁸ dəqiq şəkildə müəyyən edildi. Maykl Menson əqli qüsurları olan qara dərilili şəxs idi, o, 1997-ci ilin yanvarında Londonda irqçi hücum zamanı ağ dərilili gənclər dəstəsi tərəfindən hücumə məruz qalmış və yandırılmışdı. O, iki həftədən sonra xəstəxanada ölmüşdü. Polis ilk öncə onun hücumun qurbanı olduğuna məhəl qoymadı və belə güman etdi ki, o özü-özünü yandırıb. Polis insidentdən sonra sübutları təmin etmək üçün lazımi tədbirlər görmədi və xəstəxanada ondan ifadə almadı, halbuki o, hücumu təsvir etmək iqtidarında idi və bu barədə qohumlarına danışmışdı. Ərizəçilər (mərhumun bütün bacı-qardaşları) iddia etdilər ki, araşdırmalara London Metropolitaninin Polis Xidmətinin irqçiliyi öz təsirini göstərmişdir. Onlar polislərə qarşı şikayətlərə baxan orqana şikayət etdilər, o, məsələni araşdırdıqdan sonra təs-

²⁵⁵ Müqayisə üçün bax: *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı. Məhkəmə bu işdə qərara aldı ki, 6-cı maddə üzrə məsələlər 13-cü maddə (hüquqi müdafiə vasitəsi hüququ) üzrə məsələləri də əhatə edir: qərarın 158-ci bəndinə bax.

²⁵⁶ *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 150.

²⁵⁷ *Osmanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 153.

²⁵⁸ *Aleks Menson və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı*, ərizə N 47916/99, ərizənin qəbul edilənlərinə dair 6 may 2003-cü il tarixli qərar.

diq etdi ki, ərizəçilərin iddialarını sübut edən müstəqil dəlillər vardır. Sonda iş Krallığın Prokurorluq Xidmətinə göndərildi. Lakin Məhkəmə 2003-cü ildə ərizəçilərin şikayətinə baxdığı dövrdə istintaq aparmaqla bağlı cinayət əməllərinə görə ayrı-ayrı polis əməkdaşlarına qarşı ittihamlar irəli sürüb-sürməmək barədə hələ də qərar qəbul edilməmişdi.²⁵⁹

Ərizəçilər Konvensiyanın 2, 6, 8, 13 və 14-cü maddələrinin pozulduğunu iddia etdilər. Məhkəmə işi hər cəhətdən “açıq-aydın” əsassız və buna görə də qəbulolunmayan elan etdi, çünki cinayəti törədənlər sonda məhkum olunmuş və ağır cəza almışdılar.²⁶⁰

Lakin bundan öncə Məhkəmə həm 6-cı maddə ilə 2-ci maddənin prosessual tələbləri arasındakı əlaqəyə, həm də qətl hallarının araşdırılması vəzifəsi ilə bağlı sonuncu maddədən irəli gələn prinsiplərə aydınlıq gətirdi. Birinci məsələ ilə bağlı Məhkəmə vurğuladı ki, polisin qətl hallarını araşdırmasının keyfiyyətinə təsir göstərən irqi mövqeyinə görə və bu məsələ ilə bağlı hüquqi müdafiə vasitəsinin, yəni “məhkəməyə müraciət” imkanının mövcudluğuna gö-

rə cavabdehlik və mülki (yaxud digər ölkələrdə inzibati) məsuliyyət məsələləri (əgər belə hallar varsa) 6-cı maddə üzrə araşdırılmalıdır. Əksinə, 2-ci maddə “ilk növbədə yaşamaq hüququnun qorunması üzrə maddi-hüquqi və prosessual öhdəliklərə iştirakçı dövlətin əməl edib-etmədiyinin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır”.²⁶¹

Fərdin şübhəli şəraitdə həyat üçün təhlükə yaradan xəsarətlərə məruz qaldığını düşünmək üçün əsas olduqda “müəyyən formada rəsmi araşdırma” aparılmalı, həmin araşdırma “xəsarətlərin səbəblərini müəyyən etməli və onlara görə məsuliyyət daşıyanları cəzalandırmaq məqsədi ilə aşkara çıxarmalıdır”, hərçənd, bu tələb məqsəd deyil, vasitədir: araşdırma cinayət törədənlərin məhkum edilməsi ilə nəticələnməli, habelə onların müəyyən edilməsi cəzalandırılması üçün əqləbatan tədbirlər görülməlidir. Araşdırma cəldliklə aparılmalı və hakimiyyət orqanlarının öz təşəbbüsü ilə həyata keçirilməlidir.²⁶² Əlbəttə, bütün bunlar sadəcə insanların dövlət nümayəndələri tərəfindən bilərəkdən qətlə yetirildiyi, həbsxanada ölüm hallarının baş verdiyi, yaxud dövlətin qətlə iştirakına və ya

²⁵⁹ Ətraflı məlumat üçün *Mensonun işi* üzrə qərarın 1-9-cu bəndlərinə bax. Məhkəmənin qərarından az sonra Krallığın Prokurorluq Xidməti polis əməkdaşlarına qarşı ittiham irəli sürmək üçün yetərli sübutların olmadığını qərara aldı, hərçənd, intizam məsuliyyəti ilə bağlı icraat hələ davam edirdi: *BBC News*, cümə, 16 may 2003-cü il.

²⁶⁰ Xüsusən *Mensonun işi* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərarın 14-cü bəndinə bax.

²⁶¹ *Mensonun işi* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 14.

²⁶² *Mensonun işi* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 12-14 (istinadlarla birlikdə).

gizli sövdələşməyə girdiyinə dair şübhələrin həll edilməmiş qaldığı digər işlərdə bəyan edilmiş tələblərin təkrarıdır.²⁶³

Mensonun işində Məhkəmə aydınlıq gətirdi ki, bu tələblər həmçinin fərdlərin digər fiziki şəxslər tərəfindən qətlə yetirildiyi hallara da aiddir və əlavə etdi ki, bu cür irqçi motivli hücum baş verdiyi hallarda:

*... cəmiyyətin irqçiliyi ardıcıl olaraq pislədiyini bir daha təsdiq etmək və hakimiyyət orqanlarının azlıqları irqçi zorakılıq təhlükəsindən qorumağa qadیر olmalarına azlıqların inamını mühafizə etmək üçün araşdırmanın səylə və qərəzsizliklə aparılması xüsusilə vacibdir.*²⁶⁴

Dövlət həmçinin həbsxanada saxladığı şəxsləri digər fiziki şəxslərin hücumlarından qorumaq üçün xüsusi vəzifələr daşıyır. Bu xüsusi vəzifələr 2-ci maddənin həm maddi hüquqi, həm də prosessual tələblərindən irəli gəlir. Bu tələblər həmçinin fərdin həbsxanada ölməsi ilə bağlı heç bir izahat verilmədiyi və ya qətlə dövlət nümayəndələrinin əli olduğunun iddia edildiyi hallarda müvafiq məsuliyyət doğurur, bu məsələlər əvvəlki fəsildə müza-

kirə olunub.

*Pol və Odri Edvards Birləşmiş Krallığa qarşı iş*²⁶⁵ əqli çatışmazlığı olan şəxslər – Kristofer Edvardsla (Pol və Odri Edvardsların oğlu ilə) bağlı idi, o, küçədə qadınlara sataşdığına görə 1994-cü ilin noyabrında həbsə alınmışdı. Magistrat qarşısında dinləmədən sonra o, həbsxanada saxlanılaraq məhbus kamerasına salındı. Bundan bir qədər sonra elə həmin gün əqli çatışmazlığı olan digər bir şəxs – Riçard Linford da (onun dosyesində zorakılıq əməlləri vardı) eyni həbsxanada saxlanılırdı. Onların hər biri öncə ayrıca kamerdə saxlanılsalar da, həmin gün bir müddət keçdikdən sonra eyni kameraya salındılar. Gecə Riçard Linford Kristofer Edvardsa hücum etdi və onu öldürdü.²⁶⁶

1995-ci ilin aprelində Riçard Linford adam öldürmə ittihamı üzrə təqsirli olduğunu boynuna aldı və ciddi rejimli ruhi xəstəxanaya salındı, orada diaqnoz qoyuldu ki, o, paranoidal şizofreniyadan əziyyət çəkir. O, təqsirini boynuna aldığı üçün məhkəmə araşdırmasında iş üzrə faktlar yalnız səthi araşdırıldı. Cinayət işinin formal olaraq açıq qalan, lakin təxirə salınan

²⁶³ Misal üçün *Kellinin işi* üzrə qərarda bu məsələ ilə bağlı tələblər toplusuna bax; yuxarıda “Hadisədən sonra araşdırma aparılmasının zəruriliyi: 2-ci maddənin “prosessual aspekti” adlı bölmədə bu işdən sitatlar gətirilib.

²⁶⁴ *Mensonun işi* üzrə ərizənin qəbul ediləliyinə dair qərar, b. 12-14.

²⁶⁵ *Pol və Odri Edvards Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 14 mart 2002-ci il tarixli qərar.

²⁶⁶ Ətraflı məlumat üçün *Edvardsın işi* üzrə qərarın 9-21-ci bəndlərinə bax.

istintaqına məhkəmə araşdırmasından sonra xitam verildi və qətlın halları ilə bağlı heç bir izahat verilmədi.²⁶⁷

1995-ci ilin iyulunda Kristofer Edvard-sın taleyinə görə qanunla cavabdehlik da-şayan üç dövlət orqanı – həbsxana xidmə-ti, yerli dairə şurası və yerli səhiyyə orqa-nı qanunla nəzərdə tutulmayan qapalı təh-qiqat aparılması barədə tapşırıq verdilər. Bir il sonra 1988-ci ilin iyununda təhqiqat nəticəsində 388 səhifəlik rəy dərc olundu, rəydə belə nəticə çıxarılmışdı ki:

... ideal halda Kristofer Edvards və Ri-çard Linford həbsxanaya salına və praktiki cəhətdən eyni kameranı payla-şa bilməzdilər. Təhqiqat “əlverişsiz və-ziyyətdə olan bu məhbusun [yəni Edvardsın] müdafiəsi üçün zəruri olan qoruyucu mexanizmlərdə sistemli qü-surların olduğunu” müəyyən etdi. O, bir sıra qüsuruları, o cümlədən qeydiy-yatın pis aparıldığını, məhbuslarla la-zımı əlaqənin olmadığını, qurumlara-rası əməkdaşlığın məhdud olduğunu və Kristofer Edvardsın ölümünün qarşısı-nı almaq üçün bir sıra imkanların əl-dən buraxıldığını aşkar etdi.²⁶⁸

Bu rəy, Məhkəmənin fikrincə:

... əhatəli sənəd idi və Məhkəmə işdə-ki faktları və işin hallarını qiymətləndi-rərkən tərəddüd etmədən ona istinad etdi.²⁶⁹

Bununla belə, ərizəçilərə məlumat ve-rildi ki, müəyyən edilmiş qüsurulara bax-mayaraq, oğullarına qarşı dövlət orqanları-nın rəftarı ilə bağlı və ya oğullarının mə-ruz qaldığı ağrı və iztirablarla bağlı mülki ziyana görə dövlət orqanlarına qarşı iddia qaldırmağın heç bir real perspektivi yox-dur.²⁷⁰

Bundan başqa:

25 noyabr 1998-ci il tarixli məktubu ilə Krallığın Prokurorluq Xidməti [həbs-xana xidmətinin və ya polisın hər han-sı əməkdaşına qarşı] cinayət ittihamla-rı ilə bağlı kifayət qədər sübutların ol-madığı barədə əvvəlki qərarını təsdiq etdi. Ərizəçilərin vəkilinə 10 dekabr 1998-ci ildə məlumat verildi ki, çox-saylı qüsurulara baxmayaraq, hər hansı fərdə və quruma qarşı kobudcasına səhlənkarlığa görə cinayət ittihamının irəli sürülməsi üçün kifayət qədər ma-terial yoxdur.²⁷¹

²⁶⁷ Edvardsın işi üzrə qərar, b. 22-23.

²⁶⁸ Edvardsın işi üzrə qərar, b. 32. Qüsuruların siyahısı üçün qərarın 33-cü bəndinə bax.

²⁶⁹ Edvardsın işi üzrə qərar, b. 76.

²⁷⁰ Edvardsın işi üzrə qərar, b. 34.

²⁷¹ Edvardsın işi üzrə qərar, b. 35.

Həmçinin ərizəçilərin polislərə qarşı şikayətlərə baxan orqana verdikləri şikayət təhqiqat müddətində baxılmaqda idi. 2000-ci ilin dekabrında, qətlədən altı ildən artıq vaxt keçdikdən sonra həmin orqan öz rəyini elan etdi. Rəydə ərizəçilərin şikayətlərindən on beşi müdafiə edilir, Kristofer Edvardsın ölümü ilə bağlı polis araşdırmasındakı qüsurular tənqid olunur və polis orqanlarındakı təcrübə və prosedurla bağlı bir sıra tövsiyələr verilirdi.²⁷²

Ərizəçilər iddia etdilər ki, dövlət orqanları 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələblərini pozaraq onların oğlunu Riçard Linforddan müdafiə etməyiblər; və onun ölümü ilə bağlı araşdırmalar, o cümlədən həbsxana xidməti, yerli dairə şurası və yerli səhiyyə orqanının tapşırığı ilə aparılmış yuxarıda qeyd olunan təhqiqat bu maddənin prosessual tələblərinə cavab verməyib.

Məhkəmə yuxarıda müzakirə olunmuş *Osmanın işi* üzrə qərarını xatırlatdı; həmin qərarla müəyyən edilmişdi ki: hakimiyət orqanları üçüncü şəxslərin cinayətkar hərəkətləri ucbatından müəyyən fərdin və

ya fərdlərin həyatına qarşı real və birbaşa riskin mövcud olduğunu bildirdilərsə və ya bilməyə borclu idilərsə; 2) amma bununla belə riskdən yaxa qurtarmaq üçün onlardan əsaslı olaraq gözlənilən və səlahiyyətləri daxilində olan tədbirləri görməyiblərsə, bu halda 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələbləri pozulmuş olur.²⁷³ Məhkəmə müəyyən etdi ki, “həbsə alınmasından tutmuş digər şəxslə eyni kameraya salınmasına qədər Kristofer Edvardsla rəftarda çoxsaylı qüsurulara yol verilib”.²⁷⁴ Lakin bu işdə əsas məsələ o idi ki:

... davranışı təhlükəli dərəcədə qeyri-sabit olan məhbusla bir kameraya salınmaqla onun həyatı risk altına alınmış və bu məsələdə qüsurulara yol verilmişdi, bu məsələ bu işin halları baxımından çox önəmli idi.²⁷⁵

Buna görə də bu işdə mühüm sual bundan ibarət idi:

Həbsxana müdiriyyəti onun [yəni Linfordun] Kristofer Edvardsla eyni kameraya salınması barədə qərar çıxararkən birincinin son dərəcə təhlükəli olduğunu bildirdimi və ya bilməyə borclu idimi?²⁷⁶

²⁷² *Edvardsın işi* üzrə qərar, b. 36.

²⁷³ *Edvardsın işi* üzrə qərar, b. 55-ci bənd; bu bənddə *Osmanın işi* üzrə qərarın 116-cı bəndinə istinad edilib.

²⁷⁴ *Edvardsın işi* üzrə qərar, b. 63.

²⁷⁵ *Edvardsın işi* üzrə qərar, b. 63.

²⁷⁶ *Edvardsın işi* üzrə qərar, b. 58.

Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, Riçard Linfordun xəstəlik tarixçəsi və ətrafdakılar üçün təhlükəliliyi dövlət orqanlarına məlum idi və bu məsələ:

*... həbsxana müdiriyyətinin, xüsusən də onu həbsxana xəstəxanasına və ya digər məhbuslarla birlikdə adi kameraya yerləşdirmək barədə qərar çıxarmağa görə cavabdehlik daşıyanların diqqətinə çatdırılmalı idi.*²⁷⁷

Amma belə olmadı: “məlumatın çatdırılmasında bir sıra qüsupurlara yol verildi”.²⁷⁸ Bu, həbsxanada kameraya salınanların seçilməsi prosesinə həlledici təsir göstərdi (istənilən halda bu proses səthi aparılırdı):

Məhkəmə hesab edir ki, özlüyündə aydındır ki, yeni gələnlərin həbsxana kameraları üzrə bölgüsü prosesi nəticədə etibarilə özlərinin və ya digər məhbusların salamatlığı naminə tibbi nəzarət altına alınması tələb olunan məhbusların müəyyən edilməsinə xidmət etməli idi. Məhbusları qəbul edən həbsxanaya əməkdaşlarına məlumatların çatdırılmasındakı çatışmazlıqlara bu işdə müayinəni həyata keçirən tibb işçisinin apardığı müayinənin qısa və səthi xa-

*rakteri də əlavə olunmuşdu, təhqiqat onun lazımı hazırlığa malik olmadığını və müayinəni hər hansı çətinlik və ya şübhə yarandığı təqdirdə müraciət etmək üçün həkimin olmadığı bir şəraitdə apardığını müəyyən etdi.*²⁷⁹

Müvafiq olaraq, Məhkəmə hesab etdi ki:

... dövlət orqanlarında olan informasiyaya görə, Riçard Linford ilk növbədə Kristofer Edvardsla bir kameraya salınmamalı idi.

Məhkəmə bu qənaətə gəlir ki, bu işə aidliyyəti olan orqanların (tibb, polis, cinayət təqibi və məhkəmə orqanlarının) Riçard Linford barədə informasiyanı həbsxana müdiriyyətinə çatdırmaması və Riçard Linfordun həbsxanaya gətirilməsi üzərində lazımi nəzarət prosesinin olmaması Kristofer Edvardsin həyatını qorumaq öhdəliyinin dövlət tərəfindən pozulduğunu aşkara çıxarıb.

*Buna görə də Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozuntusu baş verib.*²⁸⁰

2-ci maddənin digər aspekti ilə bağlı Məhkəmə hər şeydən əvvəl müəyyən etdi ki:

²⁷⁷ Edvardsin işi üzrə qərar, b. 61.

²⁷⁸ Edvardsin işi üzrə qərar, b. 61.

²⁷⁹ Edvardsin işi üzrə qərar, b. 62.

²⁸⁰ Edvardsin işi üzrə qərar, b. 63-64.

... *prosesual öhdəlik Kristofer Edvardsın ölümünün hallarını araşdırmaq vəzifəsini doğurur. O, digər məhbusun zorakılıq hərəkətləri nəticəsində ölərkən dövlət orqanlarının ixtiyarında və məsulyyəti altında olan məhbus idi və belə vəziyyətdə dövlət nümayəndələrinin onun ölümü ilə nəticələnmiş hadisələrlə bağlı hərəkətlərdə və ya hərəkətsizlikdə iştirak edib-etmədiyi əhəmiyyət daşıyır. Dövlət istintaqa başlamaq və araşdırma aparmaq öhdəliyini daşıyırdı, [həmin istintaq bu cür araşdırma ilə bağlı əvvəlki presedentlərdə müəyyən edilmiş müxtəlif tələblərə cavab verməli idi]. Qurbanın qohumlarının təşəbbüsü ilə mülki iddia qaldırmağın mümkün olduğunu fərz etsək, ərizəçilərin başladığı bu cür mülki proses dövlətin bu məsələ ilə bağlı öhdəliyinin yerinə yetirilməsi üçün kifayət deyildi.*²⁸¹

Bu işdə tam araşdırma aparılmadı və Riçard Linfordun məhkum olunması ilə nəticələnən cinayət prosesində şahidlər dindirilmədi, çünki o, adam öldürməkdə təqsirli olduğunu boynuna almışdı və ona məcburi müalicə tədbiri təyin olundu. Bu-

nunla da bu məsələlərə bağlı prosesual tələblərə əməl olunmadı. Burada sual ondan ibarətdir ki, qanunla nəzərdə tutulmayan təhqiqat bu qüsuru düzəldə bilərdimi? Buna görə də Məhkəmə təhqiqatın müxtəlif tələblərə cavab verib-vermədiyini, müstəqilliyini, vaxtında və sürətlə aparılıb-aparılmadığını, faktları müəyyən etməyə qadir olub-olmadığını və ictimaiyyət və qohumlar üçün açıq olub-olmadığını yoxladı. O, hesab etdi ki, təhqiqat bu tələblərin çoxuna (müəyyən çatışmazlıqlar nəzərə alınmasa) cavab versə də onda iki ciddi qüsurlub: təhqiqat aparılan şahidləri məcburi dindirmək səlahiyyətinə malik olmayıblar və təhqiqat qapalı aparılıb, hətta Kristofer Edvardsın valideynləri təhqiqatda yalnız üç gün iştirak edə biliblər, həmin günlərdə onlar özləri təhqiqata ifadə veriblər və təhqiqatda iştirakları məhdud olub:

Onlar nümayəndə ilə təmsil olunmuşdular və öz vəkilləri vasitəsilə, yaxud misal üçün təhqiqat qrupu vasitəsilə şahidlərə suallar vermək imkanına malik deyildilər. Onlar baş verənlərə dair sübutların mahiyyətini öyrənmək üçün təhqiqatın yekun rəyi dərc olunma-

²⁸¹ *Edvardsın işi üzrə qərar*, b. 74.

*na qədər gözləməli oldular. Təhqiqat predmeti olan məsələ ilə onların yaxından əlaqədar olduqlarını və təhqiqatda şəxsən maraqlı olduqlarını nəzərə alaraq, Məhkəmə bu qənaətə gəlir ki, onlar maraqlarının təmsil olunması üçün zəruri olan dərəcədə bu prosedurdə iş-tirak etmiş sayıla bilməzlər.*²⁸²

Bu iki qüsurun ucbatından təhqiqat 2-ci maddənin prosessual tələblərinə cavab verməyib. Buna görə də bu məsələdə həmin maddə pozulub.²⁸³

Məhbusların intiharının qarşısının alınması

Əvvəlki bölmədə biz ölmək istəyən və bu məsələ barədə qərar vermək üçün normal əqli vəziyyətdə olan, lakin ölkələrindəki qanunvericiliyə əsasən başqalarının köməyi ilə intihar etmələrinə yol verilməyən insanlarla bağlı bir sıra işləri müzakirə etdik. Həmin işlərdə sual ondan ibarət idi ki, dövlət bu istəyə müdaxilə etmək hüququna malikdirmi və əgər malikdirsə bunu nə vaxt etməlidir?

Bu işlər əlverişsiz vəziyyətdə olan in-

sanların özlərini öz əlləri ilə qətlə yetirmələrinə aid işlərdən fərqlidir, belə insanlar qərar vermək üçün məntiqli şəkildə düşünmək durumunda olmurlar. Belə işlərdə əks sual yaranır: dövlət belə fərdlərin intihar etməsinin qarşısını almalıdırmı və əgər almalıdırsa, bunu nə vaxt etməlidir? Bu sual xüsusən məhbus ya da pasiyent qismində azadlıqdan məhrum etmə yerində dövlətin nəzarəti altında olan fərdlərlə bağlı işlərə aiddir.

*Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı iş*²⁸⁴ ciddi fiziki zorakılığa görə məhkum edilən, əqli çatışmazlığı olan gənc Mark Kinanla bağlı idi. Həbsxanada onun xəstəliyinin bir sıra simptomları, o cümlədən özünə xəsarət yetirmə simptomları özünü göstərdi. Bir müddət həbsxananın xəstəxana şöbəsində, sonra isə həbsxana kəmərasında qaldıqdan sonra o, həbsxana personalının iki üzvünə hücum etdi, hücum müalicə kursunda dəyişiklik edildikdən sonra baş vermişdi və onun dediyinə görə, bu onu əqli cəhətdən pis duruma salmışdı. Hücumu görə o, cəza kamerasına salındı və orada özünü asdı. Asılma nəticəsində boğulma təhqiqat zamanı ölümün səbəbi

²⁸² *Edwardsın işi* üzrə qərar, b. 84.

²⁸³ *Edwardsın işi* üzrə qərar, b. 87.

²⁸⁴ *Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 3 aprel 2001-ci il tarixli qərar.

kimi təsdiq edildi, lakin təhqiqat proseduru ölümün daha geniş səbəblərini və ya bunda təqsiri olanları müəyyən etmədi.

Onun anası iddia etdi ki, həbsxana müdiriyyəti ona tibbi qulluq məsələsinə səhlənkarlıqla yanaşmış, amma ona məlumat verilib ki, dövlət orqanlarına qarşı mülki iddia qaldıra bilməz, çünki İngiltərə qanunvericiliyi müvafiq iddianın qaldırılmasına yol vermir. O, əvvəlcə Komissiyaya, sonra isə Məhkəməyə şikayət edərək 2-ci (yaşamaq hüququ), 3-cü (işgəncələrin, qeyri-insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzanın qadağan olunması) və 13-cü maddələrin (Konvensiyadakı maddi hüquqların pozulmasına qarşı səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsi hüququ) pozulduğunu iddia etdi.

Məhkəmə əvvəlki bəndlərdə müzakirə olunmuş prinsipləri xatırlatdı: dövlətlər nəinki səmərəli cinayət hüququ normalarını qəbul etməli və onları səmərəli icra mexanizmi vasitəsilə tətbiq etməlidirlər, onlar həm də digər fərdin cinayətkar hərəkətləri ucbatından həyatı risk altında olan fərdi müdafiə etmək üçün qabaqlayıcı əməli tədbirlər görməlidirlər. *Kinanın işində* Məhkəmə şəxsin özünə xəsarət yetirməsi riski-

nin mövcud olduğu hallara bu prinsiplərin nə dərəcədə tətbiq edilməli olduğunu nəzərdən keçirdi.²⁸⁵ O, yenidən öncə müəyyən edilmiş prinsiplərə istinad edərək qərar aldı ki, həbsxanada şəxsin xəsarətlərə məruz qalmasına və ya ölməsinə görə dövlət cavabdehlik daşıyır. Hərçənd, etiraf etmək lazımdır ki, məsələ, belə fərdlərin hüquq və azadlıqlarına hörmətin təmin edilməsində dövlət orqanlarının imkanları məhdud ola bilər. Bununla belə:

Ümumi tədbirlər və ehtiyat addımları var ki, fərdin şəxsi azadlığına xələl gətirmədən onun özünə xəsarət yetirməsi imkanlarını azaldır. Məhbusla bağlı hər hansı əlavə konkret tədbirlərin zəruri olması və onların məhbuslara tətbiqinin ağlabatan olub-olmaması işin hallarından asılıdır.

Yuxarıda qeyd edilənlərin işində Məhkəmə belə bir məsələni araşdırdı ki, dövlət orqanları Mark Kinanın real və bir-başına intihar riski altında olduğunu bildirdilərmə və ya bilməyə borclu idilərmə və əgər bilməyə borclu idilərsə, riskin qarşısını almaq üçün onlardan əsaslı olaraq gözlənilən hər bir şeyi etmişdilərmi?²⁸⁶

²⁸⁵ *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 89-90.

²⁸⁶ *Kinanın işi* üzrə qərar, 90-93-cü bəndlər; bu bəndlərdə yuxarıda “Həbsxanada ölüm halları” bəndində müzakirə olunmuş *Salman Türkiyəyə qarşı işə* istinad edilib (həmin istinadlar buraxılıb).

Məhkəmə hesab etdi ki, “Mark Kinan intihara meyillilik nümayiş etdirərəkən dövlət orqanları onun davranışına ümumən ağılabatan reaksiya veriblər və onu xəstəxana personalının himayəsinə və nəzarətinə veriblər”.²⁸⁷ Buna görə də bu işdə 2-ci maddənin maddi-hüquqi tələbləri pozulmayıb.²⁸⁸

Lakin bu işdə ölümündən qabaqkı günlərdə Mark Kinana göstərilən tibbi yardım standartı ilə bağlı məsələlər meydana çıxır və bu məsələlər Konvensiyanın 3-cü maddəsi üzrə araşdırılmalıdır.²⁸⁹ Məsələn, Məhkəmə hiss etdi ki, Mark Kinanın müalicəsi bu maddənin tələb etdiyi müalicə standartlarına uyğun deyildi:

Mark Kinanın durumunun səmərəli müşahidəsinin aparılmaması və onun vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və müalicəsi üçün səriştəli psixiatriya müayinəsinin olmaması əqli qüsurları olan və intihar riski altına olduğu məlum olan şəxsə göstərilmiş tibbi yardımda əhəmiyyətli qüsurlar olduğunu aşkara çıxarır. Belə vəziyyətdə sonradan onun fiziki və mənəvi müqavimətini qıra bilən ciddi intizam cəzasının

*tətbiq edilməsi, yəni cəza kamerasında yeddi gün təcrid halında saxlanması və hadisədən iki həftə sonra, onun azadlığa buraxılacağı gündən cəmi doqquz gün əvvəl onun cəzasına iyirmi səkkiz gün əlavə edilməsi əqli qüsurları olan şəxsin müalicə standartına uyğun deyil. Bu, Konvensiyanın 3-cü maddəsinə nəzərdə tutulan mənada qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar və cəza hesab edilməlidir.*²⁹⁰

Bu bir daha göstərir ki, çox vaxt ayrıca və ya bir-biri ilə sıx bağlı olan məsələlər Konvensiyanın bir maddəsi üzrə araşdırıla bilməz və həmçinin onu göstərir ki, müxtəlif maddələrin təmin etdiyi müdafiə formaları çox vaxt bir-biri ilə qismən üst-üstə düşür və qarşılıqlı əlaqədə olur. Eyni sözlər bu işdə qaldırılan prosessual məsələlərə də aiddir, Məhkəmə həmin məsələləri 2-ci maddədən daha çox, 13-cü maddə üzrə araşdırdı (hərçənd, müəyyən bir aspektdə 2-ci maddəyə də istinad etdi). Məhkəmə qeyd etdi ki:

... Konvensiyanın 13-cü maddəsi üzrə iki məsələ meydana çıxır: Mark Kinan ona tətbiq edilmiş cəza ilə bağlı hüquq

²⁸⁷ *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 99.

²⁸⁸ *Kinanın işi* üzrə qərar, 102-ci bənd, həmçinin 99-cu bəndə bax. Prosessual məsələlərlə bağlı qərarın mətninin 13-cü maddəyə aid sonrakı hissələrinə bax.

²⁸⁹ *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 101.

²⁹⁰ *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 116.

*qi müdafiə vasitəsinə malik idimi və in-tihardan sonra ərizəçi [Markın anası] ya öz adından, ya da oğlunun qanuni nümayəndəsi qismində hüquqi müdafiə vasitəsinə malik idimi?*²⁹¹

Birinci məsələ ilə bağlı Məhkəmə bildirdi ki, Mark Kinan ona əsas və əlavə cəzanın tətbiq edilməsindən bir gün sonra özünü öldürüb və qeyd etdi ki, cəzaların həyata keçirilməsinə qarşı onun ixtiyarında səmərəli hüquqi müdafiə vasitələri yox idi. Məhkəmə hesab etdi ki, dövlət məhbusun əqli qüsura malik olduğunu nəzərə alaraq onu müdafiə etmək üçün bu cür prosessual qarantiyaları təmin etməli idi. Bunlar olmadığına görə 13-cü maddə pozulub.²⁹²

Markın anasının ixtiyarında səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsinin olub-olmaması məsələsi ilə bağlı Məhkəmə hər şeydən əvvəl qeyd etdi ki:

... hamılıqla qəbul edilirdi ki, təhqiqat Mark Kinanın ölümünə aid faktların müəyyən edilməsi üçün nə qədər faydalı forum olursa-olsun, iddia edilən hər hansı pis rəftarla və ya kompensasiyanın təmin edilməsi ilə bağlı dövlət orqanlarının məsuliyyətini müəyyən

*edən hüquqi müdafiə vasitəsi təşkil etmirdi.*²⁹³

Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, ərizəçinin ixtiyarında olan mülki-hüquqi müdafiə vasitələri son dərəcə məhdud idi və onların vasitəsilə adekvat kompensasiyaya nail olmaq mümkün deyildi. Üstəlik, mülki iddia qaldırmaq üçün ərizəçi hüquqi yardım ala bilməzdi.²⁹⁴ Hər iki məsələ, yəni mə-nəvi ziyana görə kompensasiya almaq və oğlunun ölümünə görə məsuliyyət daşıyanları müəyyən edə bilən səmərəli hüquqi müdafiə vasitəsinə malik olmaq önəmli idi. Bunların olmaması 13-cü maddənin daha bir pozuntusunu təşkil edib.²⁹⁵

Tibbi səhlənkarlığa qarşı mü-dafiə

Bəzi işlərdə ərizəçilər iddia etdilər ki, tibbi səhlənkarlıq və etinasızlıq nəticəsində baş verən ölüm halları müxtəlif formada dövlətin məsuliyyətinə səbəb ola bilər. Onlar iddia etdilər ki, dövlət müvafiq faktlarla və məsələlərlə (o cümlədən tibbi rəylərin saxtalaşdırıldığı barədə və tibb işçiləri arasında bir-birinin səhlələrini ört-

²⁹¹ *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 125.

²⁹² *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 127.

²⁹³ *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 128.

²⁹⁴ Ətraflı məlumat üçün bax: *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 129.

²⁹⁵ Bax: *Kinanın işi* üzrə qərar, b. 130-133.

basdır etmək üçün gizli sövdələşmələr olduğu barədə iddialarla) bağlı hərtərəfli araşdırma aparmaq vəzifəsini daşıyır və ciddi hallarda dövlət məsuliyyət daşıyan şəxsləri cəzalandırmalıdır. Lakin bu işləri belə bir fakt mürəkkəbləşdirirdi ki, ərizəçilər müxtəlif maddələrə istinad edirdilər və ixtiyarlarında olan bütün hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etmədilər və ya mülki iddia qaldırmırdılar.

*Erikson İtaliyaya qarşı işdə*²⁹⁶ ərizəçinin anası olan ahıl qadın bağırsağ yolunun tutulmasından ölmüşdü, amma rentgəndən keçdiyi yerli dövlət xəstəxanasında ona bu diaqnoz qoyulmamışdı. Rentgen müayinəsinin rəyi imzalanmamışdı. Cinayət istintaqı bağırsağın tutulmasını müəyyən edə bilməyən həkimi aşkara çıxarmadı. Ərizəçi şikayət etdi ki, anasının yaşamaq hüququ pozulub, belə ki, İtaliyanın dövlət orqanları anasının ölümünə görə məsuliyyət daşıyanları aşkar etmək üçün lazımı səy göstərməyiblər. Məhkəmə qərara aldı ki:

... Konvensiyanın 2-ci maddəsi üzrə dövlətin pozitiv öhdəlikləri, yəni yaşamaq hüququnu qorumaq vəzifəsi belə

*bir tələbi də özündə ehtiva edir ki, xəstəxanaların pasiyentlərinin həyatını qorumaq üçün hüquqi aktlar qəbul edilməli, habelə xəstəxanalarda baş verən ölüm hallarının səbəbini və müvafiq tibb işçilərinin hər hansı məsuliyyətini müəyyən etmək üçün səmərəli məhkəmə sistemi təşkil edilməlidir [...].*²⁹⁷

Beləliklə, yuxarıda müzakirə olunan yaşamaq hüququnun “qanunla” qorunması tələbləri tibbi səhlənkarlığın baş verdiyi işlərə də şamil olunur.

Eyni sözlər 2-ci maddənin prosesual tələblərinə də aiddir:

*... hətta hazırkı işə bənzər işlərdə, yəni həyatdan məhrum edilmə dövlət nümayəndələri tərəfindən güc tətbiqinin nəticəsi deyilsə, amma həyatdan məhrum edilməyə görə dövlət nümayəndələri potensial olaraq məsuliyyət daşıyırlarsa, onda bu cür hadisələrlə bağlı səmərəli araşdırma aparılmalı və müvafiq nəzarət təmin edilməlidir ki, iş üzrə faktlar ictimaiyyətə, xüsusən də qurbanın qohumlarına məlum olsun [...].*²⁹⁸

Lakin bu işdə Məhkəmə bu qənaətə

²⁹⁶ Erikson İtaliyaya qarşı iş üzrə 37900/97 sayılı ərizənin qəbul edilənliliyinə dair 26 oktyabr 1999-cu il tarixli qərar.

²⁹⁷ Erikson İtaliyaya qarşı iş üzrə ərizənin qəbul edilənliliyinə dair qərar, b. 7 (istinad buraxılıb).

²⁹⁸ Eriksonun işi üzrə ərizənin qəbul edilənliliyinə dair qərarın 7-ci bəndi; həmin bənddə yuxarıda müzakirə olunmuş *Kaya, Ergi və Yaşa Türkiyəyə qarşı* işlər üzrə qərarlara istinad edilib (sitatda həmin istinadlar buraxılıb). Qeyd edək ki, sözügedən xəstəxana dövlət xəstəxanası idi, buna görə də oradakı həkimlər dövlət qulluqçuları idi, bu səbəbdən, Məhkəmənin sözlərinə görə, onlar “dövlət nümayəndələri” idilər. Lakin Məhkəmə tibbi səhlənkarlıq nəticəsində baş verən ölüm halları irəli bağlı eyni tələbləri, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, özəl həkimlərə və ya qurumlara da şamil edir.

gəldi ki, lazımı qaydada cinayət istintaqı aparılıb.²⁹⁹ Üstəlik, Məhkəmə ərizəçinin xəstəxanaya qarşı ayrıca mülki iddia qaldırmamasını ərizəçinin əleyhinə olan hal hesab etdi:

*Mülki prosesdə ərizəçi əlavə sübutlar tələb etmək və təqdim etmək imkanına malik ola bilərdi və onun hərəkət dairəsi cinayət prosesində olduğu qədər məhdud olmazdı.*³⁰⁰

Beləliklə, Məhkəmə qərara aldı ki, cavabdeh dövlətin Konvensiyanın 2-ci maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş pozitiv öhdəliklərini, xüsusən də prosesual öhdəliklərini yerinə yetirməməsi baş verməyib. O, bu işdə ərizəni “aşırıq-aydın əsassız” sayaraq rədd etdi.³⁰¹

*Pauell Birləşmiş Krallığa qarşı işdə*³⁰² ərizəçinin 10 yaşlı oğlu Robert Pauell böyrəküstü vəzidəki çatışmazlıqdan irəli gələn, vaxtında diaqnoz qoyulduqda müalicə oluna bilən, amma müalicə olunmadıqda ölümlə nəticələn bilən nadir xəstəlikdən – Eddison xəstəliyindən ölmüşdü. Vaxtı ilə xəstəxana pediatri xəstəliklə bağlı müayinə aparmaq barədə tövsiyə versə də, oğlunun müalicəsi ilə məşğul olan müxtəlif hə-

kimlərin həmin müayinəni aparması barədə qərar qəbul edilmədi. Ərizəçilər iddia etdilər ki, bu məsələni ört-basdır etmək üçün tibbi rəylər saxtalaşdırılıb. Onlar nəyin baş verdiyini öyrənmək üçün bir çox çətinliklərlə üzləşmişdilər və nəticədə ciddi və uzunmüddətli psixoloji problemlər yaşamışdılar.³⁰³

İntizam prosesindən (ərizəçilər apelyasiya mərhələsində bu prosesdən imtina etdilər, çünki onun ədalətsiz aparıldığını hesab edirdilər) və polis araşdırmasından başqa ərizəçilər həmçinin müvafiq səhiyyə orqanına qarşı mülki iddia qaldırdılar. Sonda həmin orqan Robertin xəstəliyinin diaqnozunun qoyulmamasına görə məsuliyyətini etiraf etdi və ərizəçilərə ziyana görə 80.000 avro, məhkəmə xərclərinə görə 20.000 avro ödədi. Lakin iddianın digər hissəsinə, yəni diaqnoz qoyulmamasını ört-basdır etmək üçün həkimlərin gizli sövdələşməsinə gəldikdə, hakim bu iddianın hissəsini rədd etdi və belə bir əsas gətirdi ki, İngiltərə qanunvericiliyinə əsasən, həkimlər ölmüş uşağın valideynlərinə ölümün halları ilə bağlı açıqlama vermək öhdəliyini daşıyırlar.³⁰⁴

²⁹⁹ *Erikson İtaliyaya qarşı iş* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 7-8.

³⁰⁰ *Erikson İtaliyaya qarşı iş* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 8.

³⁰¹ *Erikson İtaliyaya qarşı iş* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 8.

³⁰² *Pauell Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 45305/99 sayılı ərizənin qəbul edilənlərinə dair 4 may 2000-ci il tarixli qərar.

³⁰³ *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 9.

³⁰⁴ *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul edilənlərinə dair qərar, b. 10.

Konvensiya üzrə icraatda ərizəçilər əsasən tibbi rəylərin saxtalaşdırılmasından və səhlənkarlığın ört-basdır edilməsindən şikayət etdilər. Onlar hər şeydən əvvəl bildirdilər ki:

*Səhlənkarlığı uşağın ölümü ilə nəticələnmiş dövlət nümayəndəsi tərəfindən tibbi rəylərin saxtalaşdırılması 2-ci maddədən irəli gələn prosessual öhdəliyin və 8-ci və 10-cu maddələrdən irəli gələn pozitiv öhdəliliklərin pozuntusuna bərabərdir.*³⁰⁵

Lakin Məhkəmə bununla razılaşmadı: *Məhkəmə vurğulayır ki, ərizəçilərin [2-ci maddə üzrə] şikayətinin onun tərəfindən araşdırılması yalnız oğullarının ölümü ilə nəticələnmiş hadisə ilə məhdudlaşmalıdır, oğlanlarının tibbi qulluq və müalicəsinə görə məsuliyyət daşıyan həkimlərin onun ölümündən sonra hər hansı ittihamla bağlı özlərinə bəraət qazandırmaq üçün tibbi rəyləri saxtalaşdırmaları barədə iddialar buraya daxil deyil. Məhkəmənin fikrincə, sonuncu məsələyə onların 6-cı maddə üzrə şikayəti kontekstində, yəni oğullarının ölümündən sonra həkimin*

*məsuliyyətə cəlb olunması barədə qərar çıxarılmasına nail ola bilməmələri kontekstində baxılmalıdır. Lakin ölümədən sonra həkim törətdikləri hüquq pozuntuları ərizəçilərin oğlunun ölümü ilə nəticələnən hadisələrin axarını dəyişə bilməzdi.*³⁰⁶

Ərizəçilərin 2, 8 və 10-cu maddələr üzrə şikayətləri, habelə 6-cı və 13-cü maddələr üzrə ayrıca şikayətlərinə belə bir fakt ciddi xələl gətirirdi ki, onlar intizam prosesinin apellyasiya mərhələsindən imtina etmiş və mülki iddialarını həll etmişdilər:

*Ölmüş şəxsin qohumu tibbi səhlənkarlıqla bağlı mülki iddianın təmin olunması üçün kompensasiya ilə razılaşırsa, mərhumun müalicəsinin halları ilə bağlı və ya mərhumun ölümünün istintaqı ilə bağlı özünün qurban sayılmalı olduğunu iddia edə bilməz.*³⁰⁷

Buna görə də ərizəçilər daha Konvensiyanın 34-cü maddəsində nəzərdə tutulan mənada Konvensiyanın 2-ci maddəsinin (prosessual aspektinin) pozuntusunun (dolayı) “qurbanı” olduqlarını iddia edə bilməzdilər. Eyni əsaslara görə Məhkəmə qərara aldı ki, “hətta Konvensiyanın 8-ci

³⁰⁵ *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul ediləliyinə dair qərar, b. 16.

³⁰⁶ *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul ediləliyinə dair qərar, b. 18.

³⁰⁷ *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul ediləliyinə dair qərar, b. 19.

maddəsinin 1-ci bəndinin nəzərdən keçirilən faktlara tətbiqinin mümkün olduğunu fərz etsək, və həmin bəndin dövlət orqanlarının üzərinə ölmüş uşağın tibbi rəylərinin tam, səmimi və hərtərəfli açıqlanmasından ibarət pozitiv öhdəlik qoyduğunu hesab etsək”, bu halda da ərizəçilər Konvensiyanın 8-ci maddəsinin pozuntusunun qurbanı olduqlarını iddia edə bilməzlər.³⁰⁸ Eyni sözlər 10-cu maddəyə də aiddir.³⁰⁹

Konvensiyanın 6-cı maddəsinə əsasən “məhkəməyə müraciət” hüququna gəldikdə, ərizəçilər yuxarıda müzakirə olunmuş *Osmanın işi* üzrə qərara istinadən iddia etdilər ki, həkimlər tərəfindən məsələnin ört-basdır edilməsi nəticəsində məruz qaldıqları şəxsi ziyana görə kompensasiya üçün dövlət orqanlarına qarşı ayrıca (yəni həkim səhlənkarlığına görə oğullarının ölümü barədə iddiadan ayrılıqda) mülki iddia qaldıra bilərdilər. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, daxili məhkəmələr belə iddianın qaldırılmasına icazə vermədilər. Çünki onlar bu qənaətə gəldilər ki, həkimlər ölmüş uşağın valideynlərinə ölümün halları ilə bağlı açıqlama vermək öh-

dəliyini daşıyırlar. Ərizəçilər iddia etdilər ki, daxili qanunvericilikdə bu cür hüquqi müdafiə vasitəsi nəzərdə tutulmalıdır və 6-cı maddə də bunu tələb edir.

Məhkəmə bu işi *Osmanın işindən* fərqləndirdi, həmin iş polisi mülki məsuliyyətdən azad edən ümumi qanunvericilik norması ilə bağlı idi. *Pauellin işində* isə əksinə, adi mülki-hüquqi məsuliyyət şərtləri tətbiq edilmişdi. Hakimlər kompensasiya təyin etməkdən ona görə imtina etdilər ki, onların fikrincə, iddia edilən gizli sövdələşmənin oğlanın valideynləri üçün doğurduğu nəticələr *Osmanın işindəki* ilə eyni deyildi. Buna görə də, sonuncu məsələ ilə bağlı “məhkəməyə müraciət” hüququ pozulmamışdı.³¹⁰ Eyni sözlər nəticə etibarını ilə ərizəçilərin 13-cü maddə üzrə iddiasına, yəni ehtimal edilən digər pozuntularla bağlı ərizəçilərin “səmərali hüquqi müdafiə vasitəsi” ilə təmin edilmədikləri barədə iddiaya da aiddir.³¹¹

Eriksonun və *Pauellin işləri* mümkün olan bütün hüquqi müdafiə vasitələrindən israrla istifadə etməyin potensial ərizəçilər üçün mühümlüyünü göstərir, hətta ərizəçilər həmin proseslərin ədalətli olmadığını

308 *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul edilənliliyinə dair qərar, b. 20-21.

309 *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul edilənliliyinə dair qərar, b. 21.

310 *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul edilənliliyinə dair qərar, b. 24.

311 *Pauellin işi* üzrə ərizənin qəbul edilənliliyinə dair qərar, b. 25.

və ya hüduklarının məhdud olduğunu və ya onlar üçün ədalət mühakiməsini təmin etməyəcəklərini düşünsələr belə, bütün hüquqi müdafiə vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Əgər həmin hüquqi müdafiə vasitələri iş üzrə faktiki və hüquqi məsələləri həll etməyə qadirdirsə, Strasburq Məhkəməsi 2-ci maddənin prosesual tələblərinin və ya 6-cı və 13-cü maddələrin tələblərinin pozulmadığını müəyyən edəcəkdir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün ilk öncə həmin hüquqi müdafiə vasitələrinin hamısından istifadə etmək lazımdır.

*Kalvelli və Çiqlio İtaliyaya qarşı iş*də³¹² Məhkəmə bir daha təsdiq etdi ki, 2-ci maddə üzrə pozitiv öhdəliklər dövlətlərdən tələb edir ki, “xəstəxanaları pasiyentlərinin həyatını qorumaq üçün zəruri tədbirlər görməyə məcbur edən hüquqi aktlar qəbul etsinlər” və “həkimlərin himayəsində olan pasiyentlərin ölümünün səbəblərinin ... müəyyən edilməsi və cavabdehlik daşıyanların məsuliyyətə cəlb olunması üçün səmərəli və müstəqil məhkəmə sistemi təşkil etsinlər”; o, həmçinin vurğuladı ki, hər iki növ öhdəlik həm dövlət, həm də özəl səhiyyə sektoruna şamil olunur.³¹³

Bu iş doğulandan az sonra ölmüş uşaqla bağlı idi. Onun anası “A” səviyyəli diabetdən əziyyət çəkirdi və əvvəllər doğuş zamanı çətinliklər yaşamışdı, bununla belə, xəstəxananın növbətçi həkimi lazımi tədbirlər görmədi, məsələn, rüşeymin təbii yolla doğulması üçün həddən artıq böyük olub-olmadığını yoxlamaq məqsədi ilə ananın xarici müayinəsini həyata keçirmədi və doğum vaxtı ananın yanında olmadı. Onun doğum otağına gəlməkdə yubanması yeni doğulan körpənin sağ qalma şanslarını əhəmiyyətli dərəcədə azaltdı.

Körpənin valideynləri olan ərizəçilər həkimin səhlənkarlığından irəli gələn ziyanla bağlı kompensasiya alsalar da, hesab etdilər ki, sözügedən həkimə qarşı cinayət təqibinə başlanılmalıdır. Cinayət icraatı faktiki olaraq başlandı, amma bir neçə ildən sonra ona xitam verildi, həmin müddətdə bir sıra prosesual qüsurlar və yubanmalar baş vermişdi ki, nəticədə prosesual müddətlər ötürülmüşdü. Ərizəçilər bununla bağlı Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozulduğunu iddia etdilər.³¹⁴

Məhkəmə cinayət prosesində qüsurlar olduğunu qeyd etsə də, hesab etdi ki, əgər

³¹² *Kalvelli və Çiqlio İtaliyaya qarşı iş* üzrə Böyük Palatanın 17 yanvar 2002-ci il tarixli qərarı.

³¹³ *Kalvelli və Çiqlionun işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 48.

³¹⁴ Ərizəçilər 6-cı maddə üzrə də şikayət etmişdilər, lakin bu şikayət yalnız prosesin uzanması ilə bağlı idi ki, bunun nəzərdən keçirdiyimiz məsələyə hər hansı aidiyyəti yoxdur.

ərizəçilər onlara verilən kompensasiya ilə ilk öncə razılaşmasaydılar, həmin işdə mülki iddianın perspektivləri ərizəçilər üçün yetərli kompensasiya vəd edirdi. Əgər ərizəçilər mülki iddia qaldırsaydılar, bu, ziyanın ödənilməsi ilə bağlı həkimə qarşı qərar çıxarılması və qərarın mətbuatda dərc olunması ilə nəticələnmə bilirdi. Bundan başqa, mülki məhkəmənin qərarı həkimə qarşı intizam icraatının başlanması ilə nəticələnmə bilirdi. Buna görə də Məhkəmə hesab etdi ki, işin xüsusi halları baxımından prosesual müddətlərin ötürülməsinin iddia edilən cinayət əməlinə görə həkimə qarşı cinayət təqibinə başlanılmasına mane olmasının 2-ci maddəyə uyğun olub-olmadığını araşdırmağa ehtiyac yoxdur. Beləliklə, bu işdə 2-ci maddə pozulmamışdı.³¹⁵

Ekstradisiya, ölkədən çıxarılma və deportasiya

Konvensiyada şəxsin vətəndaşı olmadığı ölkədən ekstradisiyası edilməməsi, çıxarılmaması və ya deportasiya olunması hüququ nəzərdə tutulmayıb. Lakin Konvensiya elə vəziyyətlərə tətbiq edilə

bilər ki, bu zaman ərizəçi Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin onu öz ərazisindən çıxararaq Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətə göndərməsi ucbatından Konvensiyadakı müəyyən hüquqlardan irəli gələn mənfə nəticələrə məruz qala bilər³¹⁶. Hətta ola bilər ki, həmin nəticələr yalnız ikinci dövlətin ərazisində, yəni ekstradisiyanı həyata keçirən, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyası xaricində və beləliklə də Konvensiyanın məkan yurisdiksiyası xaricində baş versin.³¹⁷ Bu məsələ ilk dəfə *Sörinq Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə³¹⁸ müəyyən edildi. Bu iş Almaniya vətəndaşı olan Yens Sörinqin Birləşmiş Krallıqdan Amerika Birləşmiş Ştatlarına ekstradisiyası ilə bağlı idi, orada o, Virciniya ştatında qətlə bağlı ittihamlarla üzləşə bilirdi. Həmin ştatın ərazisində məhkum ediləcəyi təqdirdə ərizəçiyə ölüm cəzası kəsilə bilirdi. Birləşmiş Krallıq Vaşinqtondakı səfirliyi vasitəsilə Birləşmiş Ştatlardan ölüm cəzası məsələsi ilə bağlı müəyyən təminatlar almağa çalışdı:

Böyük Britaniyada ölüm cəzası ləğv edildiyinə görə səfirliyə tapşırılıb ki,

³¹⁵ Bax: *Kalvelli və Çiqlionun işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, b. 55-57.

³¹⁶ Ölüm cəzası ilə bağlı işlərdə ekstradisiya və digər məsələlər sonrakı bölmədə qıscaca müzakirə olunur.

³¹⁷ Müqayisə üçün Konvensiyanın ərazi tətbiqi ilə bağlı yuxarıdakı müzakirəyə bax.

³¹⁸ *Sörinq Birləşmiş Krallığa qarşı* iş üzrə 26 iyun 1989-cu il tarixli qərar.

ekstradisiya müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq, belə bir zəmanət istəsin ki, cənab Söriinq təhvil veriləcəyi və ittiham edildiyi cinayətlərə görə məhkum olunacağı təqdirdə ... ona ölüm cəzası təyin olunarsa, bu cəza icra olunmasın.

*Birləşmiş Ştatlar Hökumətinin belə zəmanət verməsi konstitusiyaya əsaslarına görə mümkün deyilsə, onda Birləşmiş Krallığın hakimiyyəti Birləşmiş Ştatların Hökumətindən xahiş edir ki, ölüm cəzasının təyin edilməməsini, yaxud təyin ediləcəyi təqdirdə icra olunmamasını müvafiq orqanlara tövsiyə etsin.*³¹⁹

Bu xahişin cavabında Birləşmiş Ştatlar Birləşmiş Krallığın hakimiyyətinə iş üzrə cinayət təqibini həyata keçirməli olan Bedford dairəsinin (Virciniya ştatı) prokuroru cənab Ceyms Apdaykın zəmanət sənədini göndərdi. Orada deyilirdi ki, əgər Söriinq ölüm cəzasına məhkum edilsə, o (cənab Apdayk), hökm çıxarılan vaxt hakimə Birləşmiş Krallığın adından belə bir təqdimat verəcək ki, *“Birləşmiş Krallığın arzusu ölüm cəzasının təyin edilməsindən və ya icra olunmamasından ibarətdir”*.

Lakin cənab Aspdayk hər hansı əlavə təminatlar vermək istəmədi, o, cənab Söriinqə ölüm cəzası təyin olunmasına nail olmaq niyyətində idi, çünki onun qəti fikrinə görə, sübutlar belə tədbirin lehinə dəlalət edirdi.³²⁰

Həmin vaxt Konvensiyanın 6 sayılı Protokol (bu Protokol onu imzalayan dövlətlərin ərazisində dinc dövrdə ölüm cəzasını ləğv edirdi) hələ Birləşmiş Krallıq tərəfindən ratifikasiya olunmamışdı. Buna görə də Məhkəmə işi bu Protokolun kontekstində qiymətləndirə bilməzdi. Aşağıda ölüm cəzası ilə bağlı fəsildə qeyd ediləni kimi, Məhkəmə həmçinin bu işdə ölüm cəzasının qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan xarakterə malik olduğu barədə qərar çıxarmağa da meyl göstərmədi. Lakin ərizəçi iddia etdi ki, Virciniyada ölüm cəzasına məhkum ediləcəyi təqdirdə məruz qalacağı şərait (bu şərait “ölüm kamerası fenomeni” adlanır) qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan şərait olacaq və Konvensiyanın 3-cü maddəsinə zidd olacaqdı. Bu arqumentə cavab olaraq Məhkəmə şəxsən öz ölkəsinə ekstradisiyasının 3-cü maddəyə zidd rəftara səbəb ola biləcəyinin iddia

³¹⁹ *Söriinqin işi* üzrə qərar, b. 15.

³²⁰ *Söriinqin işi* üzrə qərar, b. 20.

edildiyi işlərə Konvensiyanın tətbiqini tənzimləyən prinsipləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirdi:

Beləliklə, iştirakçı dövlətin təhvil vermə haqqında qərarı, təhvil verilən şəxsin ekstradisiya tələb edən ölkədə real olaraq işgəncələrə və ya qeyri-insani, ləyaqəti alçaldan rəftara və ya cəzaya məruz qalma təhlükəsi ilə qarşılaşacağını güman etmək üçün tutarlı əsaslar olarsa, 3-cü maddəni poza bilər və Konvensiya əsasında dövlətin məsuliyyətinə səbəb ola bilər. Dövlətin üzərində bu cür məsuliyyəti qoymaq üçün həmin ölkədəki şəraiti Konvensiyanın 3-cü maddəsinin tələbləri ilə müqayisə etməklə qiymətləndirmək lazımdır. Bu zaman istər beynəlxalq hüquq normaları, istərsə də şəxsi təhvil alan ölkənin Konvensiya əsasında məsuliyyəti məsələsi heç bir halda qalxmır. Söhbət yalnız Konvensiya əsasında ekstradisiyanı həyata keçirən, Konvensiya iştirakçısı olan dövlətin məsuliyyətindən gedə bilər, belə ki, həmin dövlətin hərəkəti şəxsin Konvensiya ilə qadağan edilən pis rəftara məruz qalmasının

*birbaşa səbəbidir.*³²¹

Məhkəmənin fikrincə, Virciniyada “ölüm kamerası” şəraiti 3-cü maddənin standartlarını pozduğuna görə Birləşmiş Krallıq Sörinqin bu şəraitdə saxlanacağına dair real risk olduğunu əsas götürərək onu ekstradisiya etməyə bilərdi. 3-cü maddə ilə bağlı bu mülahizələr burada əhəmiyyət kəsb edir, çünki Məhkəmə eyni prinsipləri ekstradisiya baş verəcəyi təqdirdə yaşamaq hüququnun pozulacağına iddia edildiyi işlərə şamil edib. Məsələn, *Makkannın işini* yada salmaq olar, həmin işdə Məhkəmə 3-cü maddə ilə bağlı yuxarıdakı sitatda işlətdiyi eyni ifadələrdən 2-ci maddənin mühümlüyünü qeyd etmək üçün istifadə etdi. Məhkəmə açıq-aydın bu iki maddəyə eyni dərəcədə yüksək dəyər verdi:

... 2-ci maddə təkəyə yaşamaq hüququnu qorumur, həm də həyatdan məhrum etmənin hüquqa uyğun olduğu halları sadalayır; bu, Konvensiyanın fundamental maddələrindən biridir, 15-ci maddə üzrə mümkün olan geri çəkilmələrə dinc dövrdə 2-ci maddə üzrə yol verilmir. 3-cü maddə ilə birlikdə o,

³²¹ Daha geniş əsaslandırma üçün bax: *Sörinqin işi* üzrə qərar, b. 85-90.

Avropa Şurasını yaratmış demokratik cəmiyyətlərin əsas dəyərlərindən birini təsbit edir [...].³²²

Buna görə də şəxsin göndəriləcəyi ölkədə 2-ci maddəyə zidd olaraq qəddar rəftara məruz qalacağı ilə bağlı “real risk” olduğunu düşünmək üçün “əsaslı səbəblər” olduqda, yəni şəxsin göndəriləcəyi ölkədə ölüm cəzası ilə üzləşəcəyi ilə bağlı “real risk” mövcud olduqda o, həmin ölkəyə ekstradisiya olunmaya və ya göndərilməyə bilər. Konkret işlərdə 2-ci və 3-cü maddələrə aid məsələlər çox vaxt üst-üstə düşür və Məhkəmə adətən 2-ci maddəyə aid məsələlərə verdiyi qiyməti eyni ilə 3-cü maddəyə aid məsələlərə də verir, yaxud 2-ci maddə üzrə hər hansı “ayrıca məsələlər” meydana çıxmadığını qərara alır.

*Əhməd Avstriyaya qarşı iş*³²³ Somali-dən olan şəxslə – cənab Əhmədlə bağlı idi, ona Avstriyada qaçqın statusu verilmişdi, çünki Somali münaqişəsində döyüşən qruplaşmanın üzvü olan bu şəxs öz ölkəsinə qayıdacağı təqdirdə digər qruplaşmalar tərəfindən təqib olunmaq və öldürülmək riski altında idi. Lakin cinayət əməlinə görə məhkum edildikdən sonra

hakimiyyət orqanları onu Somaliyə qaytarmaq istədilər, Avstriya qanunvericiliyi ciddi cinayətlər törətmiş şəxsin ölkədən bu cür çıxarılmasına icazə verirdi. Hakimiyyət orqanları *Qaçqınları statusuna dair 28 iyul 1951-ci il tarixli Cenevrə Konvensiyasının* 33-cü maddəsinə istinad etdilər, həmin maddədə deyilir:

1. Razılığa gələn dövlətlər qaçqını irqinə, dininə, milliyyətinə, konkret sosial qrupa mənsubiyyətinə və ya siyasi rəyinə görə həyatı və ya azadlığı təhlükə altında ola biləcək ölkəyə heç bir üsulla göndərməyəcək və ya qaytarmayacaqlar.

2. Lakin bu qərar olduqları ölkənin təhlükəsizliyi üçün əsaslı səbəblərə görə təhlükə hesab edilən, xüsusilə ağır cinayətə görə yekun məhkəmə qərarı ilə məhkum olunan və həmin ölkənin ictimaiyyəti üçün təhlükə təşkil edən qaçqınlara tətbiq edilmir.

Daxili məhkəmə icraatında ərizəçi konkret olaraq ölkədən çıxarılmasının həyatı üçün təhlükə doğuracağını iddia etsə də³²⁴ və Məhkəmənin qarşısında bu iddiasını təkrarlasa da,³²⁵ sonuncunun qarşı-

³²² *Makkannın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, 147-ci bənd; *Söriinqin işi* üzrə qərarın 88-ci bəndinə açıq-aydın istinad edilib (həmin bənddə Məhkəmə eyni məsələləri 3-cü maddə ilə bağlı vurğulamışdı).

³²³ *Əhməd Avstriyaya qarşı iş* üzrə 27 noyabr 1996-cı il tarixli qərar.

³²⁴ Bax: *Əhmədin işi* üzrə qərar, b. 21.

³²⁵ *Əhmədin işi* üzrə qərar, 35-ci bəndin son cümləsi.

sında 2-ci maddə ilə bağlı məsələ qaldır-
mayaraq bunun əvəzinə Konvensiyanın 3-
cü maddəsinə istinad etdi və Məhkəmə
işə həmin maddə üzrə baxdı. Məhkəmə
bir daha bildirdi ki, ümumiyyətlə dövlət-
lər əcnəbilərin onların ərazisinə daxil ol-
masına, orada yaşamasına və ölkəni tərk
etməsinə nəzarət etmək hüququna malik
olsalar da, 3-cü maddə şəxsin göndəril-
məyi ölkədə qeyri-insani və ya ləyaqəti al-
çaldan rəftara məruz qalacağına dair “real
risk” mövcud olduğunu düşünmək üçün
“əsaslı səbəblər” olduqda, onun həmin öl-
kəyə göndərilməsini qadağan edir. O,
qeyd etdi ki, 3-cü maddə şəxsin davranı-
şından asılı olmayaraq işgəncələri, qeyri-
insani və ya ləyaqəti alçaldan rəftarı müt-
ləq şəkildə qadağan edir və əlavə etdi ki:

*Yuxarıdakı prinsip ölkədən çıxarılma
ilə bağlı işlərdə 3-cü maddə üzrə yara-
nan məsələlərə də eynilə aiddir. Mü-
vafiq olaraq, sözügedən fərdin hərə-
kətləri nə qədər arzuolunmaz və ya
təhlükəli olursa-olsun, mühüm əhəmiy-
yyət daşıya bilməz. 3-cü maddənin tə-
min etdiyi müdafiə 1951-ci il tarixli Ce-
nevrə Konvensiyasının 33-cü maddəsi-*

*nin təmin etdiyi müdafiədən daha ge-
nişdir [...].³²⁶*

Məhkəmə əvvəlki presedentləri xatır-
ladaraq qeyd etdi ki, ərizəçinin məruz qa-
lacağı riski qiymətləndirərkən “Məhkə-
mənin işə baxdığı anda işin faktları ilə bağı-
lı mülahizələri mühüm əhəmiyyət daşı-
yır”;³²⁷ və Məhkəmə Komissiyanın belə
bir rəyi ilə razılaşdı ki, “1992-ci ildə [ona
sığınacaq verilən ildə] ərizəçinin məruz
qala biləcəyi təhlükənin daha mövcud ol-
madığını və ya hər hansı dövlət orqanının
onu müdafiə edə biləcəyini göstərən hər
hansı əlamət yox idi”.³²⁸ Buna görə də
ərizəçinin ölkədən çıxarılması 3-cü mad-
dənin pozuntusunu təşkil etmiş olardı.³²⁹

Bu qərar bir neçə səbəbdən maraqlı do-
ğurur. Birincisi, artıq qeyd edildiyi kimi, 3-
cü maddə üzrə qərarda gətirilən əsaslar ey-
nilə 2-ci maddəyə də aiddir.³³⁰ Sonuncu
maddəyə əsasən, “sözügedən fərdin hərə-
kətləri nə qədər arzuolunmaz və ya təhlü-
kəli olursa-olsun”, dövlət onu ölkədən çı-
xarıb-çıxarmamaq (yaxud necə deyirlər,
“təhvil vermə” adlandırılan aksiyada iştirak
edib-etməmək) barədə qərar verərkən, bu,
“mühüm əhəmiyyət daşıya bilməz”. Şəxs

³²⁶ *Əhmədin işi* üzrə qərar, b. 41.

³²⁷ *Əhmədin işi* üzrə qərar, b. 43.

³²⁸ *Əhmədin işi* üzrə qərar, b. 44.

³²⁹ *Əhmədin işi* üzrə qərar, b. 47.

³³⁰ Məsəl üçün bax: *Səid Niderlan-
da qarşı iş* üzrə 5 iyul 2005-ci il tarix-
li qərar; bu işdə ərizəçi hər iki mad-
dəyə istinad etmişdi və Məhkəmə
qərara aldı ki, “3-cü maddə ilə bağlı
şikayəti araşdırarkən həmin şikayətə
ümumən 2-ci maddə üzrə də baxma-
ğın məqsədəuyğun” olduğu qənaəti-
nə gəldi (b. 37) və qərara aldı ki, öl-
kədən çıxarılanın 3-cü maddəyə
zidd olduğu müəyyən edildiyinə görə
2-ci maddə üzrə hər hansı “ayrıca
məsələ” meydana çıxmır (b. 56).

Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətə göndərilirsə, onun həmin ölkədə Konvensiyanın 2-ci maddəsini pozan üsulla və şəraitdə öldürüləcəyinə dair real təhlükə olduqda, həmin şəxs ölkədən çıxarılmaya və ya həmin ölkəyə göndərilməyə (“təhvil verilməyə”) bilər. İkincisi, bu işdən aydın olur ki, şəxsin həyatına qarşı təhlükə onun göndəriləcəyi Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətlərdən gələcəksə və dövlət orqanları potensial qurbanı həmin təhlükədən qorunmayacaqlarsa və ya qoruya bilməyəcəklərsə, yuxarıdakı qayda belə hallara da tətbiq edilir. Və üçüncüsü, bu iş əvvəlki presedentlərdəki belə bir qaydanı təsdiq edir ki, Strasburq Məhkəməsində iş şəxs ölkədən çıxarıldıqdan sonra qaldırılıbsa, riskin mövcudluğu ilk növbədə ölkədən çıxarılma anında iştirakçı dövlətin bildiyi və ya bilməyə bəreli olduğu faktlara istinadən qiymətləndirilməlidir. Lakin ərizəçi hələ ölkədən çıxarılmayıbsa, konkret işdə riskin qiymətləndirilməsi anı ərizəçinin iş baxılması üçün Məhkəməyə müraciət etdiyi andan başlayır.

Yuxarıda qeyd edilənlər şəxsin göndəriləyi ölkədə ona tibbi yardım göstərilmə-

məsindən irəli gələn təhlükələrə də şamil olunur, *D Birləşmiş Krallığa qarşı işdən*³³¹ bunu aydın görmək olar. Bu iş Sent-Kittdən (Karib dənizində ada) olan bir gənclə bağlı idi, o, yanında narkotik maddələr olduğuna görə Birləşmiş Krallığa gələn kimi həbs olunmuşdu. Birləşmiş Krallıqda həbs cəzasını çəkdiyi müddətdə ona QİÇS diaqnozu qoyuldu. O, vəziyyətini yüngülləşdirən və onu zərərli infeksiyalardan qoruyan müalicə aldı. Həbs cəzasının müddəti bitdikdən sonra Britaniyanın hakimiyyət orqanları D-ni geriye, Sent-Kittə göndərmək istədilər. O, həbsxanadan buraxıldıqdan sonra ölkədən çıxarılmasına hazırlıq müddətində immiqrasiya təcridxanasında saxlanılırdı. Lakin iş üzrə Komissiyanın məruzəsindən sonra zəmanət müqabilində azadlığa buraxıldı və evsiz şəxslərlə işləyən xeyriyyə təşkilatı tərəfindən təqdim edilən, QİÇS pasiyentləri üçün nəzərdə tutulan xüsusi sığınacaqda yaşamasına icazə verildi. Ərizəçinin qalması, qidalanması və göstərilən xidmətlər pulsuz idi və Birləşmiş Krallıqda İİV/QİÇS (*HIV/AIDS*) sahəsində çalışan aparıcı təşkilatın – “*Terrence Higgins Trust*” təşkilatının könüllüsü

³³¹ *D Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə 21 aprel 1997-ci il tarixli qərar.

olan hazırlıqlı şəxs onu emosional dəstəklə və yardımla təmin edirdi.

Ərizəçi qeyd etdi ki (Həm Komissiya, həm də Məhkəmə bununla razılaşıdılar), Sent Kittdə o, ölümcül xəstəliyinin son mərhələsində evsiz-əşiksiz, hər hansı mə-nəvi, sosial və ailə yardımından və tibbi müalicədən məhrum vəziyyətdə olacaq və infeksiyalara məruz qalacaq; bu işə onun ömrünü qısaldacaq və ona ciddi ağrı və ruhi əzab verəcək.³³²

Məhkəmə qərara aldı ki, o, müxtəlif kontekstlərdə 3-cü maddənin tətbiqi mə-sələsinə çevik yanaşa bilər:

... Buna görə də şəxsin göndərildiyi ölkədə qadağan olunan hərəkətlə bağlı risk mənbəyi birbaşa və ya dolayısı ilə həmin ölkənin hakimiyyət orqanlarının məsuliyyəti ilə bağlı amillərdən irəli gəlmirsə, yaxud ayrıca götürüldükdə bu maddənin standartlarını pozursa, onda ərizəçinin 3-cü maddə üzrə iddiasına Məhkəmənin baxmasına mane olan heç nə yoxdur. 3-cü maddənin tətbiqinin bu cür məhdudlaşdırılması onun təmin etdiyi müdafiənin mütləq xarakterinə xələl gətirə bilər. Lakin

*belə hallarda Məhkəmə işin bütün hallarını, xüsusən ərizəçini ölkədən çıxaran dövlətdə onun şəxsi vəziyyətini ciddi şəkildə araşdırmalıdır.*³³³

İşin xüsusi faktlarını nəzərdən keçirdikdən sonra və xüsusən bu müddətdə ərizəçinin sağlamlıq durumunu araşdırdıqdan sonra Məhkəmə 3-cü maddə ilə bağlı bu qənaətə gəldi ki:

... göndəriləcəyi ölkədə ərizəçinin qarşılaşacağı şəraitin 3-cü maddənin standartlarını pozduğunu söyləmək mümkün olmasa da, onun ölkədən çıxarılması onu ən acınacaqlı bir şəraitdə real ölümlə təhlükəsinə məruz qoya və qeyri-insani rəftara bərabər tutula bilər. ...³³⁴

İşin “müstəsna halları” və işdə “təxirəsalınmaz humanist mülahizələrdən” söhbət getdiyi nəzərə alınarsa, D-nin Sent-Kittə göndərilməsi 3-cü maddənin pozulmasına səbəb olacaqdı.³³⁵

Məhkəmə bir daha ərizəçinin 2-ci maddə üzrə iddiasını 3-cü maddə üzrə məsələlərlə əlaqələndirdi.³³⁶

Nəhayət, qeyd etmək lazımdır ki, şəxslərin Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlətin yurisdiksiyasından xaric edilərək üçüncü

³³² *D Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərar, b. 45.

³³³ *D Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərar, b. 49.

³³⁴ *D Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərar, b. 53; kursiv sonradan əlavə olunub.

³³⁵ *D Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərar, b. 54.

³³⁶ *D Birləşmiş Krallığa qarşı iş* üzrə qərar, b. 59.

ölkəyə göndərilməsi təhlükəsinin olduğu işlərdə müvəqqəti (aralıq) tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, *Mamatkulov və Askarov Türkiyəyə qarşı işdə*³³⁷ cavabdeh Hökumət Özbəkistanda işgəncələrdən geniş istifadə olunması səbəbindən ərizəçiləri bu ölkəyə ekstradisiya etməmək barədə Məhkəmənin müraciətinə riayət etmədi.³³⁸ O, iddia etdi ki, onun Özbəkistanla ekstradisiya müqaviləsi üzrə öhdəlikləri Konvensiya üzrə öhdəliklərindən üstündür. Lakin Məhkəmə bu fikri rədd etdi, çünki ekstradisiya Məhkəmənin təmin etdiyi müdafiənin səviyyəsini “düzəldilməsi mümkün olmayan” dərəcədə azaltmışdı.³³⁹

Məhkəmə daha sonra Türkiyə Hökumətinin hərəkətlərinin Konvensiyanın 34-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş öhdəliyi, yəni “Məhkəmənin şikayətləri qəbul etməsinə və onlara baxılması hüququnun səmərəli həyata keçirilməsinə heç bir yolla mane olmamaq” öhdəliyini pozub-pozmadığını nəzərdən keçirdi. 11 sayılı Protokolun qəbuluna qədərki mövqeyinin əksinə olaraq, Məhkəmə qərara aldı ki:

Razılığa gələn dövlətin [Məhkəmə tərəfindən göstərilən] müvəqqəti (ara-

*lıq) tədbirə riayət etməməsi Məhkəmənin ərizəçinin şikayətini qəbul etməsinə və şikayətə baxılması hüququnun səmərəli həyata keçirilməsinə mane olan və müvafiq olaraq, Konvensiyanın 34-cü maddəsini pozan hal sayılmalıdır.*³⁴⁰

Beləliklə, nəzərdən keçirilən işdə Türkiyə 34-cü maddəni pozmuşdu.³⁴¹ Məhkəmə həmçinin xüsusi olaraq qərara aldı ki, bu, sadəcə prosessual məsələ olmaqdan daha çox, ərizəçilərin hüquqlarının pozuntusudur və buna görə də ərizəçilərə “ədalətli kompensasiya” verilməlidir.³⁴²

Ölüm cəzası

2-ci maddə və 6 və 13 sayılı Protokollar: ölüm cəzasının ləğvi

2-ci maddənin mətni ilə bağlı bölmədə qeyd edildiyi kimi, bu maddənin birinci bəndinin ikinci cümləsində ölüm cəzasından söhbət gədir. Həmin cümlədə deyilir:

Heç kəs qanunla ölüm cəzası nəzərdə tutulmuş cinayət törətməyə görə məhkəmə tərəfindən çıxarılmış belə

³³⁷ *Mamatkulov və Askarov Türkiyəyə qarşı iş* üzrə Böyük Palatanın 4 fevral 2005-ci il tarixli qərarı. Qeyd edək ki, bu iş üzrə Palatanın 6 fevral 2003-cü il tarixli qərarında ərizəçilər *Mamatkulov və Abdurasuloviç* kimi göstərilib.

³³⁸ Bax: *Mamatkulov və Askarovun işi* üzrə qərar, b. 24-27.

³³⁹ *Mamatkulov və Askarovun işi* üzrə qərar, b. 108.

³⁴⁰ *Mamatkulov və Askarovun işi* üzrə qərar, b. 128. Bu maddənin 11 sayılı Protokol qüvvəyə minməzdən əvvəlki mətni ilə bağlı, məsələn, bu qərarlara bax: *Kruz Varas İsveçə qarşı iş* üzrə 20 mart 1991-ci il tarixli qərar; və *Çonka və başqaları Belçikaya qarşı iş* üzrə ərizənin qəbul ediləliyinə dair 13 mart 2001-ci il tarixli qərar. Məhkəmə yeni yanaşma qəbul edərkən beynəlxalq hüququn ümumi prinsiplərinə, Beynəlxalq müqavilə hüququna dair Vyana Konvensiyasına və o vaxtdan bəri bu məsələ ilə bağlı beynəlxalq qurumların, o cümlədən Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt əsasında yaradılmış İnsan Hüquqları Komitəsinin, Interamerika İnsan Hüquqları Komissiyasının və Məhkəməsinin və BMT-nin İşgəncələrə qarşı Komitə-

sinin ifadə etdikləri rəylərə istinad etdi və belə bir faktə qeyd etdi ki, fərdi şikayət hüququ bundan öncə fakultativ hüquq olsa da, “İndi fərdlər Konvensiya əsasında birbaşa malik olduqları hüquq və azadlıqların müdafiəsi üçün real olaraq iddia qaldırmaq hüququna malikdirlər”.

³⁴¹ *Mamatkulov və Askarovun işi* üzrə qərar, b. 129.

³⁴² *Mamatkulov və Askarovun işi* üzrə qərar, b. 134.

³⁴³ Aşağıda 349-cu və 350-ci haşiyə qeydlərinə bax.

³⁴⁴ İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında Konvensiyanın ölüm cəzasının ləğvi ilə bağlı 6 sayılı Protokolu (*ETS 114*), 28 aprel 1983-cü ildə qəbul edilib və 1 mart 1985-ci ildən qüvvəyə minib; İnsan Hüquqlarının və Əsas Azadlıqların Müdafiəsi haqqında Konvensiyanın bütün hallarda ölüm cəzasının ləğvi ilə bağlı 13 sayılı Protokolu (*ETS 187*), 3 may 2002-ci ildə qəbul edilib və 1 iyul 2003-cü ildən qüvvəyə minib.

³⁴⁵ *Sörinqin işi* üzrə qərar, b. 101.

hökmün icrasından başqa, həyatından məhrum edilə bilməz.

Konvensiyanın 6 və 13 sayılı Protokollarının iştirakçısı olan bütün dövlətlər (yəni, demək olar ki, Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlər) üçün bu cümlə³⁴³ 6 və 13 sayılı Protokolların dinc dövrdə və müvafiq olaraq bütün hallarda ölüm cəzasını ləğv edən müddəaları ilə əvəz edilib.³⁴⁴ Lakin onları nəzərdən keçirməzdən əvvəl bu maddənin ilkin mətni ilə bağlı Məhkəmənin presedent hüququnu araşdırmaq önəmlidir.

İkinci cümlənin mətnindən aydın olur ki, Konvensiyanın tərtibçiləri ölüm cəzasının mövcudluğunu və ya tətbiqini yaşamaq hüququnun və ya *ümumən* Konvensiyadakı digər tələblərin pozuntusu hesab etməyiblər. Həmin vaxt, yəni 1950-ci illərin ortalarında ölüm cəzasından istifadə azalsa da, bir çox dövlətlər öz qanunvericiliklərində ölüm cəzasını hələ də saxlayırdılar. Əvvəlki fəslin sonuncu bölməsində ətraflı müzakirə olunmuş 1989-cu ilə aid *Sörinq Birləşmiş Krallığa qarşı* işdə Məhkəmə Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatının aşağıdakı mülahizəsini rədd etdi: ölüm cəzası-

nın mövcudluğu və tətbiqi məsələsinə Qərbi Avropadakı baxışların təkamülü tələb edir ki, Konvensiya tərtib edilən zaman bu rəy mövcud olmasa da, ölüm cəzası bundan sonra 3-cü maddədə nəzərdə tutulan mənada qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan cəza hesab edilməlidir.³⁴⁵

Bu arqumenti rədd edərəkən Məhkəmə konkret olaraq belə bir faktı nəzərə aldı ki, bu işə baxılan vaxt 6 sayılı Protokol (həmin Protokol aşağıda müzakirə olunacaq) artıq qəbul edilmişdi (hərçənd, həmin vaxt bu Protokol Birləşmiş Krallıq tərəfindən imzalanmamış və ratifikasiya olunmamışdı). Məhkəmənin sözlərinə görə, bu hal göstərirdi ki:

... 1983-cü ildə iştirakçı dövlətlərin niyyətinə Konvensiyaya yeni öhdəlik əlavə etmək üçün adi metoddan istifadə etmək daxil idi (bu halda söhbət dinc dövrdə ölüm cəzasının ləğvindən gedir), daha önəmlisi budur ki, bunu fakültativ (müstəqil) hüquqi akt vasitəsilə, yəni bu öhdəliyi öz üzərinə götürməyi vaxtı hər bir dövlətin özünün müəyyənləşdirməsinə imkan verən sənəd vasitəsilə həyata keçirmək niyyəti

*mövcud idi. Belə olan halda, Konvensiyanın xüsusi xarakterinə baxmayaraq [...], 3-cü maddə ölüm cəzasını tamamilə ləğv edən maddə kimi şərh edilə bilməz.*³⁴⁶

Bu məsələyə yalnız iyirmi ilə yaxın vaxt keçdikdən sonra *Öcalan Türkiyəyə qarşı işdə* qayıdıldı.³⁴⁷ Həmin işdə Kürd İşçi Partiyasının və yaxud PKK-nın rəhbəri cənab Abdullah Öcalan Türkiyə agentləri tərəfindən Keniyadan Türkiyəyə gətirildi. Onun məhkəməsi dövlət təhlükəsizlik məhkəməsində keçirildi və o, əvvəlcə ölüm cəzasına məhkum edildi, sonra isə bu cəza ömürlük həbs cəzası ilə əvəz olundu. Cənab Öcalan digər məsələlərlə yanaşı iddia etdi ki, ölüm cəzası öz təbiətinə görə qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan cəzadır.³⁴⁸ Bu məsələ ilə bağlı qərarında Böyük Palata Palatanın qərarından aşağıdakı uzun sitatı gətirdi və həmin sitatda öz mülahizələrini də əlavə etdi:

Böyük Palata bu məsələ ilə bağlı Palatanın gəldiyi aşağıdakı nəticələrlə razılaşır [...]:

"... ölüm cəzasına münasibətdə hüquqi mövqe də Sörinqin işi üzrə qərar qəbul

*edildiyi vaxtdan əhəmiyyətli təkamülə məruz qalıb. Həmin işdə qeyd edilən, 1989-cu ildə iştirakçı dövlətlərin iyirmi ikisinə şamil olunan de fakto qadağa indi qırx dörd iştirakçı dövlətdən qırx üçü üçün (o cümlədən bu yaxınlarda iş üzrə cavabdeh dövlət üçün) de yure qadağaya çevrilib və ölüm cəzasını hələ ləğv etməyən yeganə dövlət, yəni Rusiya ona moratorium qoyub. Bununla da, Avropada dinc dövrdə ölüm cəzasının, demək olar ki, qəti ləğv edilməsi belə bir fakt da öz əksini tapıb ki, iştirakçı dövlətlərin hamısı 6 sayılı Protokolu imzalayıb və Türkiyə, Ermənistan və Rusiya istisna olmaqla, qırx bir dövlət onu ratifikasiya edib.*³⁴⁹ *Daha sonra, bu, Avropa Şurasının siyasətində də öz əksini tapıb; həmin siyasət tələb edir ki, yeni üzv dövlətlər təşkilata daxil edilmələri üçün şərt olaraq ölüm cəzasını ləğv etməyi öhdələrinə götürməlidirlər. Bu inkişaf nəticəsində Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin əhatə etdiyi ərazilər ölüm cəzasından azad olan zonaya çevrilib.*
... Xüsusən belə bir fakt nəzərə alınsa

³⁴⁶ *Sörinqin işi* üzrə qərar, b. 102-103.

³⁴⁷ *Öcalan Türkiyəyə qarşı iş* üzrə Böyük Palatanın 12 may 2005-ci il tarixli qərarı; həmçinin Palatanın bu iş üzrə 12 mart 2003-cü il tarixli qərarına bax.

³⁴⁸ Ərizəçi həmçinin iddia etdi ki, ölüm cəzasına hər hansı formada əl atılması (yəni təkcə ölüm cəzasının faktiki icrası deyil, həm də bu cəzanın təyin edilməsi) Konvensiyanın həm 2-ci, həm də 3-cü maddələrini pozmuş olardı. Məhkəmə bu iddianı rədd etdi: qərarın 154-155-ci bəndlərinə bax.

³⁴⁹ Qərarın mətnindəki haşiyə qeydi: "Bu, Palatanın 12 mart 2003-cü il tarixli qərarının qəbul edildiyi tarixədək olan məlumatdı. Hazırda 6 sayılı Protokolu Avropa Şurasının üzvü olan qırx dörd dövlət (Türkiyə də daxil olmaqla) ratifikasiya edib, digər iki dövlət – Monako və Rusiya isə imzalayıb [...]". [Qeyd edək ki, sonradan Monako da 6 sayılı Protokolu ratifikasiya edib; təkcə Rusiya hələ bunu etməyib. Hazırda Avropa Şurasının müqavilələrini imzalamış və ratifikasiya etmiş dövlətlərin siyahısı üçün bax: .].

ki, indi iştirakçı dövlətlərin hamısı 6 sayılı Protokolu imzalayıb və qırx bir dövlət onu ratifikasiya edib, sözügedən inkişaf indi 2-ci maddənin 1-ci bəndinin ikinci cümləsini ləğv etmək, yaxud ən azı dəyişdirmək üzrə iştirakçı dövlətlər arasında razılığın əlaməti kimi qəbul edilə bilər. Sual verilə bilər ki, 2-ci maddədə nəzərdə tutulmuş ölüm cəzasından istisnaların əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirilməsi barədə nəticə çıxarmazdan əvvəl qalan üç dövlət tərəfindən 6 sayılı Protokolun ratifikasiya olunmasını gözləmək zəruridirmi? **Bu ardıcıl şərtlərin fonunda söyləmək olar ki, dinc dövrdə ölüm cəzası hətta qeyri-insani sayılmasa belə, hər halda yolverilməz cəza forması sayılır və 2-ci maddə üzrə ona daha yol verilə bilər”.**

Məhkəmə qeyd edir ki, ölüm cəzasının bütün hallarda ləğvi ilə bağlı 13 sayılı Protokolu imzalanmaq üçün açıq elan etməklə iştirakçı dövlətlər ləğv etmə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün Konvensiyanın mətninə düzəlişlər etməyin ənənəvi metodunu seçiblər. Lakin ölüm

cəzasının tam (yəni həm sülh, həm də müharibə dövründə) ləğvinə yönələn bu sonuncu addıma iştirakçı dövlətlərin praktikasında ləğv etmə tendensiyasının təsdiqi kimi baxmaq olar. Bu, 2-ci maddənin sülh dövründə ölüm cəzasına icazə verən hissəsinə düzəliş etməyin zəruri olduğu barədə mülahizəyə heç də zidd deyil.

Zaman keçdikcə 13 sayılı Protokolun hələ çoxlu sayda dövlət tərəfindən imzalanmalı və ratifikasiya edilməli olması faktı Məhkəmənin belə bir nəticə çıxarmasına mane ola bilər ki, iştirakçı dövlətlərdə ölüm cəzasının tətbiqinin Konvensiyanın 3-cü maddəsinə zidd olaraq qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar sayılması ilə bağlı praktika mövcuddur, çünki hətta müharibə dövründə də bu müddəadan geri çəkilməyə yol verilmir. Lakin Böyük Palata ilə razılışır ki, bu məsələlərlə bağlı Məhkəmənin hər hansı qəti nəticə çıxarmasına ehtiyac yoxdur, belə ki, hətta 2-ci maddəyə hələ də ölüm cəzasına icazə verən maddə kimi baxıla bilərsə, ... ədalətsiz məh-

kəmə araşdırmasından sonra ölüm hökmünün icrası Konvensiyaya zidd ola bilər.³⁵⁰

Yuxarıda qeyd edilənlər Konvensiyanın 6 sayılı Protokolunun qəbul edilməsinin və iştirakçı dövlətlərin, demək olar ki, hamısı tərəfindən ratifikasiya olunmasının əhəmiyyətini, habelə dinc dövrdə ölüm cəzasını ləğv edən 13 sayılı Protokolun bir çox iştirakçı dövlətlər tərəfindən (lakin hamısı tərəfindən yox) ratifikasiya olunmasının əhəmiyyətini göstərir. 6 sayılı Protokolun əsas müddəası olan 1-ci maddənin mətni aydın və birmənalıdır. Orada deyilir:

Maddə 1– Ölüm cəzasının ləğvi

Ölüm cəzası ləğv olunur. Heç kəs ölüm cəzasına məhkum edilə və ya edam olunə bilməz.

Yuxarıda qeyd edilmiş yeganə məhdudiyyət istisna olmaqla, bu maddənin mütləq xarakteri (bu Protokolun iştirakçısı olan dövlətlər ona bütövlükdə Konvensiyanın əlavə maddəsi kimi baxırlar: 6 sayılı Protokolun 6-cı maddəsinə bax) bu Protokolun 3-cü və 4-cü maddələrindəki belə bir müddəə ilə təsbit olunub ki, bu maddə

üzrə öhdəlikdən Konvensiyanın 15-ci maddəsi əsasında hər hansı geri çəkilməyə yol verilmir və onunla bağlı heç bir qeyd-şərt edilə bilməz.

6 sayılı Protokolun 1-ci maddəsi Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndinin ikinci cümləsindən savayı həmin maddənin qalan hissəsinin tətbiqinə təsir göstərmir.³⁵¹ Bu məlumat kitabçasının əvvəlki fəsillərində geniş müzakirə olunmuş 2-ci maddənin 2-ci bəndinə zidd olan məhkəmədən kənar adam öldürmə halları əvvəlki kimi bu maddə ilə qadağandır. Yeni maddə *məhkəmələrin* ölüm cəzası çıxarmalarını da qadağan edir. Lakin Protokolun 3-cü və 4-cü maddələrinin şərtlərinin şamil olduğu yeganə istisna hal Protokolun 2-ci maddəsində yer alıb, orada deyilir:

Maddə 1– Müharibə zamanı ölüm cəzası

Dövlət müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı törədilmiş əməllərə görə öz qanunvericiliyində ölüm cəzasını nəzərdə tuta bilər; bu cür cəza yalnız qanunla müəyyən olunmuş hallarda və qanunun müddəaları

³⁵⁰ *Öcalanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, 163-165-ci bəndlər; bu bəndlərdə Palatanın qərarının 189-196-cı bəndlərindən sitatlar götürülib (kursivlər sonradan əlavə olunub, istinadlar buraxılıb). Ədalətli məhkəmə araşdırması məsələsi ilə bağlı aşağıya bax. Palatanın burada sitat götürülən qərarı qəbul ediləndən bəri 13 sayılı Protokolu yeni-yeni dövlətlər ratifikasiya ediblər. Belə ki, indi bu sənədi imzalayan, amma ratifikasiya etməyən cəmi 8 dövlət var. Yalnız Azərbaycan və Rusiya onu nə imzalayıb, nə də ratifikasiya edib (2006-cı ilin oktyabrınadək olan məlumat). Avropa Şurasının müqavilələrini imzalamış və ratifikasiya etmiş dövlətlərin siyahısı üçün bax: .

³⁵¹ Müqayisə üçün 6 sayılı Protokolun İzahədicə Memorandumunda 6 sayılı Protokolun 1-ci və 6-cı maddələrinə verilmiş şərhə bax.

na müvafiq olaraq tətbiq edilə bilər. Dövlət həmin qanunun müvafiq müddələri haqqında Avropa Şurasının Baş Katibinə məlumat verir.

Protokolun 2-ci maddəsində işlənən “qanun” anlayışını, əlbəttə, Konvensiyadakı adi mənasında başa düşmək lazımdır, yəni qanunun normaları əlçatan və ağılabatan dərəcədə aydın olmalı və qanun tətbiq edilərkən onun nəticələrini öncədən görmək mümkün olmalıdır. Yaşamaq hüququnun fundamental əhəmiyyətini nəzərə alsaq, bu tələblər ciddi surətdə tətbiq edilməlidir.

Bundan başqa, yuxarıda 6 sayılı Protokolun İzahedici Memorandumundakı şərhdən gətirilmiş sitatda qeyd edildiyi kimi, Konvensiyanın 2-ci maddəsinin 1-ci bəndinin ikinci cümləsi müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı ölüm cəzasını tətbiq etməkdə davam edən dövlətlər üçün qüvvəsini saxlayır. Burada xüsusən belə bir tələbə əməl olunmalıdır ki, ölüm hökmü “məhkəmə” tərəfindən, yəni Konvensiyanın 6-cı maddəsinin tələblərinə cavab verən, qanun əsasında yaradılmış müstəqil və qərəzsiz məh-

kəmə orqanı tərəfindən elan edilməlidir. İnsan hüquqlarına dair 3-cü məlumat kitabçasında müzakirə olunmuş bu maddə ilə bağlı presedentlərində Məhkəmə bu məsələ ilə bağlı bir çox ciddi standartlar müəyyən edib və bu standartlara müharibə dövründə ölüm cəzası təyin edə bilən istənilən “məhkəmə”, o cümlədən istənilən hərbi tribunal tərəfindən riayət edilməlidir. Qeyd etməyə dəyər ki, Protokolun 3-cü maddəsində aşağıdakılar nəzərdə tutulub:

Konvensiyanın 15-ci maddəsinə əsasən, bu Protokolun müddəələrindən geri çəkilmək olmaz.

Bu, eyni zamanda o deməkdir ki, ölüm cəzası ilə nəticələnmə bilən müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı Protokolun iştirakçısı olan dövlətlər 6-cı maddə üzrə öhdəliklərindən geri çəkilə bilməzlər. Buna görə də Protokolun iştirakçısı olan, müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı ölüm cəzasını təyin etməkdə davam edən istənilən dövlət Konvensiyanın 6-cı maddəsi üzrə ədalətli məhkəmə araşdırmasının minimal tələblərindən irəli gələn mü-

vafiq məhkəmələrin və prosedurların olmasını təmin etməlidir. Üstəlik, Məhkəmə *Öcalanın işində* vurğuladı ki:

2-ci maddənin 1-ci bəndinin tələbinə bu da irəli gəlir ki, həyatdan məhrum etmə "məhkəmə tərəfindən çıxarılmış hökmün icrası" vasitəsilə həyata keçirilə bilər, cəza təyin edən "məhkəmə" Məhkəmənin presedent hüququnda nəzərdə tutulan mənada müstəqil və qərəzsiz məhkəmə olmalıdır [...] və cinayət proseslərində istər birinci instansiyada, istərsə də apelyasiya instansiyasında ədalətliyyə dair ən ciddi standartlara riayət edilməlidir. Ölüm cəzasının icrası gəriyədönməz proses olduğuna görə, yalnız belə standartların tətbiqi özbaşına və qanunsuz həyatdan məhrum etmə hallarının qarşısını ala bilər [...]. Nəhayət, 2-ci maddənin 1-ci bəndində yer almış "cəzanın qanunla nəzərdə tutulmuş" olması barədə tələb təkcə onu nəzərdə tutmur ki, daxili qanunvericilikdə cəzanın hüquqi əsası olmalıdır, həm də onu nəzərdə tutur ki, qanunun keyfiyyəti barədə tə-

ləbə tam riayət edilməlidir, yəni hüquqi əsas Məhkəmənin presedent hüququnda başa düşülən mənada, "əlçətan" və "öncədən görülə bilən" olmalıdır [...].

*... 2-ci maddənin yuxarıda qeyd edilən şərhindən belə nəticə çıxır ki, barəsində ədalətli məhkəmə araşdırması keçirilməyən şəxsin ölüm cəzasının icrasına yol verilməz.*³⁵²

İndiyədək 6 sayılı Protokolun hər hansı müddəası ilə bağlı presedentlər yoxdur. Konkret olaraq "müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı" ifadəsinə hələlik aydınlıq gətirilməyib. Lakin beynəlxalq ümumi hüquqa və konkret olaraq beynəlxalq humanitar hüquqa uyğun olaraq, bu ifadə faktiki baş verən və ya qaçılmaz *beynəlxalq* silahlı münaqişə kimi başa düşülməlidir. Beləliklə, Protokolun 2-ci maddəsi Protokolun iştirakçısı olan dövlətlərin qeyri-beynəlxalq (daxili) silahlı münaqişələri ilə bağlı ölüm cəzasının tətbiqinin davam etdirilməsinə *icazə vermir*. Eyni zamanda, bu, "terrorla" və ya "terrorizmlə müharibə" adlandırılan halları özündə ehtiva etmir: bu ifadələr siyasi

³⁵² *Öcalanın işi* üzrə Böyük Palatanın qərarı, 166-cı bənd; bu bənddə Palatanın qərarının 201-204-cü bəndlərindən sitatlar götürülüb (istinadlar buraxılıb). *Öcalanın işi* üzrə qərarda, əlbəttə ki, konkret olaraq 13 sayılı Protokol müzakirə olunmadı, çünki Türkiyə onu hələ ratifikasiya etməmişdi (və hələ də ratifikasiya etməyib), amma bu işdə müzakirə olunmuş məsələlər 2-ci maddənin 1-ci bəndinin ikinci cümləsinin mənası ilə bağlı idi və buna görə də eyni ilə 13 sayılı Protokolla da əlaqədar idi. Qeyd edək ki, sitatda aşağıdakılara istinadlar buraxılıb: İqtisadi və Sosial Şuranın (*ECOSOC*) ölüm cəzası ilə üzləşənlərin hüquqlarının müdafiəsini təmin edən qərantiyalarla bağlı 25 may 1984-cü il tarixli 1984/50 sayılı qətnaməsinə; ölüm cəzasına aid işlərlə (o cümlədən *Reyd Yamaykaya qarşı*, *Daniel Mbenqe Zairə qarşı* və *Rayt Yamaykaya qarşı* işlərlə) bağlı İnsan Hüquqları Komitəsinin "rəylərinə" (Komitə belə işlərdə ədalətli məhkəmə araşdırması tələblərinə ciddi riayət edilməsi zərurətini vurğuladı); İnteramerika İnsan Hüquqları Məhkəməsinin işlərinə (o cümlədən "Məhkəmə prosesinin təminatlarına lazımı qaydada riayət edilməsi üçün

hüquqi yardım almaq barədə məlumatlandırılmaq hüququna dair” Interamerika Məhkəməsinin məsləhət rəyinə; habelə Interamerika Məhkəməsinin *Hillari, Konstantin, Benca-min və başqaları Trinidad və Tobagoya qarşı* iş üzrə 21 iyun 2002-ci il tarixli qərarına – qeyd edək ki, bu işlərdə Interamerika Məhkəməsinin mövqeyi Komitənininki ilə eyni oldu). Bu bir daha Avropa Məhkəməsinin öz presedent hüququnu geniş beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaq cəhdini göstərir. *ECOSOC* standartları ilə bağlı həmçinin *ECOSOC*-un 24 may 1989-cu il tarixli 1989/64 sayılı və 23 iyul 1996-cı il tarixli 1996/15 sayılı qətnamələrinə bax.

³⁵³ Bax: Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 6-cı maddəsi ilə bağlı İnsan Hüquqları Komitəsinin

30 aprel 1982-ci il tarixli ümumi şərh, 6-cı bənd.

terminlərdir, onlar beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş müharibə və ya silahlı münaqişə kimi anlayışları bildirmir (hərçənd, əlbəttə ki, dövlət bu kontekstdə silahlı qüvvələrdən istifadə edərsə, beynəlxalq miqyasda qəbul edilən mənada “müharibəyə” cəlb oluna bilər).

Müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı törədilmiş əməllərə görə “indiki və ya gələcək” qanunlarda öz ölüm cəzasının nəzərdə tutulmasının mümkünlüyü İzahedici Memorandumdakı şərhə qeyd edilsə də, dövlətlər bu cəzanın artıq tətbiq edilmədiyi situasiyalarda ölüm cəzasını yenidən tətbiq etməkdə tam sərbəst ola biləzlər. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, Konvensiya ilə analoji sənəd olan *Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın* 6-cı maddəsində ciddi şəkildə nəzərdə tutulur ki, ölüm cəzası tədricən ləğv olunmalıdır, beləliklə, onun yenidən tətbiqi və ya hər hansı ərazidə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi bu müqavilənin mətninə və ruhuna zidd olardı.³⁵³ Belə olan halda 6 sayılı Protokolun (amma aşağıda müzakirə olunan 13 sayılı Protokolun yox) iştirakçısı olan dövlətlər,

yəni Konvensiyanın iştirakçısı olan bütün dövlətlər, əgər onların cari qanunvericiliyi müharibə dövründə və ya qaçılmaz müharibə təhdidi zamanı ölüm cəzasını qadağan edərsə, bu cəzanı həmin dövrdə tətbiq edə və ya təkrar tətbiq edə, yaxud onun tətbiq dairəsinə genişləndirə biləzlər, çünki Konvensiyanın 53-cü maddəsində nəzərdə tutulur ki:

Bu Konvensiyada heç nə Razılığa gələn hər hansı Yüksək Tərəfin qanunvericiliyi və ya onun iştirak etdiyi hər hansı digər sazişlə təmin edilə bilən insan hüquqlarından və əsas azadlıqlardan hər hansını məhdudlaşdırmaq və ya ondan kənara çıxmaq kimi şərh oluna bilməz.

13 sayılı Protokola əsasən dövlətlər “bütün hallarda”, yəni həm sülh, həm də müharibə dövründə ölüm cəzasını ləğv etmək barədə razılığa gələ bilərlər. 13 sayılı Protokolun mətni 6 sayılı Protokolun mətni ilə eynidir, yəqinə istisna ondan ibarətdir ki, 13 sayılı Protokolda 6 sayılı Protokolun indicə yuxarıda müzakirə etdiyimiz 2-ci maddəsi buraxılıb. Buna görə də bu maddənin şərhilə bağlı indicə yuxarıda

qeyd etdiyimiz məsələlər meydana çıxır: sənədin başlığında aydın göstərildiyi kimi, 13 sayılı Protokolu ratifikasiya etmiş dövlətlər faktiki olaraq ölüm cəzasını tətbiq edə və ya yenidən tətbiq edə bilməzlər, bunun etmək üçün onlar Konvensiyasını denonsasiya etməlidirlər.

Ölüm cəzası və ekstradisiya

Yuxarıda “ekstradisiya, ölkədən çıxarılma və deportasiya” haqqında bölmədə qeyd etdik ki, 1989-cu ildə *Sörinqin işində* Məhkəmə bildirdi ki, 2-ci maddənin 1-ci bəndinin ikinci cümləsinin mənasından aydın görünür ki, o, ərizəçinin ölüm cəzası ilə üzləşə biləcəyi ölkəyə ekstradisiya olunması *faktını* 2-ci maddənin pozuntusu sayı bilməz (hərçənd, həmin işdə o qərara aldı ki, ABŞ-ın Virjiniya ştatında bu cəzadan irəli gələn “ölüm kamerası fenomeni” qeyri-insani və ləyaqəti alçaldan rəftar təşkil edib və bununla da Məhkəmə ekstradiisiyanın digər bir əsasə görə yolverilməz olduğunu bildirdi). Lakin bundan əvvəlki bölmədə gördüyümüz kimi, Konvensiyanın 6-cı maddəsi qəbul edildikdən və de-

mək olar ki, Avropa Şurasının bütün üzvləri tərəfindən ratifikasiya olunduqdan sonra indi dinc dövrdə ölüm cəzası 2-ci maddəyə *ziddir* və hər hansı şəraitdə, o cümlədən müharibə şəraitində ölüm cəzasından istifadə edilməsi avtomatik olaraq 3-cü maddəyə zidd sayılır və buna mövcud şəraitlə haqq qazandıрмаğa yol verilmir.

Bu o deməkdir ki, fərdləri Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətdə 2-ci və ya 3-cü maddələrə zidd olan rəftara məruz qoya bilən ekstradisiya hallarına tətbiq edilən prinsip indi fərdi dinc dövrdə ölüm cəzasına məruz qoya bilən ekstradisiya hallarına da şamil olunur. Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətə ekstradisiya olunacağı təqdirdə şəxsin xüsusilə ağır cinayətə görə ittiham olunacağı və əgər məhkum edilərsə ona ölüm cəzası təyin ediləcəyi və bu cəzanın icra olunacağı ilə bağlı “real risk” olduğunu düşünmək üçün “əsaslı səbəblər” olduqda, şəxsi ekstradisiya edən dövlət onun göndəriləcəyi dövlətdən həmin şəxsə ölüm cəzası təyin edilməyəcəyinə, yaxud təyin ediləcəyi təqdirdə cəzanın icra olunmayacağına dair aydın və məcburi təminatlar almağa çalış-

malı və almalıdır. Qeyri-müəyyən təminatlar, məsələn, şəxsi ekstradisiya edən dövlətin ölüm cəzasının təyin edilməməsinə və ya icra olunmamasına üstünlük verdiyi barədə məlumatı cinayət təqibi orqanlarının şəxsin işinə baxacaq məhkəməyə çatdıracağına dair təminatlar (məsələn, *Sörinqin işində* Virciniyanın cinayət təqibi orqanlarının verdiyi təminatlar kimi) açıq-aydın yetərli deyil.

Şəxsin aydın təminatlar verilmədən ekstradisiya olunması Konvensiyanı pozmuş olacaqdır. Bundan başqa, fərdlər bu cür vəziyyətlərdə ekstradisiya olunmamaq hüququnu qorumaq üçün Konvensiyanın 13-cü maddəsinə uyğun olaraq daxili məhkəmələrə müraciət edə bilərlər, həmin maddə hər kəsə onun Konvensiyada nəzərdə tutulmuş maddi hüquqlarının iddia edilən hər hansı pozuntulara və ya pozuntu təhlükəsinə qarşı daxili məhkəmələr vasitəsilə səmərəli müdafiəsini təmin edir.

Daha önəmlisi budur ki, ekstradisiya edilməli olan şəxs Strasburq Məhkəməsinə şikayət etdikdə və Məhkəmə işə baxıldığı müddətdə müvəqqəti (aralıq) tədbir qismində şəxsin ekstradisiya olunmamasını

onu təhvil vermək istəyən dövlətə tapşırıqda, həmin dövlət bu tələbə əməl etmədiyi təqdirdə 34-cü maddəni pozmuş olur.

Əlbəttə, ölüm cəzası ilə üzləşə bilən şəxsin ekstradisiyanı həyata keçirən dövlətdə formal prosedur (necə deyərlər, “fövqəladə təhvilvermə” proseduru) keçirilmədən Konvensiyanın iştirakçısı olmayan dövlətə təhvil verilməsi 2-ci və 13-cü maddələrə və şəxsin özbaşına tutulmasını və həbs edilməsini (o cümlədən bu cür hüquqazidd məqsəd üçün oğurlanmasını) qadağan edən 5-ci maddəyə zidd olacaqdır.

İndi Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərdə bu cür təminatların alınmasını və belə təminatlar verilmədikdə şəxsin ekstradisiya olunmamasını nəzərdə tutan ümumi praktika mövcuddur; həmçinin ekstradisiya olunmaqla və ya ölkədən çıxarılmaqla ölüm cəzası ilə üzləşə biləcəyi ölkəyə göndərmə təhlükəsi altında olan şəxslər ekstradisiya və ya ölkədən çıxarılma tədbirinə qarşı daxili məhkəmələrə şikayət etmək imkanına malik olmalıdırlar.

13 sayılı Protokolun hələ Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərin hamısı tərəfin-

dən imzalanmaması və ratifikasiya olunmaması faktı ölüm cəzasına qarşı müdafiə sistemində nəzəri cəhətdən kiçik boşluqlar yaradır. 6 sayılı Protokolu hələ ratifikasiya etməyən və 13 sayılı Protokolu nə imzalayan, nə də ratifikasiya edən yeganə dövlət, yəni Rusiya, *Sörinqin işinə* baxıldığı zaman Birləşmiş Krallığın etdiyi kimi, hələ də Konvensiya əsasında eyni hüquqi mövqedən çıxış edərək şəxsləri dinc dövrdə ölüm cəzasını tətbiq etməkdə davam edən dövlətlərə ekstradisiya etmək hüququna malik olduğunu iddia edə bilər və bu zaman ekstradisiyanın hansı şəraitdə həyata keçirilib-keçirilməməsindən asılı olmayaraq, 3-cü maddə pozulmayacaq. Amma praktiki cəhətdən belə ehtimal azdır, çünki Rusiya özü ölüm cəzalarının icrasına moratorium qoyub.

Rusiya, habelə 6 sayılı Protokolun iştirakçısı olan, lakin 13 sayılı Protokolun iştirakçısı olmayan 12 dövlət iddia edə bilərlər ki, əgər onlar müharibə dövründə ölüm cəzasının tətbiqini davam etdirə bilərlərsə (və güman edilir ki, onlar bunu edəcəklər), onda yurisdiksiyalarında olan şəxsi müharibə şəraitində olan və bu şəraitdə

ölüm cəzasının tətbiqini davam etdirən dövlətə ekstradisiya edə bilərlər. Lakin *mahiyyət etibarilə* 3-cü maddəyə zidd sayılmaya biləcək istənilən ekstradisiya hallarına son dərəcə ciddi şərtlərin (məsələn, məhkəmələrin tam müstəqil və qərəzsiz olması və 6-cı maddənin bütün tələblərinə tam cavab verən prosedurların olması barədə tələblərin, eləcə də “ölüm kamerası fenomeni” kimi halları qadağan edən 3-cü maddədən irəli gələn tələblərin) tətbiq edildiyini nəzərə alsaq, bu cür ekstradisiya və ya ölkədən çıxarılma tədbirlərini Konvensiyaya uyğun şəkildə həyata keçirmək son dərəcə çətin olacaqdır.

